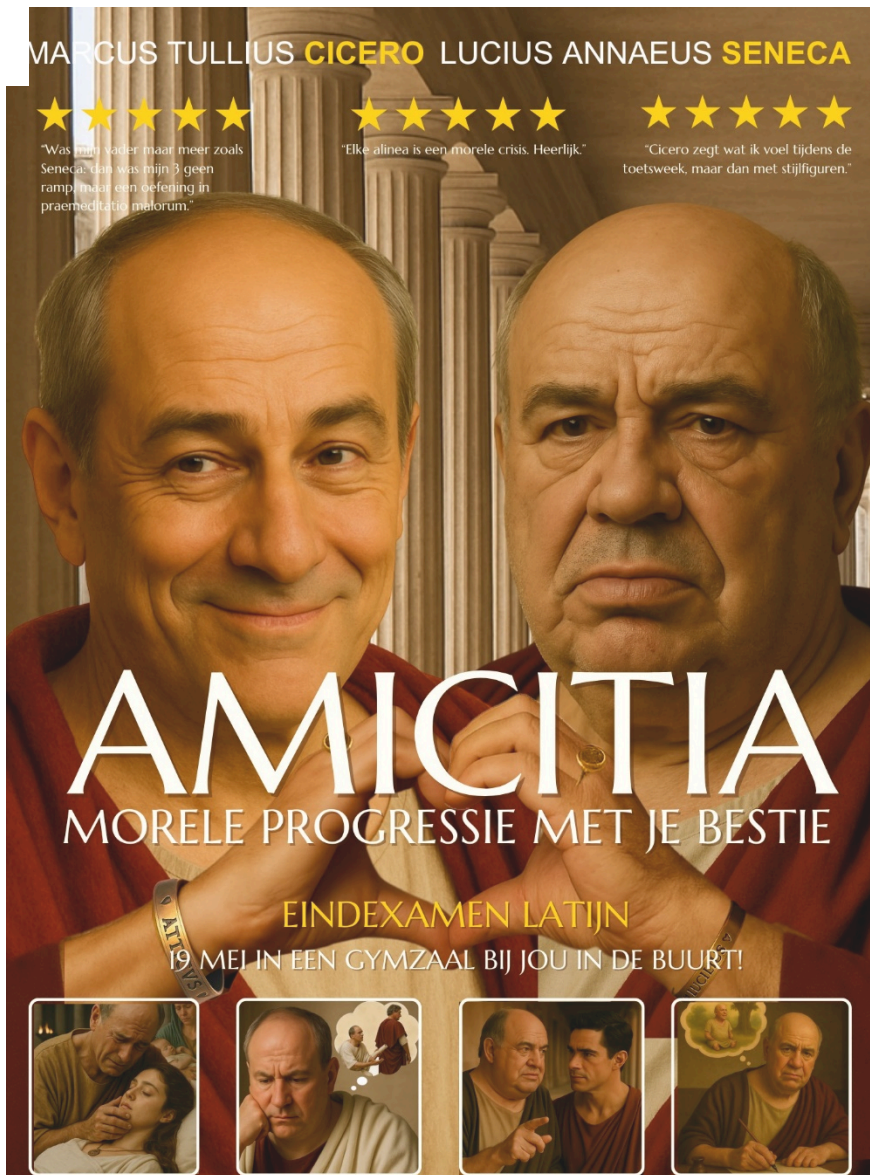

antiquitas.nl

CE Latijn 2026

Met toestemming van de maker, Marianne Goossens, geplaatst.

* Disclaimer. Met dit document wil ik de examenkandidaten Latijn extra ondersteunen. De teksten en de vertaling van die teksten zoals die in de docentexemplaren van de examenbundels en de examenbundels zelf staan gelden voor mij als leidend. Ik verwerk alles **sine ira et studio** (naar Tacitus), emotioneel én administratief. Aan de inhoud van dij examendocument kunnen dus **GEEN** rechten ontleend worden. Voor het zorgvuldig lezen van alle teksten en het eruit halen van tikfouten ben ik mijn gepensioneerde collega Gjalt Lucassen erkentelijk.

Examendocument*

CSE Latijn 2026

Marcus Tullius
Cicero

-

Lucius Annaeus
Seneca

houdsopgave

INLEIDING	3
Voorwoord	3
Vaak gebruikte afkortingen	6
Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 1	7
Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 2	8
Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 3 (met dank aan Kees Jan Rademaker (†) en KLG)	9
Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 4 (met dank aan Kees Jan Rademaker (†) en KLG)	10
De voegwoordendriehoek	11
De qu- woorden: wat een ***-woorden ook altijd! (1)	12
De qu- woorden: wat een ***-woorden ook altijd! (2)	13
De vertaling op het examen	14
De Acl en de Ncl	15
Gerundium of toch een Gerundivum?	16
Nuttige linkjes	17
Woordenwolk	17
HOOFDSTUK 3 CICERO: LAELIUS DE AMICITIA	18
HOOFDSTUK 5 CICERO: BRIEVEN	39
HOOFDSTUK 7 SENECA: BRIEVEN 3, 6 & 9	57

INLEIDING

Voorwoord

In dit document vind je de Latijnse tekst van het examenpensum 2026 (Seneca en Cicero), een vertaling daarvan en voetnoten bij de teksten. Het lettertype is, net als vorig jaar, Aptos. Dat leest beter. Een kleine letter l is nu te onderscheiden van een kapitaal I. Goed kijken, dan zie je het. De Latijnse teksten zijn met toestemming van de uitgever geplaatst. In de meeste gevallen is de tekstindeling aangehouden zoals die in de Eisma-bundel (EIS) staat (Eisma: **Amicitia & virtus, Cicero en Seneca over vriendschap**): hoofdstuktitels, subtitels/paragraaftitels. Waar noodzakelijk wordt de tekst over meerdere bladzijden verdeeld. Af en toe heb ik geforceerd een tekst in delen “gehakt” en een stukje naar een volgende bladzijde verplaatst. Overigens heb ik ook de bundel van Hermaion (HERM) gebruikt, met de titel **Amicitia, Seneca en Cicero over vriendschap**. Soms is de vertaling of een aantekening uit de Hermaionbundel naar mijn idee handiger of zelfs gewoon beter. Heel soms signaleer ik over iets een andere opvatting bij EIS dan bij HERM. Ik geef dat aan door voor en achter de passage {!} te zetten. Hermaion bestaat niet

Een **CONIUNCTIVUSVORM** wordt steeds **vet** gedrukt. Probeer wel zelf steeds te ontdekken waarom daar dan een coniunctivus gebruikt wordt.

Moet een woord voor beter begrip van de Latijnse tekst in gedachten worden aangevuld dan staat het er in superscript bij. Vaak gaat het om ^{esse} of een vorm van esse: denk aan een predikaat dat is samengesteld uit een PPP en ^{est / essent} e.d. Maar ook vormen van voornaamwoorden en zelfstandige naamwoorden worden voor het leesgemak wel aangevuld. Let wel, niet omdat de auteur iets “vergeten” was! Ik heb de keuze gemaakt die aan te vullen woorden ook in de vertaling in superscript aan te bieden. Dat lukt niet overal!! Er moet wel een Nederlandse zin overblijven.

Een **BIJZIN** (BZ) wordt meestal ingeleid door een onderschikkend voegwoord of door een betrekkelijk voornaamwoord. Er zijn nog andere mogelijkheden, zoals een vragend dan wel betrekkelijk bijwoord, een voornaamwoordelijk bijwoord of het vragende gedeelte van de ADI *correlativa* (**quantus** bijv.), vragende voornaamwoorden (die er helaas pindakaas hetzelfde uitzien als betrekkelijke voornaamwoorden). Alle typen bijzin-inleidende woorden worden gemarkeerd. Betrekkelijke voornaamwoorden (relativa, evt indefinita), betrekkelijke voornaamwoorden ‘met ingesloten antecedent’ (Wie dit leest, is gek, of: Wie Latijn studeert, is slim), en ook relatieve aansluitingen (hoewel die vaak juist een HZ inleiden!) zijn **gecursiveerd in een soort oranje**, andere tekstelementen (heel vaak voegwoorden) **gecursiveerd in blauw**. De tekstelementen die een afhankelijke vraag inleiden krijgen een **kleurtje**. Door afhankelijke vragen worden CON vaak “veroorzaakt”. Inderdaad, de zogenaamde CON *obliquus*! Niet altijd staan de inleidende woorden vooraan in hun bijzin. Let wel: het gaat om de bijzinnen in de Latijnse tekst. De corresponderende bijzinnen in de vertaling worden in principe niet op dezelfde manier weergegeven: dat is een keuze. Wie veel Latijn leest, weet natuurlijk ook, dat bijvoorbeeld participia in het Latijn ook weleens in de Nederlandse vertaling als een bijzin worden weergegeven: die bijzinnen zijn geen één-op-één vertalingen van Latijnse bijzinnen en ze worden dus op de normale wijze weergegeven.

TAALEIGEN (IDIOOM): geen specifieke idiomatische dingen bij Seneca/Cicero. Een heel enkele keer heeft de 3 PL IND PF -ēre in plaats van -erunt. Terwijl dit fenomeen eigenlijk alleen in epische poëzie te verwachten is.

En de toetjes zijn hetzelfde als vorig jaar. Dus **GRV** en **GRD** zijn gemarkeerd. Bij een **GRV** is het naamwoord waarmee het **GRV** congrueert ook **gemarkeerd**, tenzij er (bijvoorbeeld bij een onpersoonlijk **GRV** als **pugnandum est, credendum est**) niet zo’n naamwoord is. De altijd fijne *ablativus absolutus* is via groen cursief ook gemarkeerd.

Bij **VERWIJZINGEN** naar specifieke tekst binnen het examendocument wordt een regelnummer gebruikt (r3 bijvoorbeeld in proza én poëzie) of een paginanummer. Gewoon p16 bevat informatie over het gerundivum en gerundium, dus in dit document. Verwijzingen naar pagina of pagina’s in de examenbundels worden voorzien van EIS dan wel HERM. Verwijzingen naar een jaartal zien er anders uit: dat zijn gewoon getallen.

Dan de **Acl**. Die komt vrij vaak voor. Een kleine aanpassing daar, vergeleken bij Vergilius 2025. De subjectsACC van de Acl is *cursief rood*; de INF van de Acl is **BLAUW** (niet cursief, klein kapitaal). De objectsACC (komt soms voor) krijgt geen aparte kleur. De werkwoordsvorm die de Acl inleidt (zie schema van 4 typen werkwoorden) staat in KAPITAAL, in het Latijn én in het Nederlands. Het voegwoord **DAT** (bijna altijd terug te vinden in een vertaling van een Acl) staat in de vertaling in **VET ROOD KAPITAAL**. Belangrijk detail bij de Acl. De persoonsvorm in een BZ binnen de Acl staat standaard in de CON. De CON *obliquus*. Tuurlijk, want het is de CON van de indirecte rede (oratio obliqua).

Nog een reminder (naar Latijnse syntaxis van Caroline Kroon). De syntactische constructie met een Acl is te verwachten na:

- 1) **verba sentiendi** (audio, video, sentio, scio *etc*) / **declarandi** (dico, nuntio, nego, scribo *etc*) / **iudicandi** (puto, existimo, arbitror, censeo *etc*)
- 2) **verba affectuum** (doleo, gaudeo, moleste fero, glorior, indignor, laetor, queror, miror, spero *etc*)
- 3) **verba voluntatis** (volo, nolo, malo, cupio, iubeo, patior, sino, veto *etc*)
- 4) een aantal **onpersoonlijke uitdrukkingen** (fama est, fas est, nefas est, necesse/necessarium est, manifestum est, apparet, oportet, constat *etc*)

Bij de **VOETNOTEN** (in *rood*, maar in *zwart* als het becommentarieerde woord al rood is) worden Latijnse woorden of zinsdelen, citaten dus, uit de pensumtekst **vet** weergegeven. Let op: **a (...)** **b** betekent de elementen **a** en **b**, niet wat daartussen staat. Maar **a ... b** betekent alles van **a** t/m **b**. Komt het Latijn niet uit de pensumtekst zelf (zelf verzonnen voorbeelden, rijtjes et cetera), dan is het alleen **vet** (zwart dus) weergegeven. Stijlmiddelen staan in gekleurd **KLEIN KAPITAAL**, waardoor ze extra opvallen. Taaleigen zaken (idioom) krijgen **DEZELFDE** kleurige notatie. Narratologische middelen (niet talrijk in dit pensum) zijn weer **NET IETS ANDERS** gemarkeerd. Argumentatieve begrippen (zeer talrijk in dit pensum) zien er **OOK WEER ANDERS** uit. Niet-verplichte termen worden wel in KLEIN KAPITAAL gezet maar niet in kleur. Denk aan niet tekstgerelateerde stijlmiddelen. Specifieke, vernederlandste of Nederlandse grammaticale terminologie staat gewoon in Romein (=niet cursief), maar Latijnse benamingen staan wel *cursief*. Denk aan de gebruikswijze van de coniunctivus (*finalis, consecutivus, etc.*) of naamvallen (*possessivus, absolutus, obiectivus, etc.*). Als er RIJTJES worden opgegeven, staan die in de gebruikelijke volgorde van NOM, GEN, DAT, ACC, ABL (bij naamwoorden) en 1,2,3 (bij werkwoorden). De vertaling van Latijnse woorden of van passages (van een vertaler) staat *cursief in rood*. Specifiek filosofische termen, Stoa of Epicurisme, staan in roze. **APATHEIA** bijvoorbeeld.

JAARTALLEN zijn m.b.t. Cicero's teksten van voór Christus, tenzij anders aangegeven. Cicero werd in 106 voor Christus geboren en stierf in 43 voor Christus. Seneca's teksten zijn in het algemeen te plaatsen na Christus. Hij werd wel tussen 4 en 1 voor Christus geboren, maar stierf in 65 na Christus. Romeinen gebruikten geen jaartallen. Ze wisten dus ook niet dat ze in bijv. 70 voor Christus leefden! Bij annalisten als Tacitus en anderen wordt een jaartal aangeduid door de consuls van dat jaar te noemen. Gaio Vipstano Gaio Fonteio consulibus (Tac. Annales, XIV, 1) betekent tijdens het consulaat van Gaius Vipsanus en Gaius Fonteius (keizertijd). In onze jaarrekening is dat 59 na Christus. Omdat het (alweer) een omvangrijk document geworden is, leek het mij handig een **inhoudsopgave** te fabriceren.

M. de Hoon, webmaster superlatijn.nl

Vaak gebruikte afkortingen

Naamvallen

NOM=nominativus

GEN=genitivus

DAT=dativus

ACC=accusativus

ABL=ablativus

VOC=vocativus

Getal

SG=singularis (enkelvoud)

PL=pluralis (meervoud)

Geslacht

M=masculinum (mannelijk)

F=femininum (vrouwelijk)

N=neutrum (geen van tweeën > onzijdig)

Werkwoordstijden

PR=praesens

IMPF=imperfectum

FUT=futurum

(de onvoltooide tijden, gevormd met de praesensstam)

PF=perfectum

PLQP=plusquamperfectum

FUT EX=futurum exactum

(de voltooide tijden, gevormd met de perfectumstam/het PPP)

Wijs/modus

IND=indicativus

CON=coniunctivus

INF=infinitivus

IMP=imperativus

PTC=participium

Genus verbi

ACT=activum (bedrijvende vorm)

PASS=passivum (lijdende vorm)

DEP=deponens (lijdende vorm als bedrijvende vorm vertaald)

Deelwoorden

PPA=participium praesens activum **PPP**=participium perfectum passivum

PFA=participium futurum activum

Speciale vormen

SUP1=supinum 1 (-um)

SUP2=supinum 2 (-u)

GRV=gerundivum

GRD=gerundium

Standaard categorieën

SUBST=substantivum (=zelfstandig nw)

ADI=adiectivum (bijvoeglijk naamwoord)

ADV=adverbium (bijwoord)

PRON=pronomen (voornaamwoord)

PREP=prepositie (voorzetsel)

POSTP=postpositie (achterzetsel)

Trappen van vergelijking

POS=positivus (stellende trap)

COMP=comparativus (vergrotende trap)

SUPERL=superlativus (overtreffende trap)

Vaak voorkomende constructies

AcI=accusativus cum infinitivo-constructie

NcI=nominativus cum infinitivo-constructie

AcP=accusativus cum participio-constructie

ABL abs=ablativus absolutus-constructie

Zinstructuur

HZ=hoofdzin

BZ=bijzin

Verwijzingen naar methodes

EIS=methode Eisma

HERM=methode Hermaion

Grammatica

KLG=Kleine Latijnse Grammatica

Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 1

Word niet zenuwachtig van een coniunctivus: een coniunctivus hoort bij het Latijn als een hamburger bij de Mac, als cosinus bij wiskunde, als taart bij verjaardag.

In het pensum komen veel coniunctivi (CON) voor. Geen nood. Van veel CON merk je in de vertaling niets. Dat zijn met name CON in de bijzin. De CON is gewoon vaak de vereiste modus in de BZ (de zogenaamde modus subordinationis), meer niet. De CON in de hoofdzin verdienen wel degelijk extra aandacht, maar aan de andere kant komen die ook weer niet heel veel voor.

Globaal zit het voor een **HOOFDZIN** zo. Een **indicativus (IND)** geeft daar de constatering van een feit aan, in het verleden, in het heden en in de toekomst. En een **CON** in een hoofdzin doet dat niet. Dan kun je nog alle kanten op, maar iedereen snapt dat een wens (voorbeeldzin 1), een onvervulbare wens dus ook (1), een twijfel (5), een aansporing (3), een mogelijkheid (4), een verbod (7) en vanzelfsprekend een niet-werkelijkheid (2) allemaal voorbeelden zijn van hetzelfde: er wordt geen feit geconstateerd. Je wilt het graag, je had het graag gewild, ga je het doen?, iemand moet het eens een keer doen, het zou weleens kunnen, iemand mag iets niet doen, iets zou zo zijn, **maar het is dus geen feit**. CON in de **HOOFDZIN**? Niet moeilijk.

Daarnaast heb je steun aan het type ontkenning dat eventueel gebruikt wordt (**ne** of **non**), aan de gebruikte werkwoordstijd (een *irrealis* zul je niet in het praesens tegenkomen) en aan de persoon (een *dubitativus* zul je niet snel in de 3^e persoon tegenkomen). Op basis van de KLG is een overzicht gemaakt door mijn zeer gewaardeerde, maar helaas te vroeg overleden collega Kees Jan Rademaker, en dat overzicht is op [superlatijn.nl](http://www.superlatijn.nl) te vinden. Natuurlijk! Wat is daar niet te vinden?

HOOFDZIN:

- 1) CON van wens (*desiderativus/cupitivus*: Amicus haec ne **dicat** = *moge de/m'n vriend dit niet zeggen*)
- 2) CON van niet-werkelijkheid (*irrealis*: Si non id **fecissem**, vitam **amisissem** = *Als ik dat niet gedaan had/zou hebben, had ik mijn leven verloren*)
- 3) CON van aansporing (*adhortativus*: Ne id **faciamus** = *Laten we dat niet doen*)
- 4) CON van mogelijkheid (*potentialis*: Aliquis **dicat** = *iemand kan zeggen/zegt misschien*)
- 5) CON van twijfel (*dubitativus*: **Eamus an maneamus?** = *Zullen/moeten we gaan/Gaan we of zullen/moeten we blijven/blijven we?*)
- 6) CON van toegeving (*concessivus*: ne id **fecerit**, tamen sceleratus est = *Oké, laat hij dat dan niet gedaan hebben, toch is hij een misdadiger*)
- 7) CON van verbod (*prohibitivus*: Ne **timueritis!** = *Vreest niet!*)

Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 2

De CON in de **BIJZIN (BZ)** is ook niet lastig. Het voorkomen van een CON is vaak gebonden aan het feit dat hij in een BZ de persoonsvorm is (modus subordinationis). Dat zie je heel duidelijk bij de BZ binnen een Acl, waar verplicht een CON staat. Sommige talen hebben juist ook voor dat type ondergeschikte zinnen een andere modus (“wijs”) voor de persoonsvorm.

Bij specifieke voegwoorden (**ut, cum, quod, ne**) moet je wel even opletten. Het gaat om voegwoorden die een BZ inleiden.

UT: Als **ut** gevolgd wordt door een persoonsvorm in de IND heeft het een andere betekenis (*hoe, zoals, zodra*) dan wanneer de persoonsvorm na **ut** in de CON staat: *opdat* (doel/finalis), *zodat* (gevolg/consecutivus).

CUM: Hetzelfde is het geval bij het voegwoord **cum**. **Cum** met een IND betekent niet veel meer dan *toen, wanneer, terwijl*. Met een CON kan **cum** ook *toen* betekenen (**cum** *temporale*; komt vaak voor!), maar ook *omdat* (**cum** *causale*) en *hoewel* (**cum** *concessivum*). Na **cum** *causale* en **cum** *concessivum* volgt per definitie de CON.

QUOD: Een voegwoord als **quod** (*omdat*) leidt tot betekenisverschil. Met een IND is de opgegeven reden een feit (objectief), met een CON is de opgegeven reden subjectief.

NE: Ook het voegwoord **ne** komt met de CON voor. Naast de ontkenende *finalis* wordt **ne** + CON gebruikt in zinnen met het werkwoord *verzen*. Ingewikkeld gezegd dus in objectzinnen na *verba timendi*. Timeo ne **veniat** = *ik vrees dat hij komt*; timeo ne non **veniat** = *ik vrees dat hij niet komt*. Iets vergelijkbaars doet zich voor na werkwoorden die *verhinderen* betekenen, de *verba impediendi*: Impedior ne plus **scribam** = *ik word verhinderd om meer te schrijven*. Dus **ne** + CON heb je in de BZ in twee smaakjes. 1) de ontkenende *finalis* (meestal goed te vertalen als *om te voorkomen dat*) en 2) na *verba timendi/impediendi* (waar het dus gewoon *dat* betekent).

Pittiger is de coniunctivus in de **betrekkelijke/relatieve BZ**. Als in een betrekkelijke BZ de persoonsvorm in de CON staat spreken we vaak van een bepaalde “bijsmaak” om het verschil in de betekenisnuance met een IND in de betrekkelijke BZ aan te geven. Er zijn vier mogelijkheden (met een beetje aparte naam “bijsmaken” genoemd), die twee aan twee gekoppeld zijn aan het gebruik van een CON in een BZ met **ut** dan wel **cum** als inleidend voegwoord. Je kunt twee betekenissen van **ut** met CON (*final* en *consecutief*) en twee betekenissen van **cum** met CON (*causaal* en *concessief*) gebruiken voor een CON in een betrekkelijke BZ.

Voorbeeldzinnen: 1) servum misit, qui regem **necaret** (final: *hij stuurde een slaaf die de koning moest doden*); 2) non is sum, qui id **tolerem** (consecutief/definiërend: *ik ben niet zo iemand dat ik dit tolereer*); 3) uxorem laudavit, quam **amaret** (causaal: *hij prees zijn vrouw, van wie hij immers hield*); 4) uxorem necavit, quam **amaret** (concessief: *hij doodde zijn vrouw, hoewel hij van haar hield*). Je kunt dus in mijn terminologie een CON in een betrekkelijke bijzin tegenkomen met een causale “bijsmaak”. Van de CON zelf merk je niet veel in de vertaling. Er is wel sprake van een toegevoegd voegwoord of werkwoord, dat het betekenisverschil met een betrekkelijke BZ in de indicativus duidelijk moet maken. Goed voorbeeld is de eerste zin.

servum misit, qui regem **necaret** (CON): *hij stuurde een slaaf die de koning moest doden/om de koning te doden*. Maar: servum misit, qui regem necabat (IND)= *hij stuurde een slaaf die de koning doodde*. (feit)

□□Meer voorbeelden kun je bij superlatijn.nl vinden (downloads/word)

Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 3 (met dank aan Kees Jan Rademaker (†) en KLG)

Extra aandacht voor de coniunctivus (CON); 4 (met dank aan Kees Jan Rademaker (†) en KLG)

De voegwoordendriehoek

Het vertalen van een PTC wordt vaak lastig gevonden. Het is lang niet altijd mogelijk een Latijns PTC (deelwoord) als een Nederlands deelwoord te vertalen, hoewel het best hier en daar mogelijk is. **Ridentes servi domum intraverunt** is heel eenvoudig weer te geven als 1. *de lachende slaven kwamen het huis binnen* of 2. *Lachend kwamen de slaven het huis binnen*. Je kunt wel een BZ maken met 3. *Terwijl de slaven lachten kwamen ze het huis binnen*. Maar dat geeft weer een extra BZ. Bovendien moet je rekening houden met de tijd van de persoonsvorm in de BZ die je zelf maakt. Dat probleem heb je niet als je een Nederlandse deelwoord gebruikt als een bijwoordelijke bepaling.

Worden de zinsdelen die aan een PTC “hangen” te lang, dan móet je wel overschakelen naar een BZ. Dan moet je een keuze maken tussen een paar mogelijke onderschikkende voegwoorden. Dezelfde keuze moet je maken als er al een BZ staat die wordt ingeleid door het voegwoord **cum**. Onderstaande driehoek kun je in beide gevallen als hulpmiddel gebruiken (met een plaatje kun je beter visualiseren en dus onthouden).

Zoals boven gezegd komt het neer op een keuze tussen een paar, een drietal voegwoorden. Het gaat om een BZ die 1. een tijdsrelatie heeft met de HZ (een *temporele* BZ) of 2. een reden geeft voor de mededeling in de HZ (een *causale* BZ) of 3. in tegenstelling is met de mededeling in de HZ, beter gezegd toegeeft aan de mededeling in de HZ (een *concessieve* BZ)

De voegwoorden zoals bedoeld in BZ van het type 1 noemen we *temporele* voegwoorden. Die van type 2 noemen we *causale* voegwoorden en die van type 3 *concessieve* voegwoorden.

**terwijl, als, wanneer, zodra,
nadat, toen (voortijdig)**

**omdat, daar, aangezien,
doordat**

**hoewel, ofschoon,
terwijl**

De qu- woorden: wat een ***-woorden ook altijd! (1)

De Latijnse woordjes die beginnen met qu- worden lastig gevonden. Daarom worden ze vaak opgezocht in het woordenboek. Onterecht. Zoals het aanleren van een basisvocabulaire je bij 'gewone' woorden helpt, zo werkt dat ook bij de qu- woordjes. Je verstand gebruiken en het woordenboek zo weinig mogelijk.

Precies zoals bij alle andere voornaamwoorden (PRON) is het verschil tussen "zelfstandig gebruikt" en "bijvoeglijk gebruikt" heel belangrijk. Een voorbeeld geven is misschien het handigst. Neem bijvoorbeeld het woordje **qui**. Als dat een vragend voornaamwoord is (in een directe vraag) zul je een vraagteken zien staan. **qui adest?** *Wie is daar?* **qui** functioneert geheel zelfstandig als onderwerp van **adest** en is dus zelfstandig gebruikt. Maar bij **qui vir adest?** *Welke man is daar?* is **qui** bijvoeglijk gebruikt bij het zelfstandig naamwoord **vir**. Als een soort bijvoeglijk naamwoord. Nogmaals, alle andere voornaamwoorden kunnen zelfstandig én bijvoeglijk gebruikt worden. Maar denk ook aan bijvoeglijke naamwoorden, participia en gerundiva.

De vuistregel is: bepalen ze een zelfstandig naamwoord/eigenaam dan zijn ze bijvoeglijk; bepalen ze geen zelfstandig naamwoord/eigenaam dan zijn ze zelfstandig.

Welke voornaamwoorden beginnen nou met die vermaledijde **qu-**? De bekendste zijn het betrekkelijk voornaamwoord en het vragend voornaamwoord: die worden ook hetzelfde verbogen!). Soms begint ook een onbepaald voornaamwoord met **qu-**. Denk aan **quidam** (gen. **cuiusdam**) *iemand/ een of ander* of **quisquam** (gen. **cuiusquam**) *iemand*. **Quisque** (gen. **cuiusque**) *ieder* vormt daar een aparte categorie van. Onder de relativa vallen ook woorden als **quisquis** (abl. **quoquo**) *alwie* en **quicumque** (gen. **cuiuscumque**) *wie ook maar*.

We hebben ook nog PRON *correlativa* in de aanbieding. Dat zijn steeds duo's van woorden die beginnen met een t- en met **qu-**. We kennen **tantus ... quantus**, **tot ... quot**, **talis ... qualis**, **totiens ... quotiens**. Het woord met **qu-** kan vragend zijn. **Quantus?** *Hoe groot?* **tantus zo groot** > **tantus ... quantus zo groot ... als**. **Quot?** *Hoeveel?* **tot zoveel**. **tot ... quot zo veel ... als**. **Qualis?** *Hoedanig?* **talis zodanig** **talis ... qualis zodanig ... als**.

Los spul: **Qua(?)** *waarlangs(?)* **Quo(?)** *Waarheen(?)* **Quam(?)** *Hoe(?)* **Quamdiu(?)** *Hoe lang(?)* **Quare(?)** *Waarom(?)*. De haakjes omdat er ook sprake kan zijn van afhankelijke vraagzinnen. En die hebben nooit een vraagteken. Directe vraag: **Quare id facit?** *Waarom doet hij dat?* Indirecte/afhankelijke vraag: **Rogo, quare id faciat.** *Ik vraag, waarom hij dat doet*.

De qu- woorden: wat een ***-woorden ook altijd! (2)

Stel nu, je komt **qui(s)** tegen (in een tekst, niet op straat). Wel, **qui(s)** is ofwel

- 1) betrekkelijk voornaamwoord/PRON *relativum* (met een antecedent er vlak voor; antecedent en relativum vaak van elkaar gescheiden door een komma), ofwel
- 2) relatieve aansluiting (zelfde idee, maar dan met het antecedent in de vorige zin: lees **sed/et** + verwijzend voornaamwoord **is, ea, id**) ofwel
- 3) betrekkelijk voornaamwoord “met ingesloten antecedent”. Het antecedent (degene) is opgenomen in het betrekkelijk voornaamwoord.
- 4) vragend voornaamwoord/PRON *interrogativum* (in een directe vraag > mét vraagteken, in een indirecte vraag > zonder vraagteken), zelfstandig of bijvoeglijk gebruikt.
- 5) onbepaald voornaamwoord/PRON *indefinitum* (alleen bijvoeglijk gebruikt); zelfstandig gebruikt is het **quis** (zin 9 hieronder), niet **qui**.

Voorbeelden:

- 1 (4) Rogo, **qui** vir ibi sit. (*ik vraag welke man daar is. qui is vragend voornaamwoord, bijvoeglijk gebruikt, in indirecte vraag > geen vraagteken*)
- 2 (4) Rogo, **quis** ibi esset. (*ik vraag wie daar was. quis is vragend voornaamwoord, zelfstandig gebruikt, in indirecte vraag > geen vraagteken*)
- 3 (4) **Quis** ibi est? (*Wie is daar? quis is vragend voornaamwoord, zelfstandig gebruikt, in directe vraag > vraagteken*)
- 4 (4) **Qui** vir ibi est? (*Welke man is daar? qui is vragend voornaamwoord, bijvoeglijk gebruikt, in directe vraag > vraagteken*)
- 5 (2) Virum video. **Qui** hic adest. (*Ik zie een man. (En/maar) hij/deze is hier aanwezig. qui is betrekkelijk voornaamwoord, zelfstandig gebruikt, relatieve aansluiting*)
- 6 (2) Eum video. **Qui** vir hic adest. (*Ik zie hem. (En/maar) deze man is hier aanwezig. qui is betrekkelijk voornaamwoord, bijvoeglijk gebruikt, relatieve aansluiting*)
- 7 (1) Virum, **qui** hic adest, video. (*De man, die hier aanwezig is, zie ik. qui is betrekkelijk voornaamwoord, zelfstandig gebruikt, onderwerp in betrekkelijke bijzin*)
- 8 (5) **Qui** vir hic adest. (*Een of andere man is hier aanwezig. qui is onbepaald voornaamwoord, bijvoeglijk gebruikt, natuurlijk geen vraagteken*)
- 9 (5) Si **quis** adest, eum video. (*Als er iemand aanwezig is, zie ik die/hem. quis is na si (si, nisi, num en ne geen aliquis, maar quis) een onbepaald voornaamwoord, zelfstandig gebruikt*)
- 10 (5) Si **qui** vir adest, eum video. (*Als er een of andere man aanwezig is, zie ik die/hem. qui is na si (si, nisi, num en ne geen aliquis, maar quis) een onbepaald voornaamwoord, bijvoeglijk gebruikt*)
- 11 (3) **Qui** talia scelera committit, severe puniendus erit. (Wie dergelijke misdaden begaat, zal streng gestraft moeten worden).
De meeste **qu-** woorden (relativa, indefinita, interrogativa) hebben ook nog een paar vormen die met **c-** beginnen: de GEN SG en de DAT SG. Het gaat natuurlijk om **cuius** en **cui**.

De vertaling op het examen

Om te controleren of je niet alleen maar vertalingen uit je hoofd geleerd hebt worden op het centraal examen ook vragen gesteld aan de hand van een gegeven vertaling (altijd een Nederlandse vertaling) van een zin of een tekstelement. Je moet op dat moment in staat zijn de verschillen en overeenkomsten gedetailleerd te benoemen. Noteer bij een antwoord altijd de brontekst en (het juiste gedeelte van) de vertaling. Hieronder staat een reeks van vaak voorkomende formuleringen van vragen op het examen Latijn, ook vragen die je bij het vergelijken van vertalingen van een tekst tegen kunt komen. Let goed op het verschil tussen de term **tekstelement** en **woord**. Een tekstelement kan meer woorden bevatten, maar met een woord wordt ook echt één woord bedoeld. Meer woorden dan één in je antwoord maken in dat geval dat antwoord dus al meteen fout.

CITEER het Latijnse **tekstelement** waarvan ‘...’ de weergave is.

CITEER het desbetreffende Latijnse **tekstelement**.

CITEER het Latijnse **woord** uit het voorafgaande (vanaf < Latijns woord> in regel ...) dat dezelfde persoon aanduidt.

CITEER de twee niet direct opeenvolgende Latijnse **woorden** uit de regels ... - ... (... t/m ...) waarmee ... wordt aangeduid.

CITEER het Latijnse **woord** uit de regels ...-... (... t/m ...) dat inhoudelijk vergelijkbaar is met ‘...’ (regel ...).

CITEER de twee Latijnse **woorden** uit deze regels die samen het stilistisch middel vormen.

BESCHRIJF in eigen woorden wat <auteur> concreet met deze woorden bedoelt.

CITEER het Latijnse **tekstelement** uit het vervolg (t/m regel ...) dat een tegenstelling vormt met <Latijns tekstelement>

VERKLAAR waarom er verschillende werkwoordstijden zijn gebruikt. Ga op beide werkwoordsvormen in.

Welk aspect van wordt wél vermeld in Tekst 2, maar niet in Tekst 3? **BEANTWOORD** de vraag in het Nederlands.

De vertaler heeft de grammaticale structuur van het Latijn niet geheel overgenomen. **LEG DIT UIT** met betrekking tot <Latijns woord>. Ga in je antwoord in op zowel het Latijn als de vertaling.

<auteur> gebruikt in deze regels het stilistisch middel De vertaler heeft dit stilistisch middel niet overgenomen. **LEG DIT UIT**. Ga in je antwoord in op zowel het Latijn als de vertaling.

BESCHRIJF in eigen woorden ... (Nederlands dus!)

Uit welk gegeven in de rr.... blijkt dat ...? (Nederlands!)

De Acl en de Ncl

bij het vertellen van verhalen, bij het weergeven van iemands woorden (indirecte rede dus) zie je vaak de grammaticale constructies Acl (accusativus cum infinitivo) en Ncl (nominativus cum infinitivo). Het is belangrijk kennis te nemen van de meest basale zaken die in beide constructies spelen. De gegeven voorbeelden kunnen op Vergilius, Livius, Cicero en Seneca toegepast worden. Zij geven vaak iemands woorden weer, zonder ze letterlijk te citeren.

In combinatie met deze constructies ga je heel vaak te maken krijgen met:

1. de *subjectsaccusativus* en de *objectsaccusativus*: vormen van het persoonlijk voornaamwoord **is/ea/id** (eigenlijk het verwijzend voornaamwoord, dat wordt gebruikt als persoonlijk voornaamwoord!), het aanwijzend voornaamwoord (pronomen *demonstrativum*) **hic, ille, iste** en van het wederkerend voornaamwoord (pronomen *reflexivum*) **se** die als onderwerp dan wel lijdend voorwerp bij de INF gebruikt worden. Laten we aanhouden dat wederkerende voornaamwoorden de voornaamwoorden zijn die met een **s-** beginnen. Voorbeelden zijn **se, sibi, suus** (en vormen daarvan). Ze verwijzen naar het onderwerp van de zin (hoofdzin of bijzin) waarin ze voorkomen.
2. de tijdsverhoudingen t.o.v. de persoonsvorm als gevolg van de verschillende tijden van de INF:
de INF PR geeft gelijktijdigheid aan
de INF PF geeft voortijdigheid
de INF FUT geeft natijdigheid aan
3. het uit de tekst weglaten van persoonsvormen als **dicit/ait/inquit** waardoor de Acl in de lucht lijkt te hangen
het uit de tekst weglaten van **esse** in het INF-gedeelte van de Acl
doorlopende Acl's: na een hoofdwerkwoord volgen meerdere Acl's, waarbij de "logische" onderdelen niet elke keer herhaald worden en voor ons gevoel dus weggelaten worden
4. een CON in een BZ die we CON *obliquus* noemen. Als binnen een Acl een BZ voorkomt staat de persoonsvorm in die BZ automatisch in de CON

Voorbeelden:

Rex dicit **se** servos **necaturum esse**: *de koning zegt dat hij de slaven zal doden* (hij is de koning zelf)

Rex dicit **eum** servos **necaturum esse**: *de koning zegt dat hij de slaven zal doden* (hij is een andere persoon dan de koning)

Rex dixit **se** servos **necaturum esse, illos non superaturos** [esse]: *de koning zei dat hij (zelf dus) de slaven zou doden, dat zij (de slaven) het niet zouden overleven*

Famuli irati sunt: **se** non **adiuturos** [esse] Romulum: *de dienaren zijn boos: (in hun boosheid zeggen ze) dat ze (die dienaren dus: se is hier PL!) Romulus niet zullen helpen*

Accepisse id augurium laeta **dicatur** **Tanaquil**: *van Tanaquil wordt gezegd dat zij het voorteken blij aanvaard heeft*

Tanaquil **se** laetam **accipere** id augurium pollicetur: *Tanaquil belooft dat zij (Tanaquil: se is hier F) dat voorteken blij aanvaardt*

Fertur omnes populos **vicisse**: *van hem wordt gezegd dat hij alle volkeren overwonnen heeft*

Rex dicit **se** servos, quia facinus commiserint, **necaturum esse**: *de koning zegt dat hij de slaven, omdat ze een misdaad gepleegd hebben, zal doden*

☐☐ Meer voorbeelden kun je bij superlatijn.nl vinden (downloads/word)

Gerundium of toch een Gerundivum?

Er bestaan twee vormen in het Latijn die allebei als kenmerk de letters **–nd–** hebben, het gerundium (GRD) en het gerundivum (GRV).

Het **gerundium** is een **ZELFSTANDIG** naamwoord, namelijk de infinitivus die fungeert als zelfstandig naamwoord. Het woord geldt als onzijdig (N), wat ook in het Nederlands blijkt door het lidwoord “het”. Er zijn maar een paar naamvallen van het gerundium, een genitivus (**–ndi**), een dativus (**–ndo**), een accusativus (**–ndum**) en een ablativus (ook **–ndo**). De nominativus is natuurlijk de infinitivus zelf, en dus eigenlijk helemaal geen gerundium.

Het **gerundivum** is een **BIJVOEGLIJK** naamwoord, dat dus verbogen kan worden in 5 naamvallen, sg en pl, en ook nog in het M, F en N. Omdat een gerundivum een bijvoeglijk naamwoord is, is het logisch dat het in combinatie voorkomt met een zelfstandig naamwoord* (dat inhoudelijk functioneert als een lijdend voorwerp bij het GRV, zie **voorbeeld** onderaan) én

- a) puur bijvoeglijk (attributief) gebruikt kan worden om iets van dat zelfstandig naamwoord aan te geven, of
- b) puur bijvoeglijk bij dat zelfstandig naamwoord, maar met nadruk van de betekenis op het GRV: dominant GRV
- c) als naamwoordelijk gedeelte van het gezegde gebruikt kan worden (dus met een koppelwerkwoord, in de praktijk vrijwel altijd esse of een vorm daarvan) dat iets van dat zelfstandig naamwoord (het onderwerp) “zegt”

*soms komt een onpersoonlijk GRV van verplichting voor dat niet congrueert. Het GRV is dan altijd N: **Cenandum est** betekent dus: er moet gegeten worden

Voor het vertalen is het belangrijk of je met een gerundium te maken hebt of met een gerundivum, en bij een gerundivum of het er een is van het type a) of type b) of van het type c).

In de vertaalpraktijk vertaal je een GRD én een dominant GRV allebei met een infinitivusconstructie:

- 1) om te ...
- 2) voor/van/bij/door het ... van

Voorbeeld: Ars scribendi epistulam difficilis est ars scribendae epistulae (epistulae is inhoudelijk lijdend voorwerp bij scribendae/scribere) difficilis est: de kunst van het schrijven van een brief is moeilijk / de kunst om een brief te schrijven is moeilijk.

Het volgende schema maakt duidelijk dat het ook weer niet zo héél moeilijk is:

uttige linkjes (volgorde zegt niets over mijn voorkeuren)

- ♥ Rob Menting (<https://www.youtube.com/@RobMenting>)
- ♥ Karla Brilman / Didas Kala (https://www.youtube.com/results?search_query=didas+kala)
- ♥ Marianne Goossens (<https://antiquitas.uportal.nl/page/home>)

Woordenwolk (welke woorden komen het vaakst voor in dit examenpensum? Met dank aan Bas Wagenaar)

HOOFDSTUK 3 CICERO: LAELIUS DE AMICITIA

Volgens de syllabus zal de proefvertaling op het CE 2026 een passage zijn uit Seneca's *Epistulae Morales ad Lucilium*.

Zie Eisma p. 283. Hermaion vermeldt dit nergens.

I3 – CICERO¹: LAELIUS DE AMICITIA²; 2 LOFZANG OP DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 18-22); Laelius 20, 1-4 (p.30); c. *Vriendschap is het hoogste goed* (1)

¹ Cicero, dat is Marcus Tullius Cicero, die in 106 geboren werd en in 43 best wel “nasty” aan zijn einde kwam. Hij was al niet zo’n kopsterke spits bij de FC Arpino, maar zonder hoofd waren kopgoals al helemaal onhaalbaar. De andere auteur voor het examen, Lucius Annaeus Seneca, werd ergens tussen 4 en 1 (in die volgorde, dus vóór Christus) geboren en die ging, onder druk van keizer Nero, in 65 ook al niet toppie dood. Hij stikte in een stoombad. Altijd nog beter dan aan de gruwelijke martelhobby van Nero ten prooi te vallen. De heren Cicero en Seneca staan in het kader van dit examenjaar wel leuk samen op foto’s (dank aan en waardering voor Marianne Goossens!) afgebeeld, maar ze hebben elkaar niet gekend. Seneca kende Cicero’s werk wel, Cicero dat van Seneca niet. De proefvertaling op het CE 2026 is van Seneca, dat is een zekerheidje. Aan wie denkt dat ie toch liever Cicero zou willen hebben op zijn examen, geef ik de volgende raad. Dat wil je niet. Maar als je toch een beetje masochistisch ingesteld bent en echt kickt op Cicero, wacht dan op het CE van 2027. Retorica! Welsprekendheid. Redevoeringen **In Catilinam**, **Pro Archia Poeta**, **In Pisonem** en passages uit een theoretisch werk, **De Oratore**. Lekker dan!

² deze fictieve dialoog tussen ene Gaius Laelius en zijn twee schoonzoons Gaius Fannius en Quintus Mucius Scaevola wordt door Cicero geplaatst in 129, maar liefst 85 jaar voor het publicatiejaar. Beetje wiskunde C leert dat Cicero dit geschrift in 44 nog net voor zijn dood (dûh!) in 43 heeft kunnen publiceren. Hee! 44! Legde Julius Caesar toen niet het loodje? Klopt. Goed onthouden. Caesar en Cicero, dat waren geen vrienden. Maar in dode toestand was Caesar geen bedreiging voor Cicero. Marcus Antonius daarentegen, Caesars medeconsul en beoogd opvolger, die wel! Nou goed. Die Laelius was een wijs iemand. Geen leraar, want die zijn wel erg wijs natuurlijk. En hij was bevriend met Scipio Africanus minor, ofwel Scipio Aemilianus. Niet dat baasje dat Hannibal er uiteindelijk onder kreeg (Publius Cornelius Scipio Africanus maior), maar diens kleinzoon bij adoptie. En weet je wie dat is? Ja, Publius Cornelius Scipio Africanus minor, dat zei je net. Klopt. En wie was dat? Kijk, dat is nou die patjepeeër die een droom had waarin hij sprak met zijn beroemde grootvader. Dus met dé Scipio Africanus maior, die Hannibal in Afrika verslagen had. De tekst van Cicero waarin hij die droom beschrijft – zeer de moeite waard om eens te lezen – is bekend als **Somnium Scipionis**. Best logisch als je bedenkt dat **somnium** *droom* betekent en **Scipionis** *van Scipio*. We gaan even verder in de hoofdlijnen. Helaas pindakaas is in de setting van deze dialoog die Sciep minor pas geleden overleden. In 129 dus. Omdat Laelius Scieperdepiep hoog had zitten en bevriend met hem was gaat de dialoog over vriendschap op een higher level. Wat hem betreft blijven deze Scipio minor en hijzelf als vrienden bekend bij het nageslacht. Bert Scipio en Ernie Laelius zeg maar. De Latijnse tekst is steeds die van Laelius. Het lijkt dus een monoloog, maar het is een dialoog.

Est enim amicitia³ nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum⁴ cum benevolentia et caritate consensio⁵; *qua*⁶ quidem haud scio *an excepta sapientia*⁷ nihil melius homini sit⁸ a dis immortalibus⁹ datum.

Vriendschap is namelijk niets anders dan/behalve eensgezindheid in alle goddelijke en menselijke zaken (samen) met welwillendheid en liefde; dan dít is misschien, met uitzondering van wijsheid, niets beters aan de mens gegeven door de onsterfelijke goden.

³ Laelius komt met een werkdefinitie van vriendschap. De persoonsvorm **est** is nadrukkelijk vooropgeplaatst. Vriendschap heeft drie basiselementen: eensgezindheid, welwillendheid en genegenheid.

⁴ de woorden in de GEN PL, **omnium divinarum humanarumque rerum**, hebben betrekking op de eensgezindheid. Je zou kunnen vragen: waarin dan eensgezind? Op welk gebied? Over wat denken mensen hetzelfde? De woorden in de GEN vormen dus eigenlijk een soort van lijdend voorwerp bij **consensio**. Daarom heeft die GEN de bijnaam *obiectivus* (naar object, ander woord voor lijdend voorwerp).

⁵ **consensio** (het eerste basiselement) is grammaticaal het naamwoordelijk gedeelte van het gezegde. Dat heet met een duur woord *predikaatsnomen*. Gewoon eens een keer laten vallen als je thuis zit te eten. Indruk maken kan nooit kwaad. Het predikaatsnomen heeft altijd exact hetzelfde getal (SG of PL) en geslacht (M, F of N) en vrijwel altijd dezelfde naamval (NOM, GEN, DAT, ACC, ABL, VOC) als het onderwerp.

⁶ lastige vorm van het betrekkelijk voornaamwoord, dit **qua** (ABL SG F van **qui**). Het verwijst dus naar een F SG woord in de vorige zin. Het meest logisch is **amicitia**. Oké. Daarnaast is het een ABL *comparationis*. Bij vergelijking van twee zaken of personen wordt in later Latijn vaak **quam** *dan* gebruikt: **filius longior est quam pater** *de zoon is langer dan de/zijn vader*. Klassiek Latijn heeft een voorkeur voor de ABL voor het vergeleken, de ABL *comparationis* dus. **Filius longior est patre** *de zoon is langer dan de/zijn vader (patre in vergelijking met zijn vader)*. O ja? En waar staat dan die vergrotende trap, die COMP? Zo eentje als **longior** in dat weer fantastische voorbeeld? Nou? O, ik zie hem al. **melius** *beter*. Ik snap hem. **nihil** *niets* is NOM N SG en dan is het naamwoordelijk gedeelte van het gezegde ook NOM N SG. **Melius** is NOM N SG, net als **nihil**. Got it! Heerlijk, die grammatica! Mijn favoriete toetje. Na chocolademousse, slagroomtaart, mangosorbet, aardbeienbavaroise en citroenroomkwark dan. O ja, en yoghurt.

⁷ in de ABL *absolutus* (zeg maar even de bijwoordelijke bepaling) beweert de spreker dat wijsheid nog beter/mooier is dan vriendschap. Alleen is dat een voorbeeld van **IRONIE**, omdat hij in de voorgaande tekst (**Laelius** 18, in vertaling op EIS pp26-27) nog best negatief is over het fenomeen **wijsheid (SAPIENTIA)**. Het stadium van volkomen wijsheid is namelijk volgens de Stoïsche filosofen alleen in theorie haalbaar, niet in de praktijk. Geen sterveling heeft die ooit verworven (**Laelius** 18). Vriendschap is dus een veel realistischer doel. Kijk je naar Plato's **Timaëus**, dan zou je **SAPIENTIA** beter vertalen als filosofie, niet als wijsheid.

⁸ ik zou niet te veel aandacht besteden aan deze CON. Die moet er staan vanwege de afhankelijke vraag na **haud scio an ik weet niet of**. Maar ons boek schrijft voor dat we **haud scio an** moeten vertalen met het ADV **misschien**. Prompt is dan in het Nederlands de BZ van de afhankelijke vraag foetsie. Er is een HZ van gemaakt. Ja, dat kan zomaar. Als jij dat flikt op een proefvertaling gaat er 'n streep door. 2 punten eraf.

⁹ weer eens een **PLEONASME** in het wild. Toch? Goden zijn per definitie al onsterfelijk. Dan is de toevoeging **immortalibus** overbodig. Witte sneeuw, da's ook een **PLEONASME**. Intelligente Latinist? Neu, die niet

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 2 LOFZANG OP DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 18-22); Laelius 20, 4-9 (p.30); c. *Vriendschap is het hoogste goed* (2)

Divitias¹⁰ 5 alii <u>praeponunt</u>¹¹, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates¹²: beluarum¹³ <i>est</i> hoc¹⁴ quidem extremum; illa¹⁵ autem¹⁶ superiora caduca et incerta <i>sunt</i>, posita non tam in consiliis nostris quam in fortunae¹⁷ temeritate.	Sommigen <u>geven de voorkeur aan</u> rijkdom, anderen aan een goede gezondheid, (weer) anderen aan macht, (weer) anderen aan ereambten, velen ook/zelfs aan genot: dit laatstgenoemde <u>is eigen aan</u> dieren; die eerdergenoemde zaken echter <i>zijn</i> vergankelijk en onzeker, niet zozeer afhankelijk van onze beslissingen als (wel) van de grilligheid van het lot.
--	--

¹⁰ dit woord komt alleen in het PL voor, in het Latijn althans. Je vertaalt het met een SG. Dat soort woorden kennen wij in het Nederlands ook: onkosten (PL, onkost SG bestaat niet), hersenen, mazelen, maar ook lurven, hurken, jatten (handen), kapsones, bescheiden (formulieren etc), en zo zijn er nog wel meer. **Plurale tantum** noem je dat. Term alleen thuis gebruiken als je indruk wilt maken. Op straat en bij het voetballen niet gebruiken om indruk te maken, tenzij je een klap voor je harses (is er ook eentje) wilt.

¹¹ er zijn dus mensen, die in plaats van vriendschap liever andere dingen hebben. Waar ze meer profijt uit denken te halen. Zo zijn mensen. Dat **praeponunt** kun je natuurlijk in gedachten bij die andere zinsdelen ook aanvullen en in die zin is er dan sprake van **ELLIPSIS**. Maar wij zouden dat in het Nederlands niet anders doen. En een ander stilistisch middel dat je hier duidelijk ziet (ik wel, jij misschien niet nee. Niet zoveel zuipen 's avonds) is **ASYNDETON**: geen voegwoord *en* in de korte opsomming. Altijd interessant te zien welke stilistische middelen HERM nog ontwaart. De auteurs noemen het herhalen van **alii** een **ANAFOR**. Tja, wie ben ik om hierover iets te vinden. Laat staan dat ik er een veto over uitspreek. Tuurlijk niet. Dames en heren, we zien ook een **ANAFORA**, een anafortje tussendoortje, kinderkoortje, tandartsboortje: **alii**.

¹² genietingen – toch maar even het PL gebruiken – is een term die met de filosofische stroming van het Epicurisme in verband gebracht wordt. Het klopt dat genot in de theorie van het Epicurisme een belangrijke rol speelt. Het kortstondige genot én het blijvende/statische genot. Maar door hier genot te formuleren als het doel voor dieren is hij in wezen nogal negatief over genot als doel op zich.

¹³ **beluarum** is GEN PL. *Van de dieren* dus. Je noemt deze GEN die een eigenschap aanduidt gewoon GEN *possessivus*. Dieren, zegt Laelius, zijn puur uit op genot. Hoe hij dat weet? Moet je hem vragen.

¹⁴ **hoc** is een aanwijzend voornaamwoord: **hic, haec, hoc deze, dit**. Hier wordt **hoc** (samen met **extremum laatste**) niet aanwijzend, maar verwijzend gebruikt. Verwijzend binnen de context. **Hoc extremum** verwijst terug naar **voluptates genot**. Eigenlijk is **voluptates** PL, maar het wordt hier in het Nederlands met een SG vertaald.

¹⁵ **illa** (hier met **superiora**) is ook een aanwijzend voornaamwoord (**ille, illa, illud die, dat**) dat verwijzend gebruikt is. Het verwijst naar **divitias rijkdom, bonam valetudinem goede gezondheid, potentiam macht, invloed** en **honores ereambten**. Ereambten waren bijvoorbeeld de vier functies in de **cursus honorum** (die niet voor niets **honorum** heet: **honor/honos eer, aanzien**. Dit heeft niets te maken met mijn achternaam trouwens...), quaestuur, aedilaat, praetuur en consulaat. Laelius beweert dat rijkdom, goede gezondheid, macht en ereambten als sneeuw voor de zon kunnen verdwijnen. Met een duur woord heet dat *vergankelijk* zijn: ze kunnen zo maar verdwijnen, zeker als je ze wat langer hebt. Als je nou kijkt naar die twee verwijzende voornaamwoorden **hoc** en **illa**, dan zijn die elk verbonden met eigen bepalingen. Zodra je een indeling in tweeën ziet moet je alert zijn op stilistische middelen als **PARALLELLISME** en **CHIASMES**. Bij beide stilistische middelen bedien je je van de notatie met a'tjes en b'tjes, en dat doe je om het beeld te vereenvoudigen. Het is dan simpel A B B A (**CHIASMES**, kruisstelling naar de Griekse letter χ) of A A B B (**PARALLELLISME/PARALLELLIE**). Hier hebben we een **CHIASME**. Kijk maar. **beluarum (a) hoc extremum (b) illa superiora (b) caduca et incerta (a)**. bepaling – verwijzing – verwijzing – bepaling. Een andere optie is een **PARALLELLISME**, A A B B dus, maar dan gaat het over andere woorden. Kijk dan: **hoc (a) extremum (b) illa (a) superiora (b)**. verwijzend voornaamwoord – verwijzend bijvoeglijk naamwoord – verwijzend voornaamwoord – verwijzend bijvoeglijk naamwoord. Zorg dat je altijd de betreffende onderdelen kunt benoemen en niet lukraak wat woorden bij elkaar mikt. Dat doe je al vaak genoeg. Toch? Simpele proefvertaling, hoppa!

¹⁶ **autem echter** splitst de woordgroep **illa (...)** **superiora**. Dat komt doordat **autem** in het Latijn altijd op de tweede plaats in een zin staat. Iets dergelijks geldt **enim want**. **Nam want** staat juist altijd vooraan. **Sed maar** ook. Altijd vooraan.

¹⁷ rijkdom, een goede (basis)gezondheid, macht en ereambten, het zijn geen dingen die je volgens Laelius op eigen kracht of door verstandig te opereren kunt bereiken. Het lot wijst je dit soort omstandigheden toe en het lot is niet standvastig. Het wisselt. Onbetrouwbaar als de neten dus. Je kunt er niet van op aan. Foodinfluencers zullen hier misschien een andere mening over hebben.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 2 LOFZANG OP DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 18-22); **Laelius** 20, 9-12 (p.30); **c. Vriendschap is het hoogste goed (2)****Qui**¹⁸ autem in virtute¹⁹ summum

- 10 bonum ponunt, praeclare illi quidem faciunt, sed²⁰ haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.

Maar zij, die in de deugd het grootste goed

zien, (zij) doen (dat) weliswaar voortreffelijk, maar deze deugd zelf brengt en vriendschap voort en houdt die in stand, en zonder deugd kan vriendschap helemaal niet bestaan.

Cicero voelde dat zijn laatste uur geslagen had en hield maar vast zelf zijn hoofd buiten de draagstoel waarin hij had willen ontkomen. Zo had de soldaat met het zwaard een mooi mikpunt. 7 december 43, het einde van een memorabel leven.

¹⁸ een verwijzing naar de filosofische stroming van de Stoa. Bij de Stoa is deugd datgene wat iemand die **RATIO** gebruikt kenmerkt. Met deugd worden goede eigenschappen bedoeld. Jaloezie, driftigheid, wraakzucht enzovoort zijn geen goede eigenschappen bij een mens. Deugd brengt vriendschap voort, waardoor de stelling (rr 3-4) dat vriendschap het hoogste goed is nog steeds geldig is. Laelius is zo te horen positiever over de Stoïcijnen/Stoïci dan over de epicuristen/epicureeërs. Houd tijdens het lezen van de **Laelius** in je hoofd dat Cicero het personage Laelius, en diens uitspraken en gedachtegoed dus ook, gecreëerd heeft. Als er Stoïsche ideeën uit Laelius' mond komen, komt dat doordat Cicero o.a. de Stoa een aardige theorie vond. Maar hij vond ook andere systemen wel aardig, zolang ze maar in zijn straatje pasten. Cicero is qua filosofisch gedachtegoed *eclectisch* te noemen, afgeleid van het Griekse woord voor **kiezen uit**, ἐκλέγειν. Hij maakte uit beschikbare filosofische systemen een eigen systeem. Het was Cicero's doel de voornamelijk Griekse terminologie uit o.a. de Stoa om te zetten naar Latijnse termen. Daarin is hij goed geslaagd. Nog een andere gedachte om te onthouden is dat Cicero in de laatste paar jaren van zijn leven, toen zijn politieke rol aan het eind van zijn leven uitgespeeld was, eigenlijk via een paar werken in retrospectief reflecteerde op wat zijns inziens belangrijk was voor een mens. In de **Laelius** formuleert hij bij monde van Laelius hoogdravende moreel getinte gedachten over vriendschap. In dezelfde periode haalde hij, totaal niet vriendschappelijk, in veertien **Philippicae** keihard en venijnig tegelijkertijd uit naar Marcus Antonius. Een tong als een zwaard las ik ergens. Mooie vergelijking. Marcus Antonius als beoogd alleenheerser belichaamde alles wat in Cicero's behoudende ogen verkeerd was. Hij had, als republikein in hart en nieren, al genoeg afgezien met de dictator Caesar. En nu zou Antonius hetzelfde pad kiezen. De term **Philippica** als term voor strafredevoering vindt zijn oorsprong in de strafrede die de Atheense redenaar, jurist en politicus Demosthenes uitsprak tegen koning Philippus van Macedonië. Aan de ene kant het hoogste woord voeren over vriendschap, aan de andere kant de haat jegens Antonius niet onder stoelen of banken steken. Cicero, hij had het maar moeilijk. Hij kon zijn hoofd er maar moeilijk bij houden. Zeker toen het afgesneden werd.

Effies grammatica voor wie niet weet waar dat **qui** nou weer te vinden is. Dit noem je het betreffende voornaamwoord met ingesloten antecedent. Kanone! Watte? Waz een antecedent nou weer? Let op de simpele superlatijnpipo-uitleg. Voorbeeld. **De man die op vakantie gaat naar Italië houdt van pasta**. Het betreffende voornaamwoord **die** verwijst terug > gaat over **de man**. Waar dat betreffende voornaamwoord betrekking op heeft (hèhè, de naam komt érgens vandaan) noem je het antecedent (=dat wat eraan voorafgaat). Als je nou dat antecedent laat opslokken door het betreffende voornaamwoord en zegt **Wie op vakantie gaat naar Italië houdt van pasta**, die heeft het antecedent weggefoezeld en als het ware verstopt in het woordje **wie**. Nou, dát noem je een betreffende voornaamwoord met ingesloten (weggefoezeld) antecedent. Het meest bekende voorbeeld hiervan luidt **Wie dit leest is gek**. Eigenlijk is dat **De gene die dit leest is gek**.

¹⁹ bijna onvertaalbaar, dit **virtus**. **Deugd** is maar een voorbeeldvertaling. **Goede eigenschap**, **kwaliteit**, het is afhankelijk van de context hoe je het het beste vertaalt.

²⁰ **sed** **maar** is al aangekondigd door **quidem** **weliswaar** en lijkt een tegenstelling in te leiden. Toch? Niet zoet, maar zuur. Niet koud, maar warm. Het valt hier met de tegenstelling wel mee: zij die de **deugd** als hoogste goed zien kunnen prima door de deur met de mensen die de **vriendschap** als hoogste goed zien. Waarom? Omdat deugd vriendschap voortbrengt zijn ze allebei als hoogste goed te zien. Deugd en vriendschap zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hoppa! Opgelost. Kijk, als je jaloers bent (bepaald geen goede eigenschap, bepaald geen deugd dus) kun je geen vriendschappelijke gevoelens voor een ander hebben. Ja maar, er zijn ook mensen die niet deugen en toch veel in elkaar herkennen en daardoor vriendschappelijke gevoelens voor elkaar kunnen ontwikkelen. Dan lijken juist deugd en vriendschap onlosmakelijk met elkaar verbonden.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 2 LOFZANG OP DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 18-22); Laelius 21-22, 1-6 (p.32); d. De voordelen van vriendschap tussen goede mannen (1)

5 lam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur²¹, nec eam²², ut quidam docti²³, verborum magnificentia²⁴ metiamur, virosque bonos²⁵ eos, qui habentur^{virii boni}, numeremus: Paulos, Catones, Galos, Scipiones, Philos²⁶. His²⁷ communis vita contenta est, eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur²⁸.	<u>Laten we</u> nu/van nu af aan het begrip 'deugd' <u>begrijpen</u> vanuit onze gewone manier van leven en taalgebruik, en (<u>laten we</u>) haar niet, zoals zekere geleerden, <u>definiëren</u> met verhevenheid van woorden, en <u>laten we</u> hen goede mannen <u>noemen</u>, die ^{als goede mannen} <u>worden beschouwd</u>: mannen als Paulus, Cato, Galus, Scipio, Philus. Met hen <u>is</u> het gewone leven tevreden, maar <u>laten we</u> hen <u>buiten beschouwing laten</u>, die überhaupt nergens <u>worden gevonden</u>.
---	--

²¹ van dit soort CON in de HZ zullen we er veel zien. Je noemt deze CON de CON *adhortativus*, omdat hij een aansporing bevat (**adhortari** *aansporen*). Hulpwerkwoord bij de vertaling is **laten**. Heel vaak spoort iemand zichzelf aan of de groep waartoe hij behoort. Vandaar dat deze CON super vaak in 1 SG of 1 PL (zoals hier) voorkomt. Ik ga ze niet allemaal bespreken! De uitdrukking 'Laten we samen eens kijken naar het pensum' roept een gevoel van solidariteit op. De ander(en) konden het zelf niet opbrengen, maar krijgen het idee dat ze niet alleen staan. Dat iemand ze helpt. Zo'n manier van spreken, bijvoorbeeld bij toonaangevende mensen, kan ook ingezet worden om de ander(en) een bepaalde kant op te sturen. Laten we een hoop landen eens importheffingen opleggen! Laten we Henk en Ingrid eens een keer niet bedonderen! Laten we eens kijken naar een mogelijkheid je te ontslaan, maar je een leuke zak geld mee te geven. Enfin, het arsenaal sturend taalgebruik met behulp van dit 'laten' is schier onuitputtelijk. Kijk dus uit, als iemand begint met 'laten we'.... Ja? Laten we daar echt voor uitkijken!

²² verwijzend woord, verwijst naar **virtutem**, dat immers ook SG F is.

²³ niet zomaar een paar geleerde figuren. Nee, de Stoïsche filosofen. Hoewel Laelius wel connecties had met Stoïcijnen als Diogenes en de gematigde Stoïcijn Panaetius, vindt hij hier dat het Stoïsche standpunt over de deugd te weinig praktisch is en te veel gebruikmaakt van hoogdravende woorden.

²⁴ **verborum magnificentia** *met de verhevenheid van woorden* (in plaats van **verbis magnificis** *met verheven/hogdravende woorden*) vormt een tegenstelling/**ANTITHESE** met **ex consuetudine vitae sermonisque (nostri)**, dat immers neerkomt op gewone taal van gewone mensen.

²⁵ Cicero laat Laelius deze kwalificatie gebruiken, **boni viri** (letterlijke *(ge)goede mannen*), voor politiek gelijkgestemde patriotten uit de republikeinse elite (heb ik niet van mezelf hoor). Cicero was in zijn politieke voorkeuren altijd een ware republikein geweest. Wars van alleenheerschappij van mannen als Caesar en later Marcus Antonius. Tegen de laatste sprak hij dan ook een aantal van veertien venijnige redevoeringen uit, die eerder genoemde Philippica's. Die kostten hem 7 december 43 zijn leven. Antonius' wraak was zoet. Net zo zoet als de druiven uit eigen tuin, die ik nu eet.

• Voor wie niet de hele **Laelius** leest: valt het je ook op, dat Cicero alleen spreekt over **virii mannen**? Nergens in deze tekst gaat het over vriendschap tussen vrouwen en ook niet over vriendschap tussen mannen en vrouwen. Dat is niet denigrerend bedoeld van Cicero, hooguit onbewust. Ik praat niets goed; het zat toen niet in het algemene sociale spectrum. Hetzelfde geldt voor slaven. Waar wij de term slaven sinds een jaar of wat consequent (proberen te) vermijden en vervangen door 'tot slaaf gemaakten' zat die antieke wereld anders in elkaar. Overigens is er een beroemde brief van Seneca (47) over het omgaan met slaven door de diverse typen meesters. Seneca is daar, anachronistisch gezien, in een paar passages 'woke lite'. Wie epistula 47 in vertaling wil lezen, check <https://www.koxkollum.nl/seneca/luc47.htm> (krijg je het Latijn er gratis bij). Plinius beschrijft in brief 8,16 hoe hij verdriet heeft om gestorven slaven. Via <https://www.superlatijn.nl/auteurs/plinius> kun je aan een vertaling van deze brief komen. Is dit leuk of superleuk?

²⁶ Paulus was Lucius Aemilius Paulus, de vader van Scipio minor (de al eerder genoemde Sciep minor, die dus - in de setting van deze dialoog - net overleden was). Cato is weer een andere republikeinse kei. Ja ja, de man van de fameuze woorden **Ceterum censeo Carthaginem esse delendam** *Overigens ben ik van mening dat Carthago verwoest moest worden*. Geen kleuter dus. Scipio verwijst naar de onlangs overleden Scipio minor. De andere twee, Galus en Philus zijn minder bekend. Cicero en zijn voorkeur voor de republiek, Cicero de republikein. Het lokt een vergelijking uit met Amerikaanse republikeinen, waar ik me niet aan zal wagen. Hoewel ik jullie niet wil onthouden wat ik ergens tegenkwam over deze interessante materie. Bij het duiden van de Amerikaanse republikeinse buitenlandpolitiek liet iemand de uitspraak van de gestoorde Romeinse keizer Caligula **oderint dum metuant** *laat ze me maar haten, zolang ze maar bang voor me zijn* vallen. Sja, dan zijn parallellen met huidige republikeinse alleenheersers niet ver weg.

²⁷ ook weer verwijzend gebruikt, dit **his** (hoort niet bij **communis**, hè!). Met mensen als Paulus, Cato, Scipio, Philus en Galus is het gewone leven tevreden. Laelius bedoelt dat we beter dit soort mannen als voorbeeld kunnen nemen, in plaats van streven naar onhaalbare filosofische idealen.

²⁸ wie bedoelt Laelius nou? Wijze Stoïsche mannen? Of mensen die niet zo bekend zijn als Paulus en consorten, die **his** van daarnet? In het eerste geval worden ze niet gevonden omdat ze niet bestaan. Zo kijkt HERM er ook tegenaan trouwens. Ik zeg het maar even. In het tweede geval worden ze nergens gevonden omdat niemand ze zich meer herinnert. Zo, da's een diepe!

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 2 LOFZANG OP DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 18-22); Laelius 21-22, 7-14 (p.32); d. De voordelen van vriendschap tussen goede mannen (2)

Tales igitur inter viros²⁹ amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio qui potest esse vita vitalis³⁰, ut ait Ennius³¹, quae non in amici³² mutua benevolentia conquiescit?³³ Quid dulcius ^{est} quam habere quicum omnia audeas sic loqui ut tecum? Qui esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes³⁴ qui illis³⁵ aeque ac tu ipse gauderet? Adversas ^{res} vero ferre difficile esset sine eo³⁶, qui illas gravius etiam quam tu ferret.	Tussen zulke mannen dus <u>heeft</u> vriendschap zo veel voordelen, als <u>ik</u> nauwelijks <u>kan</u> noemen. Ten eerste, hoe <u>kan</u> een leven levenswaardig zijn, zoals Ennius <u>zegt</u>, dat niet in de wederzijdse genegenheid van/voor een vriend <u>rust vindt</u>? Wat <u>is</u> aangenamer dan iemand te hebben, met wie <u>je</u> over alles zo <u>durft</u> te praten als met jezelf? Welk net zo groot genoeg <u>zou (er) zijn</u> in voorspoed, als <u>je</u> niet iemand <u>zou hebben</u>, die <u>zich</u> daarover net zo(zeer) <u>zou verheugen</u> als jij zelf? Tegenslagen verdragen <u>zou</u> echter moeilijk <u>zijn</u> zonder hem, die deze erger zelfs dan jij <u>zou vinden</u>.
--	--

²⁹ verwijst opnieuw naar de “groten der aarde”, die gasten als Paulus, Scipio, Cato, Galus en Philus.

³⁰ een leuk stilistisch middel, dat je evenwel voor het examen niet hoeft te kennen, of te snappen. Je noemt de combinatie van **vita vitalis** (een zelfstandig naamwoord, gevolgd door een bijvoeglijk naamwoord van dezelfde stam **vita leven**) een **FIGURA ETYMOLOGICA**. Teleurgesteld dat dit nou geen POLYPTOTON is? Sja, bij een POLYPTOTON worden ook vlak na elkaar twee (of meer!) verschillende woorden van dezelfde stam gebruikt, alleen is er dan steeds sprake van een andere naamval van het woord. En met nummer drie PARONOMASIA is er sprake van een woordspeling met op elkaar gelijkende woorden met een verschillende betekenis (en stam). Leuk hè, al die stijffiguren!

³¹ een beroemde dichter uit de tijd van Cato. Door het noemen van diens naam alleen al krijgt wat Laelius zegt meer gewicht. Werkt als autoriteitsargumentatie. Hebben we het eerste uur vrij? Meneer Superlatijn zegt dat! Ja, en dan is het waar. Tuurlijk niet. Alert zijn op dit soort oefjes. Voor de duidelijkheid: de van Ennius aangehaalde woorden betreffen alleen de eerste retorische vraag, die met **vita vitalis**. Dus niet de volgende retorische vragen!

³² GEN SG, zeker weten. Maar welke GEN? De GEN *subjectivus* of de GEN *objectivus*? Het is het verschil tussen **timor hostium de angst van de vijanden** (vijanden onderwerp > subject) of **de angst voor de vijanden** (de vijanden lijdend voorwerp > object). Nou, dit is een gevalletje van bewuste ambiguïteit (thuis niet verklappen dat je al die moeilijke woorden van mij hebt, anders kun je fluiten naar je zakgeldverhoging). Ik bedoel dat het allebei kan, en dat dat een bewuste, een opzettelijke dubbelzinnigheid is: **wederzijdse (mutua)** genegenheid veronderstelt dat de genegenheid zowel gegeven / getoond wordt als ontvangen / teruggegeven wordt. Mooi hè, Latijn?

³³ zo hier en daar bedient Laelius zich van een **RETORISCHE VRAAG**. Gewoon, om een bepaald punt te kunnen maken. Hier ook, anders zou ik dat helemaal niet benoemen. Laelius stelt iets, maar doet dat in de vorm van een vraag. En als hij het nou bij één keer zou laten, maar nee hoor. Ook de volgende zinnen (**Quid t/m tecum** en **Qui t/m gauderet**) zijn **RETORISCHE VRAGEN**. Zo zie je ze nooit, zo heb je er drie achter elkaar! Alle drie om een voordeel van vriendschap aan te duiden. En na de drie retorische vragen volgt er nog een voordeel. Die vier voordelen van vriendschap, zou je kunnen formuleren welke dat zijn? En het is interessant voor jezelf na te gaan of jij daar ook zo over denkt. De vier voordelen van vriendschap die Laelius achtereenvolgens noemt volgen nu. 1) De welwillendheid van een vriend geeft je rust. 2) Het is fijn, want vertrouwd alles met iemand te kunnen bespreken alsof je met jezelf spreekt is nou eenmaal fijn. 3) Je kunt meer genieten van mazzel als een vriend daar ook blij van wordt. 4) En tegenslag wordt draaglijker als iemand, een vriend dus, met je meetreurt.

³⁴ de CON is een zogenaamde *irrealis*. Die geeft een niet-werkelijkheid aan. Hij komt voor in HZ en BZ, in het IMPF of het PLQP. **Si id dicerem, gauderes. Als ik dat zei/zou zeggen** (maar dat doe ik nu niet), **was je blij/zou je blij zijn** (maar dat gebeurt dus nu ook niet). Een CON *irrealis* van het IMPF gaat over het heden/het nu, die van het PLQP over het verleden. **esset** en **ferret** in r14 zijn ook CON *irrealis*.

³⁵ **illis daarover**. Wat is daarover dan? Waar verwijst dat naar? Van dat soort vragen houden classici uitermate, neem dat van een classicus aan. Het enig goede antwoord is natuurlijk voorspoed. Maar waar o waar staat dat in het Latijn? oh, oké. **Prosperis rebus** van net.

³⁶ een persoon die jouw ellende even ellendig vindt of nog ellendiger noem je een **amicus**, een **vriend**. Stel, jij zakt als een baksteen voor het examen, maar er is iemand die het feit dat jij gezakt bent nog erger vindt dan jijzelf, dan is dat een vriend van je. Ik snap dat deze even moet landen, maar zo is de gedachte van Cicero. Die is af en toe ondoorgroendelijk.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 2 LOFZANG OP DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 18-22); Laelius 22, 1-7 (p.34); e. *Vriendschap is veelzijdig (1)*

Denique ceterae res, <i>quae</i> expetuntur, opportuna <u>sunt</u> singulae rebus fere singulis: divitiae <i>ut</i> <u>utare</u>, opes <i>ut</i> <u>colare</u>, honores <i>ut</i> <u>laudare</u>, voluptates <i>ut</i> <u>gaudeas</u>, valetudo <i>ut</i> dolore <u>careas</u> et muneribus <u>fungare</u> corporis³⁷. 5 Amicitia³⁸ res plurimas³⁹ <u>continet</u>, <i>quoquo</i> te <u>verteris</u>⁴⁰ praesto <u>est</u>, nullo loco <u>excluditur</u>, numquam intempestiva, numquam molesta <u>est</u>⁴¹.	Kortom, de overige zaken, die <u>worden nagestreefd</u>, <u>zijn</u> elk (afzonderlijk) in de regel geschikt voor één doel: rijkdom opdat <u>je</u> het <u>gebruikt</u>, macht opdat <u>je</u> <u>wordt vereerd</u>, ereambten opdat <u>je</u> <u>wordt geprezen</u>, genoegens opdat <u>je</u> <u>blij bent</u>, gezondheid opdat <u>je</u> <u>geen pijn hebt</u> en <u>je</u> fysieke arbeid <u>verricht/kan verrichten</u>. Vriendschap <u>omvat</u> zeer veel dingen, waarheen <u>je</u> <u>je</u> ook (maar) <u>zult hebben gewend</u> <u>is</u> <u>ze</u> van dienst, <u>ze</u> <u>wordt</u> bij geen gelegenheid <u>afgewezen</u>, <u>ze</u> <u>is</u> nooit ongelegen, (<u>ze</u> <u>is</u>) nooit ergerlijk.
---	--

³⁷ voorbeelden dienen ter illustratie van wat iemand bedoelt. Wat Laelius hier bedoelt. Maar zijn diens voorbeelden wel zuiver en niet een klein beetje overdreven? Tuurlijk, anders formuleer ik dat niet zo. Het is overdreven, **HYPERBOOL**, dat al die andere nagestreefte dingen (die rijkdom, die macht, die ereambten, die genoegens en die gezondheid dus, die al eerder in Laelius' verhaal aangehaald werden: check de rr4-6 van tekst c op EIS p30) maar voor één doel nuttig zouden zijn. Macht dient heus niet alleen als middel om vereerd/gerespecteerd te worden. Rijkdom heus niet alleen om er gebruik van te maken. Laelius chargeert (overdrijft) dus hier. In de passage waarin Laelius die zaken eerder opsomde noemde hij als belangrijkste nadeel ervan dat ze vergankelijk waren, vluchtig. Niet bestendig. In tegenstelling tot deugd en vriendschap. Een ander stilistisch middel dat Laelius hier gebruikt is natuurlijk de **OPSOMMING**. De officiële naam **ENUMERATIO** mag je bij het grofviul zetten, als je dat een goed gevoel geeft. Laelius somt een vijftal (het lijken er zes, maar **valetudo gezondheid** van lijf en leden heeft twee voordelen) vergankelijke zaken op. Het effect van een opsomming is dat je de indruk wekt nog meer dingen te kunnen noemen om je stelling te onderbouwen. Een **ASYNDETON**, een opsomming zonder voegwoorden, of een **POLYSYNDETON**, een opsomming met steeds een voegwoord, zie je vaak in een opsomming. Hier niet. Helaas pindakaas: er staat in r4 **et en** om het vijfde onderdeel op te splitsen in twee voordelen van gezondheid. En wie van jullie heeft het **PARALLELLISME** in de opsomming gezien? Tuurlijk! Iedereen! Wie niet! Het gaat steeds om het item - noemen we (a) - dat Laelius als voorbeeld noemt (een SUBST), gevolgd door een persoonsvorm (in de CON, noemen we (b)) die aangeeft wat men in welk opzicht dat item dan voordelig kan zijn. Weer voordoen zeker? **divitiae** (a) **ut utare** (b), **opes** (a) **ut colare** (b), **honores** (a) **ut laudare** (b), **voluptates** (a) **ut gaudeas** (b), **valetudo** (a) **ut** dolore **careas** (b) et muneribus **fungare** corporis (b). Sjonge, jonge, was dat nou zo moeilijk?

³⁸ Laelius zet de vergankelijke zaken (**ceterae res**) tegenover de onvergankelijke vriendschap (**amicitia**). Daar heb je dus een **ANTITHESE**. Hij laat, om die **ANTITHESE** te benadrukken, ook het tegenstellende voegwoord (maar/echter) hier weg. Je noemt dat **ADVERSATIEF ASYNDETON** (niet **ELLIPS**, zoals bij **HERM** gesuggereerd wordt).

³⁹ dus waar vergankelijke zaken maar één doel dienen (weet je nog? De **HYPERBOOL** van daarnet), omdat vriendschap heel veel meer doelen. **singulis** (r2) vormt een contrast met **plurimas**, een **ANTITHESE**.

⁴⁰ {} bij **HERM** wordt deze vorm als CON PF (*potentialis*) beschouwd, terwijl EIS hem IND FUT EX noemt {}. Ik neig naar de opvatting van EIS.

⁴¹ de persoonsvormen **continet**, **est**, **excluditur** en nogmaals **est** zijn allemaal persoonsvormen van een wat langere HZ. Tussen de onderdelen van die HZ staan geen voegwoorden (zoals **et**, **ac** of **-que** en): je noemt dat **ASYNDETON**. Is een asyndeton het enige stilistische middel hier? Nope. Je vindt een **ANAFOR** van **numquam** en een **PARALLELLISME**. Die laatste bekijken we even nader, zodat je handiger wordt in het herkennen, maar ook het noteren van zo'n **PARALLELLISME/PARALLELLIE**, ja? **numquam** (a) **intempestiva** (b) **numquam** (a) **molesta** (b). Voor de echte stijfiguurwappies is er ook nog een **ELLIPS** te vinden. In de zin zou je eigenlijk achter **intempestiva** nog een **est** verwachten. Wij doen dat in onze eigen moedertaal ook vaak hè, zo'n woordje weglaten: Ik heb het tegen jou, niet (heb ik het) tegen haar. Dus ja, het ene stilistische middel is wat sterker dan het andere. Ellipsjes gebruiken, we doen het voortdurend.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 2 LOFZANG OP DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 18-22); Laelius 22, 7-13 (p.34); e. *Vriendschap is veelzijdig (2)*

Itaque non aqua, non igni⁴², <i>ut</i> <i>aiunt</i>, locis pluribus <i>utimur</i>⁴³ quam amicitia (neque ego nunc de vulgari aut de mediocri ^{amicitia}, <i>quae</i> tamen ipsa et 10 <i>delectat</i> et <i>prodest</i>, sed de vera et perfecta⁴⁴ ^{amicitia} <i>loquor</i>, <i>qualis</i> eorum, <i>qui</i> pauci <i>nominantur</i>⁴⁵, <i>fuit</i>); nam et secundas res splendiores <i>facit</i> amicitia, et adversas ^{res}, partiens communicansque⁴⁶, leviores.	Daarom <u>gebruiken we</u> niet water, (en) niet vuur, zoals <u>ze zeggen</u>, bij meer gelegenheden dan vriendschap (en niet <u>spreek ik</u> nu over gewone of over doorsnee ^{vriendschap}, die toch zelf zowel <u>verblijdt</u> als <u>nuttig is</u>, maar over de ware en volmaakte ^{vriendschap}, zoals <u>die</u> van de weinigen, die erom <u>worden geroemd</u>, <u>was</u>); want vriendschap <u>maakt</u> zowel voorspoed prachtiger, als tegenspoed, door het te verdelen en gemeenschappelijk te maken, lichter.
---	---

⁴² water en vuur (warmte) waren en zijn nog steeds eerste levensbehoeften. Als iemand verbannen werd wees de juridische uitdrukking *alicui aqua et igni interdicere* *iemand water en vuur weigeren* erop dat de verbannene het recht op water en vuur ontzegd werd. De woorden *aqua* en *igni* zijn ABL. SG omdat *utor* *gebruiken* het lijdend voorwerp consequent in de ABL heeft, niet de ACC. *non* wordt nadrukkelijk herhaald aan het begin van het tweede lid (*non igni*). Ik kan me voorstellen dat jij dit een *ANAFOR* noemt. Zou ik denk ik zelf ook doen. Weet je wat ook zo grappig is? Ik hoorde gisteren op een feestje (mensen plegen jarig te zijn één keer per jaar) toevallig een opmerking maken over twee mensen die mekaar niet konden luchten of zien. Die waren “als water en vuur”! Dezelfde twee woorden, maar in een andere context. Taal dingetjes? Je kunt me er bij wijze van spreken ‘s nachts voor wakker maken. Bij wijze van spreken dus, hè! Ga me dus niet vanaf 9 uur ‘s avonds tot 9 uur ‘s ochtends wakker maken ja! Dat is voor mij het terrein van de nacht.

⁴³ Laelius zegt het ingewikkelder dan nodig, maar hij bedoelt dat vriendschap belangrijker, waardevoller is voor een mens dan de basisbehoeften water en warmte. En dan bedoelt hij de ware, volmaakte vriendschap, niet de vluchtige variant daarvan, die hij *vulgaris doodgewoon* en *mediocris doorsnee* noemt. Als je de twee soorten vriendschap die Laelius hier onderscheidt vergelijkt met wat Aristoteles aan soorten vriendschap onderscheidt (EIS pp7-15) dan zie je dat Aristoteles vindt dat de gewone vriendschap genot/het aangename als doel, als motief heeft en de volmaakte vriendschap het goede als doel heeft. Lekker vaag, zul je zeggen. Punt is dat de oude stoot van Ari ook aangename eigenschappen toedicht aan die volmaakte vorm van vriendschap. Ook Laelius bouwt in wezen een *A-FORTIORI-REDENERING* in zijn argumentatie: als de gewone vriendschap al nuttig is en mooie doelen laat bereiken, dan geldt dat voor de volmaakte vriendschap des te meer.

⁴⁴ na *vulgari* en *mediocri*, maar ook na *vera* en *perfecta* is het zelfstandig naamwoord *amicitia* weggelaten. Dát is wel degelijk een voorbeeld van *ELLIPSIS*. Bij een ellips wordt de zinsstructuur behoorlijk toegetakeld, omdat er allerlei “verpichte” woorden ontbreken. Verplicht in de zin van noodzakelijk om het geheel nog te begrijpen. In de les geef ik weleens dit voorbeeld van een ellips: “ik aan jou het blauwe”. Dat is geen Nederlands, tenminste niet waar mijn huis woont. Als je de zin compleet maakt en zegt: “hij geeft aan haar het groene boekje, ik aan jou het blauwe”, dán is ineens iedereen duidelijk wat er bedoeld wordt. Nou ja, iedereen. Velen dan. Een enkeling. Stilistische middelen, het is ook weleens een kwestie van smaak.

⁴⁵ Laelius heeft het hier over de traditionele vriendenparen, die bij wijze van spreken anderen een spiegel voorhouden van hoe ware, volmaakte vriendschap zou moeten zijn. Achilles en Patroclus is daarvan wel een heel goed voorbeeld. Bert en Ernie ook. Toegegeven, dat vriendenpaar is van een andere orde.

⁴⁶ twee PPA's, die op het eerste gezicht hetzelfde uitdrukken en dus een *TAUTOLOGIE* vormen. Maar nee, zegt EIS. Geen *TAUTOLOGIE*, want er zit een betekenisnuancering in (en bij een *TAUTOLOGIE* zeg je twee keer exact hetzelfde: keisteen: een kei en een steen verwijzen naar hetzelfde. In het Nederlands zie je vaak een *TAUTOLOGIE* in uitdrukkingen: zeker en vast, gratis en voor niets, nooit ofte nimmer). Wat Laelius beweert is dat volmaakte vriendschap zichtbaar is wanneer het geluk van de ene vriend gedeeld en gevoeld wordt door de andere vriend, maar ook wanneer het leed van de ene vriend ook door de andere vriend ervaren wordt. Gedeelde smart is halve smart komt een beetje op hetzelfde neer als dit *partiens*. Maar dat zeg ik alleen maar omdat het het antwoord is op een vraag uit het boek.

We slaan een stukje over. Dat is fijn en misschien wel een vriendschappelijk gebaar van de samenstellers van dit examenpensum. Laelius heeft nog wat kruid drooggehouden en vuurt vervolgens vrolijk allerlei theorieën en voorbeelden op zijn arme schoonzoons af. Beetje zoals de kleinzoon die zijn opa vraagt om een verhaaltje over Sneeuwwitje voor het slapengaan en die dan een heel exposé voor zijn kiesjes krijgt over sprookjes, mooie jonge vrouwen die omgaan met meerdere kleine boefjes en, natuurlijk in bedekte termen, over de oorsprong van de naam voor bier met TUP erin. Opa, bedoel je soms Radler? Ehm, ja.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 3 DE OORSPRONG VAN DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 26-32); Laelius 26, 1-7 (p.36); a. Is vriendschap het vervullen van elkaars behoeften? (1)

Saepissime⁴⁷ igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud⁴⁸ considerandum⁴⁹ videri solet, utrum propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis, quod quis minus per se ipse posset, id⁵⁰ acciperet⁵¹ ab alio vicissimque redderet, an esset hoc⁵² quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta esset alia causa⁵³.	Hoe vaker ik dus nadenk over vriendschap, des te meer <u>schijnt</u> dit/het volgende mij het overwegen waard, of <u>men</u> vriendschap <u>nodig heeft</u> vanwege zwakheid en gebrek, opdat ieder door het geven en ontvangen van weldaden dat, wat <u>hij</u> niet genoeg zelf voor zichzelf <u>gedaan krijgt</u>, <u>ontvangt</u> van een ander en op zijn beurt <u>teruggeeft</u>, of (dat) dit weliswaar karakteristiek voor vriendschap <u>is</u>, maar een andere oorzaak belangrijker en voortreffelijker en meer van de natuur zelf <u>afgeleid</u> is.
---	--

⁴⁷ met **saepissime** *heel vaak* begint een lange Latijnse zin, die bestaat uit een HZ en een paar BZ. Je noemt zo'n type zin een *periode*. Cicero houdt van dit soort periodes. Gelukkig valt de totale mededeling redelijk goed samen te vatten. Laelius zegt dat ie zich afvraagt of vriendschap gebaseerd is op "de ene hand wast de andere" of op een dieper gevoel, liefde. 'Zich afvragen' is in het eerste alternatief een understatement voor 'denken dat niet'. Het eerste alternatief (vriendschap is gebaseerd op "de ene hand wast de andere") is het volgens Laelius namelijk niet. Het is een beetje of iemand zegt: ik vraag me af of je deze zaken allemaal serieus meent of dat je gewoon van lotje getikt bent. Het eerste is overduidelijk niet wat de spreker denkt, het tweede wel. Het eerste gedeelte, **utrum** t/m **redderet** is dan ook de mening van epicureeërs. Zeg maar voor het gemak even de filosofie van Epicurus waarvan het oppervlakkige/vergankelijke streven naar genot het meest herkenbare symptoom is. Iemand die zijn woorden opsplijt in twee alternatieven bewaart vaak zijn eigen mening voor het tweede gedeelte van zijn opmerking.

⁴⁸ **illud** *dat*, maar wát lijkt Laelius nou het overwegen waard? Dat staat er in het Latijn nogal uitgebreid achter. De vraag waarover Laelius het heeft is of vriendschap voortkomt uit een behoefte (aan die vriendschap) of dat vriendschap een andere oorsprong kent. Dit is een zogenaamde (afhankelijke) tweeledige vraag, in het Nederlands herkenbaar aan **of** ... **of** (waarbij meestal het eerst **of** weggelaten wordt) en in het Latijn aan **utrum** ... **an**. Bij een tweeledige vraag stel je een vraag die uit twee leden/delen bestaat. Ga je naar Italië op vakantie **of** ga je helemaal niet weg? Directe vraag, voilà: vraagteken. De tweeledige vraag is in dit geval ook nog een afhankelijke vraag, vandaar de CON **desiderata sit**. De CON **esset**: zelfde verhaal. Het Nederlandse voorbeeld van net: Ik wil weten **of** je naar Italië gaat op vakantie **of** helemaal niet weggaat. Indirecte vraag, dus geen vraagteken.

⁴⁹ het GRV hoort bij **illud**. Aangezien het GRV in wezen een ADI is, past het zich aan aan het woord waar het bij hoort. **illud** is hier NOM SG N (van **ille**). De GRV verderop, **dandis** en **recipiendis** horen bij **meritis**. Kijk maar in je grammaticaboek, je rijtjes. Als je dat tenminste nog niet ritueel vernietigd hebt, dat boek. Pas verbranden of je reet mee afvegen ná de examenuitslag, hè!

⁵⁰ weer grammatica. Dit **id** is het antecedent van de BZ die ervoor staat: **quod quis minus per se ipse posset**.

⁵¹ deze CON is een ander verhaal. Hij staat er omdat Laelius een doel noemt. Voor de grammaticatijgers: dit is een CON *finalis*.

⁵² wat bedoelt Laelius met **hoc** *dit*? EIS stelt de vraag niet, HERM wel. Laelius doelt hiermee op het krijgen van voordelen/weldaden die je op eigen kracht niet kunt binnenhalen, door juist de ander voordelen/weldaden te bezorgen. De een wil de ander graag een heel duur cadeau geven, maar heeft de financiën niet om dat te doen. Wel kan die een invloed uitoefenen bij zijn baas om de ander aan een baantje te helpen. Laelius beweert dat dat verschijnsel voorkomt bij twee mensen die bevriend zijn. Of het de kern is van echte vriendschap, dát betwijfelt hij. Daarvoor is iets anders noodzakelijk.

⁵³ wat die **alia causa** *andere oorzaak* (waaruit vriendschap ontstaat) dan is, doet Laelius meteen hierna uit de doeken: **amor** *liefde*. De etymologische verwantschap valt misschien niet zo op, maar beide woorden, **amor** *liefde* en **amicitia** *vriendschap* beginnen met **am**-. In het Nederlands gaat die etymologie de mist in. Het stilistische middel in deze BZ is **TRICOLON**, in combinatie met **CLIMAX**, plus een **POLYSYNDETON**. Toelichting wil je? Joh, doe zelf eens iets! Ik doe al zoveel voor. Oké, lamlul. Die **andere oorzaak**, **alia causa** (r7), die is belangrijker (1) **én** (voegwoord 1) voortreffelijker (2) **én** (voegwoord 2) meer van de natuur zelf afgeleid (3). Dat zijn drie kenmerken, zeg maar a,b,c > **TRICOLON** (=drie onderdelen). Die drie zijn aan elkaar verbonden door voegwoorden, dus a **én** b **én** c > **POLYSYNDETON**. En tenslotte zijn de kenmerken één woord (**antiquior**), één woord (**pulchrior**) en dan ineens vijf woorden (**magis a natura ipsa profecta**). Oftewel, het aantal woorden neemt toe > **CLIMAX** (qua vorm, niet per se qua betekenis).

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 3 DE OORSPRONG VAN DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 26-32); Laelius 26, 8-13 (p.36); a. Is vriendschap het vervullen van elkaars behoeften? (2)

Amor enim, ex quo amicitia <u>nominata est</u>⁵⁴, princeps <u>est</u>⁵⁵ ad benevolentiam coniungendam⁵⁶; nam utilitates⁵⁷ quidem etiam ab eis <u>percipiuntur</u> saepe, qui⁵⁸ <u>simulatione</u>⁵⁹ amicitiae <u>coluntur</u> et <u>observantur</u> temporis causa⁶⁰; in amicitia⁶¹ autem nihil <u>fictum est</u>, nihil⁶² <u>simulatum</u>^{est}, et quidquid <u>est</u>, id <u>est</u> verum et voluntarium⁶³.	Want liefde, waarnaar vriendschap <u>genoemd is</u>, <u>geeft</u> de eerste impuls om een band van genegenheid te smeden; want voordelen <u>worden</u> zeker vaak ook van de kant van hen <u>verkregen</u>, die onder het voorwendsel /mom van vriendschap <u>worden vereerd</u> en <u>worden gerespecteerd</u> omwille van de omstandigheden; in vriendschap echter <u>is</u> niets <u>geveinsd</u>, niets voorgewend, en alwat <u>er is</u>, dat <u>is</u> echt en uit vrije wil.
--	--

⁵⁴ beetje etymologie dus. **amicitia** *vriendschap* komt van **amor** *liefde*. Goed lezen hè, die aantekeningen! **Nomino** (**nominare**) **ex** +*abl* staat opgegeven bij r8 (p37, linker kolom onderaan). Dus dat **ex**, vlak voor **quo**, staat gewoon in de aantekening! En omdat het voorzetsel (PREP) **ex** “met een ABL gaat” (gevolgd wordt door een woord in de ABL) is **quo** die ABL. Kijk eens, simpeler kunnen we het niet maken. Goed lezen, daar begint het allemaal mee. Opletten wat de meester of de juf zegt en goed lezen. Paar dingen onthouden, en dan komt het (alsnog) helemaal goed met dat vertaalgeklotvool. Is geen Nederlands, maar WTF!

⁵⁵ nog eentje voordoen? Aantekening bij r8 (p37, rechter kolom bovenaan) zegt dat **princeps sum** (**esse**) *hier*: (cursief, dus aanwijzing en geen betekenis dus in dit speciale geval) betekent *de eerste impuls geven*. Dan moet je dus die voorzetsel ook inkoppen, ja! Ja maar, in de tekst staat in r8-9 **princeps est** en niet **princeps sum**. Help!!! Oplossing: **princeps sum** is de eerste persoon SG, en de betekenis is het hele werkwoord. Dat is in het woordenboek ook zo, druif. Dus wat doe je dan? Dan pak je gewoon de derde persoon SG en dan wordt het *hij/zij/het geeft de eerste impuls*. Alleen moet je dan negen van de tien keer nog een echt onderwerp zoeken in plaats van hij/zij/het. Dat zal een SG zijn (want hij/zij/het is ook SG). **Amor** ja. Vooraan r8 staat het onderwerp van de zin, **amor** *liefde*. Jemig de pemig, wat een uitleg zeg!

⁵⁶ kijk de theorie over het GRV / GRD nog maar eens door op EIS pp232-233 of op p16 van dit documentje. Geen (vorm van) **esse** en dus een dominant GRV, dat grammaticaal hoort bij een woord waarmee het congruent is (**benevolentiam**) en dat inhoudelijk de rol van lijdend voorwerp vervult bij dat GRV: **benevolentiam** *welwillendheid* is het lijdend voorwerp bij **coniungendam/coniungere**). Vertalingen bevatten vaak “om te” of “het ... van”. Kijk maar, of ik niet uit mijn nek lul. **ad benevolentiam coniungendam** *om een band van genegenheid te smeden* of *voor het smeden van een band van genegenheid*. Simpel of makkelijk? En heb je gezien dat **benevolentiam coniungo** (**coniungere**) opgegeven staat als een band van genegenheid smeden? Voor je weer als een blind paard in dat woordenboek duikt. Lezen!! Uilskuiken.

⁵⁷ **utilitates** *voordelen* (eerder in r4 **meritis** *weldaden* genoemd) zijn niet een essentieel onderdeel van vriendschap, in tegenstelling tot **benevolentia** *band van genegenheid*.

⁵⁸ het antecedent van dit **qui** is **eis** in r10. **Qui** is net als **eis** PL M. In naamval hoeven betrekkelijk voornaamwoord en antecedent niet met elkaar overeen te komen. Kan wel, hoeft niet.

⁵⁹ net als **temporis causa** *omwille van de omstandigheden* geeft dit **simulatione amicitiae** *onder voorwendsel/het mom van vriendschap* aan dat iemand ook “vriendschap” kan tonen die niet belangeloos is. Die getoond wordt om er iets voor terug te krijgen, of om er beter van te worden. Om de valse, voorgewende vriendschap stilistisch te onderstrepen maakt Laelius gebruik van een **CHIASME**. Kijk maar: **simulatione amicitiae** (a) **coluntur** (b) **observantur** (b) **temporis causae** (a). uiting/motief (a) persoonsvorm (b).

⁶⁰ **temporis causa** *omwille van de omstandigheden*. Dat **causa** is geen zelfstandig naamwoord hier, maar een achterzetsel **causa** *vanwege, om*, dat altijd met de GEN gaat (die er dus vóór staat, omdat het een achterzetsel is! Een postpositie. Gebruik thuis maar, postpositie, om de vaatwasser niet meer leeg te hoeven ruimen). Ander aspect: een beetje Romein “vertaalt” wat Laelius hier over vriendschap debiteert naar zijn eigen leefomgeving. Met name de meer ontwikkelde Romein, vaak dus ook met de wat betere achtergrond, ziet in de relatie tussen **patronus** en **cliens** het verschijnsel van diensten en wederdiensten terug. De **patronus** beschermde en steunde (vaak financieel) de **cliens**, heel vaak vele **clientes** trouwens, en baseerde o.a. op het aantal **clientes** (van hem afhankelijken) zijn *prestige*, zijn *dignitas*. In ruil voor die bescherming dan wel steun bewees de **cliens** zijn **patronus** een wederdienst door hem politiek te helpen en daarmee zijn respect, zijn aanzien te vergroten. We kennen dat fenomeen onder de Latijnse naam **Do ut des** *ik geef met de bedoeling dat jij geeft*. De **patronus** en de **cliens** ontvingen beiden iets terug voor de steun die zij de ander gaven. De eerder (r9) genoemde **utilitates** *voordelen*. Was daar sprake van vriendschap? Nee, niet echt natuurlijk. Eerder van een afhankelijkheidsrelatie dan van vriendschap. Als de een zich vriendschappelijk opstelde tegenover de ander was dat geen echte vriendschap. Een relatie tussen **cliens** en **patronus** leverde, net als vriendschap, wel voordelen op, maar bij de vriendschappelijke relatie tussen **patronus** en **cliens** was er geen sprake van vriendschap uit eigen vrije wil.

⁶¹ hij bedoelt: in échte vriendschap is niets nep, alles oprecht, zuiver.

⁶² zie je ze? **ASYNDETON**? Nee? Knurft. Geen voegwoord tussen de twee zinsdelen die beginnen met **nihil** *niets* (wat dan weer een **ANAFOR** is).

⁶³ echte vriendschap is vrijwillig; bij vriendschap waarin sprake is van dienst (en wederdienst) is sprake van (beperkte) noodzaak.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 3 DE OORSPRONG VAN DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 26-32); Laelius 27, 1-8 (p.38); b. *Vriendschap komt voort liefhebben (1)*

Quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indigentia orta ^{esse} amicitia, applicatione magis animi cum quodam sensu amandi⁶⁴, quam cogitatione *quantum* illa res utilitatis⁶⁵ esset habitura⁶⁶.

5 *Quod*⁶⁷ quidem *quale* sit,⁶⁸ etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, *quae* ex se natos ita amant ad quoddam tempus⁶⁹ et ab eis ita amantur, *ut* facile earum⁷⁰ sensus apparet,⁷¹

Daarom denk ik/schijnt het mij toe dat vriendschap eerder uit de natuur dan uit behoefte is ontstaan, meer door een (natuurlijke) neiging van de geest samen met een zeker gevoel van liefhebben, dan door de overweging hoeveel voordeel die zaak zal hebben.

Van welke aard dit is, kan zelfs bij enkele dieren worden waargenomen, die zo houden van hun jongen tot een zeker moment en door hen zo worden liefgehad, dat hun gevoel gemakkelijk duidelijk is;

⁶⁴ en hier een goed voorbeeld van een GRD. Niks meer dan een verbogen INF. Beetje irritant dat de GEN, DAT, ACC en ABL van het GRD (dat alleen in het SG voorkomt) vormen zijn die ook bij het GRV bestaan.

⁶⁵ ja, de epicureïsche opvatting weer, waar Laelius annex Cicero niet veel van moet hebben. Vriendschap wordt volgens de epicureeërs gesloten omdat die voordeel oplevert. Voordeel > lekker > genot. De andere kant, waar Laelius meer voor voelt, is dat vriendschap ontstaat door een natuurlijke neiging tot liefhebben. In r1-2 beweert Laelius *a natura mihi videtur orta (esse) amicitia vriendschap lijkt mij ontstaan te zijn (van)uit de natuur*. Da's anders. Epicureeërs moeten per se iets aan vriendschap hebben, terwijl vriendschap volgens Laelius niets oplevert, omdat het ontstaan van vriendschap een natuurlijk proces is.

⁶⁶ er zijn meerdere vertalers van de *Laelius*. Onder hen Rogier van der Wal (ik noem hem WAL), wiens naam je geregeld tegen zult komen bij vragen van het type: we geven een vertaling van het Latijn, en haal jij er nou de verschillen en overeenkomsten eens ff lekker uit. Ook een zekere W.A.M. (voornaam zeker niet bekend: ik noem hem WAM) Peters heeft zich vertaaltechnisch aanbemoed tegen Cicero's *Laelius*. Zo ook een vraag uit EIS. Het stukje *quam cogitatione quantum illa res utilitatis esset habitura* wordt door WAL vertaald met *dan uit nadenken over hoeveel nut de vriendschap zal hebben*. WAM zegt *dan uit berekening hoeveel nut zo'n relatie kan opleveren*. Ja? En nu? Nou ja, wat doen ze bijvoorbeeld met *illa res* (rr3-4)? Kijk, dat *illa res* is lekker vaag natuurlijk *die zaak*. Ja, welke zaak dan? Beide vertalers maken *illa res* veel concreter (=minder vaag). WAL maakt er *vriendschap* van en WAM *relatie*. Ja, wat vind jijzelf nou beter? Dat is de b-vraag. Altijd een onderbouwd antwoord geven. Je zou hier kunnen beweren dat *vriendschap* (WAL) niet de beste keuze is, omdat het punt nou juist is dat het contact waarover het hier gaat geen vriendschap mag heten. Dan zou WAM er dus met zijn weergave *relatie* dichter bij zitten. Ach.

⁶⁷ relatieve aansluiting en het is N. Rarara, waar kan dat nou naar verwijzen? Ik denk, maar EIS denkt dat ook, dat het verwijst naar de natuurlijke neiging om lief te hebben (die in rr2-3 van de tekst terugkomt als *applicatione animi cum quodam sensu amandi*). Die natuurlijke neiging is de basis voor het fenomeen vriendschap. Het PRON *relativum quod* is N omdat het naar een ruimer omschreven concept verwijst. In het algemeen komen betrekkelijke voornaamwoorden met hun antecedent overeen in getal (SG/PL), geslacht (M/F/N) en naamval (NOM/GEN/DAT/ACC/ABL), ook als ze als relatieve aansluiting gebruikt worden. N betrekkelijke voornaamwoorden verwijzen dus (terug) naar iets N, maar kunnen ook naar een wat grotere mededeling als geheel (terug) verwijzen. Dat is hier het geval.

⁶⁸ de CON volgt altijd bij een afhankelijke/indirecte vraag. Hier dus ook. *Sit* ≠ shit (goed lezen!!) is die CON.

⁶⁹ Laelius bedoelt met *quoddam tempus een zeker moment* waarschijnlijk het moment waarop de jongen hun ouders verlaten en zelfstandig door het leven moeten. Mooie *VERGELIJKING* die Laelius hier gebruikt. In een vergelijking wordt iets/iemand (het *AFGEBEELDE* > a) vergeleken met iets/iemand (het *BEELD* > b), waarmee het volgens de verteller in zekere zin overeenkomt (*HET PUNT VAN OVEREENKOMST/TERTIUM COMPARATIONIS* > c). Maar waarom een *VERGELIJKING*? Wat wil Laelius met deze vergelijking duidelijk maken? Nou, de liefde heeft volgens Laelius dus een oorsprong in de natuur. Laelius laat zo zien dat natuurlijke liefde ook bij dieren (niet bij alle dieren, volgens Laelius; bij bepaalde dieren) voorkomt. Maar het verschil tussen liefde tussen dieren en hun *jongen ex se natos* (r6) enerzijds en hetzelfde type liefde tussen mensen anderzijds is dat die liefde bij dieren ophoudt, zodra de kleintjes 'm peren. Bij de mens stopt die liefde alleen als er een *afschuwelijke misdaad detestabile scelus* (r10) begaan wordt. Laelius refereert hiermee aan oudermoord, de meest afschuwelijke moord!

⁷⁰ verwijzend bedoeld, ook omdat er geen zelfstandig naamwoord bij staat. Verwijzende voornaamwoorden komen in getal en geslacht overeen met het woord waarnaar ze verwijzen. Niet per se in naamval natuurlijk, omdat de naamval van zelfstandige naamwoorden in het Latijn afhankelijk is van de grammaticale functie in een zin. *Earum* is F PL en verwijst naar *bestiis dieren* (r4). *eis* (ook r7) naar de jongen.

⁷¹ nog even grammatica. Deze CON is een CON *consecutivus dat* die er in het Latijn altijd staat na een zinnetje met een tekstelement dat met "zo" (=in die mate) begint. Zo groot, zo leuk, zo saai etc.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 3 DE OORSPRONG VAN DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 26-32); Laelius 27, 8-14 (p.38); b. *Vriendschap komt voort liefhebben (2)*

quod⁷² in homine⁷³ multo <u>est</u> evidentius⁷⁴, primum ex ea caritate, quae <u>est</u> inter natos et parentes, 10 quae dirimi nisi detestabili scelere non <u>potest</u>, deinde⁷⁵ cum similis sensus⁷⁶ <u>exstitit</u> amoris, si aliquem⁷⁷ <u>nacti</u> <u>sumus</u>, cuius cum moribus et natura <u>congruamus</u>⁷⁸, quod in eo quasi lumen⁷⁹ aliquod probitatis et virtutis perspicere <u>videamur</u>⁸⁰.	(en) dit <u>is</u> in de mens veel zichtbaarder, eerst op grond van/door die liefde, die <u>is/bestaat</u> tussen kinderen en ouders, die niet <u>kan</u> worden verbroken behalve door een afschuwelijke misdaad, vervolgens wanneer een gelijksoortig gevoel van liefde <u>is</u> <u>ontstaan</u>, als <u>wij</u> een persoon <u>hebben gevonden</u>, met wiens levenswijze en aard <u>wij overeenstemmen</u>, omdat <u>wij</u> in hem als het ware een of ander schitterend voorbeeld van integriteit en deugd <u>schijnen</u> te ontwaren.
--	--

⁷² opnieuw **quod** als relatieve aansluiting. Vlak voor dit **quod**, dat N is, staat geen N woord, waarnaar het kan verwijzen. **Sensus** (r8) is M. Dus **quod** zal weer een samenvatting van iets zijn. Het gaat erom dat liefde ontstaan is uit de natuur.

⁷³ vormt een **ANTITHESE** met **bestiis** (r5). Een **ANTITHESE** is een stilistisch middel om een tegenstelling, een contrast tussen twee zaken/personen aan te duiden. Bij mensen is (veel) duidelijker dan bij dieren, dat liefde ontstaan is uit de natuur zelf.

⁷⁴ **evidentius** *duidelijker* is de COMP van **evidens** *duidelijk*. Wij kennen het woordje evident: zijn medeplichtigheid was evident, want hij kleurde zo rood als een tomaat. **Evidentius** is NOM SG N, gewoon omdat **quod** (vooraan) dat ook is. **Quod** is het onderwerp en in het Latijn komen het onderwerp en het naamwoordelijk gedeelte van het gezegde overeen (ja ja, congruentie) in getal, geslacht en naamval. De mogelijke vertalingen van een COMP, bijvoorbeeld in het geval van **evidentius**: 1) *duidelijker* (vaak in combinatie met een woord als **magis** *meer*, **potius** *liever*, **eerder** en dan **quam** *dan*; een andere mogelijkheid om het vergelekenen aan te duiden is de ABL *comparationis*; 2) *nogall best/tamelijk duidelijk*; 3) *té duidelijk*; 4) *duidelijkst* (als er twee zaken/personen vergeleken worden > worden twee mensen vergeleken qua lengte, dan is de één **longior** *de langste*; worden er drie of meer mensen vergeleken, dan is één van hen **longissimus** *de langste*).

⁷⁵ **deinde** *vervolgens* volgt logisch op **primum** (r9) *eerst, ten eerste*. Laelius noemt twee bewijzen voor zijn stelling dat vriendschap (en ook liefde) zijn oorsprong vindt in de natuur. Kijk a) naar liefde, de genegenheid die ouders voor hun kinderen hebben en die kinderen hebben voor hun ouders en kijk b) naar de liefde tussen congruente personen.

⁷⁶ **similis sensus** *gelijksoortig gevoel* roept de vraag op: waarmee gelijksoortig dan? Waarmee te vergelijken? Laelius bedoelt dat de liefde tussen dieren en hun jongen te vergelijken is met de liefde tussen ouders en hun kinderen. Ik flikker mijn jong niet uit het nest, hoewel ik er vroeger wel eens eentje uit zijn nest "bewoog" met een glas koud water over de ruftende ledematen. Dat dan weer wel. Bruut!

⁷⁷ normaal gesproken valt het voorvoegsel **ali-** voor **quis** weg, als het woord als geheel voorafgegaan wordt door **si**, **nisi**, **num** of **ne**. Hier is dat niet zo, waardoor **aliquem** *iemand, een persoon* wat nadruk krijgt.

⁷⁸ Laelius zou onze uitdrukking 'tegenpolen trekken elkaar aan' niet waarderen, omdat hij er totaal anders tegenaan kijkt. Volgens hem, en daarin stemt hij overeen met Aristoteles' visie op vriendschap (EIS p12), kun je alleen echt bevriend raken met een gelijkgestemde, met iemand met wie je in vele opzichten overeenkomt (jee, congruent bent. Term uit de psychologie, die te verklaren is met het wiskundige fenomeen congruentie – "twee figuren zijn congruent als deze figuren dezelfde hoeken hebben en als hun zijden even lang zijn"; heb ik wederom niet van mezelf –, en zelfs het taalkundige verschijnsel congruentie: bijvoeglijke naamwoorden zijn in het Latijn congruent met het zelfstandig naamwoord waarbij ze horen, overeenkomstig in getal, geslacht en naamval).

⁷⁹ ik zou wel durven beweren dat **lumen** hier een **METAFOR** is. **Lumen** betekent eigenlijk (het) *licht*. Maar het woord wordt overdrachtelijk gebruikt voor wat Laelius een prototype van deugd noemt.

⁸⁰ WAM vertaalde heel veel, en ook deze zin die in r10 begint met **deinde** *vervolgens*. Leuk dat ie dat gedaan heeft, maar dat terzijde. Ik doe het hem niet na, niet zo mooi tenminste. Nou, wat heeft ie dan? Lees en huiver van genot. *Verder ontstaan zulke gevoelens van liefde wanneer we iemand treffen met wie wij overeenstemmen in levenshouding en geaardheid. Dan lijkt het of wij, om het zo uit te drukken, de uitstraling zien van een onberispelijk en edel karakter*. Nou? Is tie fraai of niet fraai? HERM koppelt er een leuke vraag aan. Doen? Hoe vertaalt WAM **similis** *gelijksoortig* (r11)? WAM vertaalt *zulke*. Weet je, ik was daar echt nooit op gekomen! Onbenul die ik ben. Gaaf man, die vertaling *zulke*! Met **quasi** *als het ware* (r13) haalt WAM ook een foefje uit. *Om het zo uit te drukken*, zegt WAM! Ik sta perspex, serineus. Ik ben flabbergasted. Ik sta te shaken op mijn dikke pootjes. Wat een bewondering heb ik voor mensen die zo kunnen vertalen. Ik heb beroepshalve al bewondering voor de paar mensen die een poging doen een korte Latijnse tekst in een beetje acceptabel Nederlands overgezet te krijgen. Ben ik sarcastisch? Moi? Sarcasme is mij net zo vreemd als lekkere honger.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 3 DE OORSPRONG VAN DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 26-32); Laelius 28, 1-6 (p.40); c. De relatie tussen deugd en vriendschap (1)

Nihil <u>est</u> enim virtute⁸¹ amabilis, nihil⁸² <i>quod</i> magis <u>alliciat</u> ad <u>diligendum</u>⁸³, <i>quippe cum</i> propter virtutem et probitatem etiam eos, <i>quos</i> numquam <u>vidimus</u>, quodam modo <u>diligamus</u>⁸⁴. Quis <u>est</u> <i>qui</i> C. Fabrici⁸⁵, M'. Curi⁸⁶ non cum caritate aliqua benevola memoriam <u>usurpet</u>, <i>quos</i> numquam <u>viderit</u>⁸⁷?⁸⁸	Er <u>is</u> immers niets meer waard om van te houden dan een deugdzaam karakter, niets wat meer <u>aanzet</u> tot liefhebben, omdat <u>wij</u> immers door hun deugdzaam karakter/deugd en hun integriteit zelfs hen, die <u>wij</u> nooit <u>gezien hebben</u>, in zekere zin <u>liefhebben</u>. <u>Is</u> er iemand die de herinnering aan Gaius Fabricius, aan Manius Curius niet met enige welwillende genegenheid <u>koestert</u>, hoewel <u>hij</u> ze nooit <u>heeft gezien</u>?
--	---

⁸¹ lees op de vorige pagina de aantekening nog eens terug over de COMP (bij *evidentius*). Het vergeleken staat vaak achter het voegwoord *quam dan*. Maar een ABL *comparationis* wordt in het klassieke Latijn ook vaak gebruikt om het vergeleken aan te geven. Dat is hier met *virtute een deugdzaam karakter* het geval. *Amabilis* is de COMP NOM N van *amabilis*, “*beminbaar*”, *beminnelijk*, *om van te houden*. De vertaling *een deugdzaam karakter* is net iets concreter (een persoon immers) dan het abstracte *deugd*. Met een beetje goede wil zou je hier kunnen spreken van een *ABSTRACTUM PRO CONCRETO*. Inderdaad, een vorm van *METONYMIA*.

⁸² dat *nihil* hier herhaald wordt valt zelfs de grootste slaapkop op. Hoe noem je dat stilistische middel ook alweer? Begint met *ANA-* eindigt op *-FOOR*. Nou? Goed zo jochie. *ANAFOOR*.

⁸³ Laelius beweert wel dat niets meer waard is om van te houden dan een deugdzaam karakter. Maar welk argument heeft hij daarvoor? Leuke vraag, maar hij is van EIS, niet van mezelf. Al had ik hem wel kunnen verzinnen. Tuurlijk. Nou het antwoord is, dat wij ook van deugdzaam mensen houden die we nog niet eens gezien hebben. Later “bewijst” Laelius zijn gelijk door te beweren dat we ook mensen automatisch haten die geen deugdzaam karakter vertonen. Als voorbeelden van dat soort mensen noemt hij Tarquinius Superbus, de laatste Romeinse koning (die in 510/509 verjaagd werd) en, uit een wat grijzer verleden, de wat minder bekende Spurius Cassius en Spurius Maelius (en nee, dat had niets te maken met hun voornaam Spurius). Later valt ook de naam van Hannibal, die natuurlijk voor menigeen gold als de aartsvijand van Rome. Deze Hannibal kwam een gigantisch eind in zijn expeditie tegen Rome en stond op enig moment zelfs voor de poorten van de stad (*Hannibal ad portas! Faex!*). Uiteindelijk overwon Scipio maior de Carthaagse vijand in 202. En... deze Scipio maior was de adoptievader van de Scipio (minor dus) die in 129 overleden was. Naar aanleiding van diens dood zou de dialoog over de vriendschap plaatsgevonden hebben tussen Laelius, goede vriend van Scipio minor) en diens twee schoonzonen. Ja ja, weet je dat nog? Fictieve dialoog, hoe vaak moet ik dat nog zeggen? *RETORISCHE VRAAG* in het wild, dit.

⁸⁴ de CON wordt veroorzaakt door het voegwoord *quippe cum* (r2). In de praktijk doe je niks met zo’n CON in de BZ (behalve in een betrekkelijke BZ).

⁸⁵ de naam van deze oerdegelijke Romein viel al eerder. In het voorvertaalde stuk op EIS p26 komt Fabricius ook voor. Een wel erg edele man, echt een voorbeeld van *virtus*. “The old virtues” staan hoog in het vaandel bij diverse Romeinse auteurs, met name in het tijdperk van Augustus. Mensen als Livius en Vergilius propageerden de normen en waarden uit oude tijden (toen er nog mensen bestonden als deze Gaius Fabricius). Cicero kende de jonge Octavianus wel, maar wist niet dat die uit zou groeien tot het fenomeen Augustus.

⁸⁶ Manius (niet Marcus! Marcus wordt afgekort met een M) Curius Dentatus komt uit dezelfde tijd als Fabricius en stond bekend om zijn bescheidenheid. Beide heren voerden de Romeinse troepen ten strijde tegen de Epirische (Epirus in Noordwest Griekenland) koning Pyrrhus. Die koning, neef van Alexander de Grote, viel Rome aan, hoe rechtvaardig en nobel hij ook was. Hij streed tweemaal tegen de Romeinen, voordat hij in 275 bij Beneventum, midden-Italië, de strijd definitief verloor. Nog even klein grammaticaal dingetje. Kan dat? Vertel het ons grote superlatijnpipoo! Oké, de namen staan in de GEN. *Zich herinneren* en *vergeten* hebben hun voorzetselvoorwerp dan wel lijdend voorwerp altijd in de GEN staan. Leuk! Nee, joh. Het hoeft niet leuk te zijn, als je het maar wel onthoudt. Ook als je de avond ervoor katjelaam was.

⁸⁷ deze CON wordt veroorzaakt doordat er sprake is van een betrekkelijke BZ. Kijk maar, de BZ begint met *quos*. Hebben alle betrekkelijke BZ dan een CON? Nope. Zie de voorbeeldzinnen onderaan p8 van dit document. Die gaan over dit soort CON. Je noemt dit type BZ *concessieve* BZ, omdat er sprake is van een tegenstelling (denk aan een concessie doen...) tussen HZ en BZ. EIS heeft het over een *definiërende* CON, maar dat betreft *usurpet* (niet *viderit* in r6) de CON PR van *usurpare innemen* (*afpakken*). In deze context in combinatie met *memoriam*: *memoriam usurpare de herinnering koesteren aan*.

⁸⁸ vraagteken. Check dan altijd of er geen *RETORISCHE VRAAG* bedoeld is. Je voelt hem al aankomen zeker? We hebben hier een *RETORISCHE VRAAG*! Een mededeling in de vorm van een vraag. Iedereen denkt met liefde aan Fabricius en Curius terug. In aansluiting op de vorige zin moet dat wel gaan om mensen van wie de integriteit (betrouwbaarheid, eerlijkheid, onkreukbaarheid, onomkoopbaarheid) en hun deugdzaam karakter onomstreden waren.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 3 DE OORSPRONG VAN DE VRIENDSCHAP (LAELIUS 26-32); Laelius 28, 6-11 (p.40); c. De relatie tussen deugd en vriendschap (2)

Quis autem <u>est</u> qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, ^{qui} Sp. Maelium⁸⁹ non <u>oderit</u>⁹⁰ ? Cum duobus ducibus de imperio in Italia <u>est decertatum</u>, Pyrrho et Hannibale: ab altero⁹¹ propter probitatem eius 10 non nimis alienos animos <u>habemus</u>⁹², alterum⁹³ propter crudelitatem semper haec civitas <u>oderit</u>⁹⁴.	<u>Is</u> er aan de andere kant iemand die Tarquinus Superbus, die Spurius Cassius, (en) Spurius Maelius niet <u>haat</u>? Met twee leiders <u>is</u> in Italië <u>een strijd</u> om de heerschappij/macht <u>uitgevochten</u>, met Pyrrhus en met Hannibal: jegens de een <u>hebben wij</u> vanwege zijn integriteit niet al te vijandige gevoelens, de ander <u>zal</u> deze stad/staat vanwege zijn wreedheid altijd <u>haten</u>.
--	---

⁸⁹ deze drie “heren” hadden allemaal tirannieke neigingen. Cicero had al een dictatuur meegemaakt van Caesar, hij zag dat Marcus Antonius dezelfde kant op zou gaan, en noemt juist vanwege die angst deze alom gehate personen. De historie via een fictieve dialoog (ook dat nog!) listig verweven met de eigen tijd. Die Cicero was niet de eerste de beste slampamper.

⁹⁰ de al eerder waargenomen CON na **quis est qui is er iemand die** (aantekening EIS p40). CON *definitivus*. Tja, ik verzin ze niet hè, die namen. En weet je, je hoeft ze ook niet voor toetsen (althans niet bij mij als leraar) te kennen en ook niet voor het examen. Is dat eventjes fijn!!! Toch nog goed nieuws bij Latijn. Lang gewacht, stil gezweven, nooit verwacht, toch gekregen. Zo sprak de Rijmpiet, wel een beetje vroeg ja.

⁹¹ Pyrrhus had Romeinse krijgsgevangenen vrijgelaten in ruil voor de waarschuwing van Fabricius dat er een complot tegen hem (Pyrrhus) bestond. Nou haalt de verteller natuurlijk de lichtende voorbeelden aan van goedhartige generaals die zo maar krijgsgevangenen terugsturen naar Rome. Dat vormt een schrijnend contrast met hoe naties tegenwoordig omgaan met krijgsgevangenen, toch? We lezen er elke dag over in de krant (o nee, jullie lezen nauwelijks meer kranten), ehm op de socials en zo, we krijgen elk moment van de dag beelden binnen van misstanden, van oorlogsslachtoffers, van aanvallen op weerloze burgers. Er dan zijn er ook nog, o ja, krijgsgevangenen die al dan niet uitgeleverd worden aan hun vaderland. Echt, die Romeinen (en ook hun “edele” tegenstanders zoals Pyrrhus en Hannibal) waren geen doetjes, geen watjes, die zich alleen maar nobel gedroegen tegenover andere volkeren en tegenover hun gevangenen. Echt niet. Het voert te ver, zeker in het kader van vriendschap, hier verder op door te gaan. Maar ja, ik had op deze pagina ruimte zat, dus voilà. Even terug naar de vragen bij EIS. Laelius liet eerst (r4) de naam Fabricius vallen. Nu laat hij de naam Pyrrhus vallen en denkt de kritische en oplettende lezer: hé, daar was toch iets gaande tussen Fabricius en Pyrrhus? Wat was dat ook alweer? O ja, die ene knakker had zijn vijand gewaarschuwd voor een aanslag en die andere knakker had dat aardig gevonden en daarom krijgsgevangenen vrijgelaten. Toffe peer. Stond aan het begin van deze aantekening. Wilde even testen of je nog wakker was. Zzzzzzz.

⁹² tikkie vreemd dat Laelius dit zo zegt: wij hebben niet al te vijandige gevoelens (tegenover Pyrrhus bedoelt ie). Die Pyrrhus-klojo was toch wel iemand die Rome aan had gevallen. We bespeuren het stilistische middel **LITOTES**, al moet ik eerlijk zeggen dat “de dubbele ontkenning om het tegendeel te versterken” niet echt goed zichtbaar is. **UNDERSTATEMENT**? Ja. Maar ach. EIS zegt het, en we geloven EIS. Soms.

⁹³ logischerwijze gaat dit **alterum** dan over Hannibal. Dus we zien eerst **Pyrrho**, daarna **Hannibale**, vervolgens **altero** (=Pyrrhus) en daarna **alterum** (=Hannibal). Lijkt verdacht veel op een **PARALLELLISME**. ABAB. Zoek en gij zult vinden. Zijn er nog meer stilistische middelen te vinden, o grote Don? EIS noemt **altero... alterum** en ook **propter ... propter** een voorbeeld van **ANAFOR**. Nou, doen wij dat toch ook! Hebben we nog een **ALLITERATIE** in de aanbieding misschien? Zo van, zelfde medeklinkers aan het begin bij twee (of meer) opeenvolgende woorden? **propter probitatem** (r9)soms? Doen we! **non nimis** (r10) dan ook maar doen? Tuurlijk! Vast nog wel ergens METONYMIA? **civitas de staat** voldoet aan de gestelde eisen om **METONYMIA** te zijn. **ABSTRACTUM PRO CONCRETO**, zou ik zeggen, en dat valt onder **METONYMIA** ja. Het kantoor gaat een dagje uit, da's er ook zo eentje. De mensen die in het kantoor werken, die gaan een dagje uit.

⁹⁴ nog een vertaalopdracht voor jullie. WAL vertaalt **Cum duobus** t/m **oderit** (rr8-11) als volgt. *Met twee leiders hebben we slag geleverd om de heerschappij in Italië: Pyrrhus en Hannibal. Tegenover de een stonden we vanwege zijn integriteit niet al te vijandig, maar ons volk heeft de ander om zijn wreedheid altijd gehaat.* Mooi toch? Ik vind van wel. Ik word een fan van Wal. Hup Rogier! Nou goed, de vragen in EIS gaan over waar WAL een beetje heeft zitten keutelen. Hij neemt, zo heet dat dan in examentaal, de grammaticale structuur van het Latijn niet geheel over. En dat moet je dan toelichten aan de hand van **est decertatum** (r8). Gaan we doen, EISsie!! O, we moeten wel ingaan op zowel het Latijn als op het Nederlands. Lekker, joh. Maak het maar extra moeilijk. Huh? Draaien we onze hand niet voor om. Gaat ie. In het Latijn is **decertatum est** een (onpersoonlijk) PASS (*er is gestreden*, staat niet bij door wie...), maar in het Nederlands van WALLie is het een ACT zin geworden, met als onderwerp **we**. Puntje verdiend. Dan is er een stilistisch middel in het Latijn waardoor WAL het woordje **maar** toevoegt (want dat staat niet expliciet in het Latijn). Klopt. **ADVERSATIEF ASYNDETON**. Tussen **habemus, alterum propter...** staat een komma, geen tegenstellend voegwoord. Weer een puntje. En de laatste vraag gaat over de werkwoordstijd van **oderit** (r11). In het Latijn is **oderit** een FUT EX, dat als FUT vertaald moet worden. WAL pakt voor **oderit** PF/ VTT.

We slaan weer een stukje over. Nou, echt een heel stuk! Laelius spreekt over ware vriendschap en de grenzen daarvan. Teveel macht sluit vriendschap uit. Daarna spreekt Laelius over criteria bij het kiezen van trouwe vrienden. En zo komt hij uit bij Scipio (minor). Die verbaasde zich over de onzorgvuldigheid waarmee mensen hun vrienden kiezen. Trouw is in vriendschap een essentiële component.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 5 CRITERIA VOOR DE KEUZE VAN TROUWE VRIENDEN (LAELIUS 62-66); Laelius 62, 1-8 (p.46); a. Men is onzorgvuldig bij het kiezen van vrienden 1)

Sed – saepe enim⁹⁵ redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia⁹⁶ – QUEREBATUR quod omnibus in rebus homines diligentiores essent⁹⁷: capras et oves quot quisque⁹⁸ haberet dicere POSSE, amicos quot haberet non POSSE dicere⁹⁹; et in illis¹⁰⁰ quidem parandis homines ADHIBERE curam,¹⁰¹ in amicis eligendis homines NEGLEGENTES ESSE, nec homines HABERE quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent.	Maar – want ik kom vaak terug op Scipio, van wie de hele uiteenzetting over vriendschap afkomstig was – HIJ KLAAGDE dat mensen in alle dingen zorgvuldiger waren: DAT een ieder kon zeggen hoeveel geiten en schapen hij had, (maar) niet kon zeggen hoeveel vrienden hij had; en DAT mensen aandacht besteedden aan het aanschaffen van die, (maar) nalatig waren bij het uitkiezen van vrienden, en DAT ze niet als het ware bepaalde merktekens en criteria hadden, waarmee ze hen, die voor vriendschap in aanmerking kwamen, konden beoordelen.
---	---

⁹⁵ Laelius gaat vertellen wat Scipio gezegd heeft. Dat blijkt uit enim want. Scipio is Scipio minor, die in de setting van deze dialoog (129 voor Christus) kortgeleden overleden was. Weet je vast nog.

⁹⁶ amicitia vormt een ANTITHESE / tegenstelling met omnibus in rebus, in het directe vervolg. Ook over dit stukje (cuius omnis sermo erat de amicitia) heeft WAL zich gebogen. Nou ja, niet alleen gebogen. Hij heeft het ook vertaald. Laten we kijken hoe: omdat hij het altijd over vriendschap had. Mooi, degelijk. Maar EIS zou EIS niet zijn als er geen vraag over die vertaling van WAL zou komen. Eén van de onderdelen van de vraag gaat over sermo. EIS annoteert (huh? Watte?), geeft als aantekening (nou goed?), dat we sermo hier (hier:) moeten vertalen als gedachtegang (of uiteenzetting, die staat er ook bij). WAL volgt die aanwijzing niet op. Logisch, die heeft ie nooit gezien. Hij vat het op als gesprek (hij had het over). Niet verkeerd, want zo staat het ook in het lijstje basiswoorden dat jullie natuurlijk helemaal van buiten kennen. Ja toch? Dus daar zit een klein verschil in interpretatie. Ach. Een ander onderdeel van diezelfde vraag gaat over de betekenis van esse de +abl, dat gaan over kan betekenen. WAL heeft deze betekenis in zijn hoofd gehad omdat hij gaan over heeft omgezet in het hebben over. Ik vind het een beetje pietluttige vraag, maar vooruit. De c-vraag is er eentje zoals die in de nieuwe examenprogramma's vaker gaan voorkomen. Zo van, wat vind jij er eigenlijk zelf van? Vinden wij docenten lastige vragen om te beoordelen, omdat het lijkt alsof elk antwoord goed gerekend moet worden, omdat het over een mening gaat. Sja, dat is natuurlijk niet helemaal zo. Een mening moet degelijk (en vaak op basis van citaten uit de tekst) onderbouwd worden en pas als die onderbouwing deugt krijg je je punt. In dit geval. Denk je serieus dat Scipio de hele dag over vriendschap sprak? De hele nacht? Man, die gozer moest ook gewoon poepen hè. Hij vocht op het slagveld aan de zijde van zijn vader Aemilius Paulus. Na zijn adoptie door Scipio maior had hij ook nog wel andere dingetjes te doen. Carthago in 146 definitief te overwinnen bijvoorbeeld. Punt van EIS is dat Scipio best veel nadacht over het fenomeen vriendschap. Maar niet alleen maar.

⁹⁷ deze CON, na het inleidende voegwoord quod dat/omdat, staat er omdat de klacht de mening van Scipio weergaf. In een "omdat"-BZ staat de CON er om aan te geven dat de opgegeven reden subjectief is.

⁹⁸ beetje wonderlijke vorm. Quisque ieder is NOM SG M, terwijl we in een Acl-constructie terecht zijn gekomen. Je zou verwachten dat er quemque had gestaan, de ACC die het onderwerp is van posse: subjectsACC heet dat. Nou ja, EIS redt zich hier uit door in de aantekening op te nemen dat quisque als onderwerp bij posse (de INF van de Acl) moet worden getrokken. Doen we!

⁹⁹ tja, als je hier het PARALLELLISME nog niet uit kunt halen, dan heb je teveel gefeest. Er zijn er meer, maar ik doe er maar eentje voor. capras et oves (a) quot (..) haberet (b) amicos (a) quot (..) haberet (b). Gewoon goed lezen en zorgen dat de onderdelen van zo'n PARALLELLISME zich op dezelfde manier tot elkaar verhouden. Niet zomaar wat aan kloten dus... Als er sprake is van een PARALLELLISME zijn er in de basis twee onderdelen te vinden, die dan – in het geval van een PARALLELLISME – te structureren zijn als A B en weer A B. Zet het tweede A B onder het eerste A B en je kunt parallelle lijntjes trekken tussen de A'tjes en de B'tjes. Ja? Gesnopen? Nee, ik zei niet "gesnoven"! Wel goed lezen, ja. Nou, zo is het ook mogelijk – hier dus – dat die twee lijntjes (als we het toch hebben over snuiven hebben) gekruist getekend kunnen worden. Dan hebben de dus A B en daarna (daaronder) B A. Kruisende lijntjes, voilà CHIASME. Hier ook dicere (a) posse (b) posse (b) dicere (a).

¹⁰⁰ verwijzend voornaamwoord, illis. Het voornaamwoord is (ea, id) is altijd verwijzend, ille/iste en hic geregeld, niet altijd (ook vaak aanwijzend). Als een verwijzend voornaamwoord (PRON anaforicum) verwijst naar een eerder genoemd woord, dan zal het meestal zo zijn dat getal (SG/PL) en geslacht (M/F/N) van verwijzend voornaamwoord (hier illis) en het woord waarnaar dat verwijst hetzelfde getal en geslacht hebben. illis verwijst dus naar een woord dat ook PL is (illis is qua geslacht niet eenduidig). Dus: illis verwijst naar capras et oves geiten en schapen. Amicis (r6) vrienden vormt dus een contrast met illis.

¹⁰¹ het tweede ADVERSATIEVE ASYNDETON in deze passage. Het (tegenstellende) voegwoord maar is weggelaten tussen posse en amicos (r4) en hier tussen curam en in. Laelius verwijt mensen onzorgvuldigheid bij het kiezen van vrienden. Heel onverstandig.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 5 CRITERIA VOOR DE KEUZE VAN TROUWE VRIENDEN (LAELIUS 62-66); Laelius 62-63, 1-5 (p.47); b. Een vriend moet worden getest (1)

5 <u>Sunt</u>¹⁰² igitur <u>firmi et stabiles et constantes</u>¹⁰³ <u>eligendi</u>, <u>cuius</u> generis¹⁰⁴ <u>est</u> magna penuria. Et <u>IUDICARE</u>^{aliquem} difficile <u>est</u> sane <u>nisi</u> expertum^{aliquem}; <u>experiendum</u> autem <u>est</u> in ipsa amicitia. Ita <u>praecurrit</u> amicitia iudicium¹⁰⁵, <u>tollitque</u> <u>experiendi</u> potestatem.¹⁰⁶	Daarom <u>moeten</u> betrouwbare en standvastige en evenwichtige mannen <u>worden</u> uitgekozen, aan welke soort een groot gebrek <u>is</u>. En <u>het is</u> uitermate moeilijk DAT iemand tot een oordeel komt, behalve wanneer hij (hen) op de proef heeft gesteld; maar <u>er moet</u> getest <u>worden</u> in de vriendschap zelf. Zo <u>gaat</u> de vriendschap <u>vooraf</u> aan het oordeel, en <u>neemt ze</u> de mogelijkheid om te testen <u>weg</u>.
---	---

¹⁰² **sunt** is hier direct verbonden met **eligendi**. Dan hebben hier dus een GRV. GRV met **esse** leidt tot een vertaling **moeten worden**. Laelius beweert dat voor vriendschap een bepaald type mannen (de drie bijvoeglijke naamwoorden zijn M) moet worden benaderd, uitgekozen.

¹⁰³ drie ADI die zelfstandig gebruikt worden. Drie? Yep, drie. **TRICOLON** misschien? **TRICOLON** zeker! Goed zo, jochie, meissie. Zelfs polysyndetisch? Polynesisch? Nee, da's wat anders, lullo. A én B én C. Onthouden! Geen voegwoord in de opsomming? **ASYNDETON**. Elke keer een voegwoord in de opsomming? **POLYSYNDETON**. Hier is dat zo.

¹⁰⁴ beetje erg simpele vraag in EIS. Maar goed, kom maar op met die simpele vragen. Welk soort mannen hebben we nodig, volgens Laelius? Nou? Betrouwbare, standvastige en evenwichtige mannen misschien? Ik denk zo maar van wel.

¹⁰⁵ de betekenis van de zin wordt verbeeld door de volgorde van de woorden. Laelius vindt dat vriendschap vooraf moet gaan (en het wordt ook eerder genoemd) aan het oordeel over of iemand wel een vriend kan zijn (dat later genoemd wordt). Een weinig voorkomend stilistisch middel dat je niet hoeft te kennen, maar dat wel geinig is om te kunnen herkennen: **ICONICITEIT**.

¹⁰⁶ het probleem dat Laelius hier benoemt is **PARADOXAAL** van aard. Dat zit zo. Laelius beweert dat je vriendschap moet sluiten met mensen (mannen!) die die vriendschap verdienen. Maar je komt er pas achter of iemand je vriendschap verdient, waard is, als je al bevriend bent met hem. Iemand testen (**experiri**) of hij een goede vriend is kan pas als die vriendschap al begonnen is. Onoplosbaar probleem, zo lijkt het. Maar de onoplosbaarheid is schijnbaar. In de gegeven context is het juist een zinvolle mededeling (zie definitie **PARADOX** op EIS p247). Als je al vriendschap gesloten hebt met iemand zal het oordeel (wel of geen goede vriend) zich vanzelf aan je voordoen. In die zin gaat (rent zelfs, **METAFOORTJE** tussendoortje) de vriendschap vooraf aan het oordeel (**praecurrit amicitia iudicium**).

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 5 CRITERIA VOOR DE KEUZE VAN TROUWE VRIENDEN (LAELIUS 62-66); Laelius 62-63, 5-10 (p.47); b. Een vriend moet worden getest (2)

10 <u>Est</u> igitur prudentis¹⁰⁷ sustinere <u>ut</u> currum, sic impetum benevolentiae¹⁰⁸, <u>quo utamur</u>¹⁰⁹ quasi <u>equis</u>¹¹⁰ <u>temptatis</u>, sic amicitia aliqua parte <u>periclitatis moribus</u> amicorum. Quidam saepe in parva pecunia <u>perspiciuntur</u>¹¹¹ <u>quam sint</u> leves¹¹²; quidam¹¹³ autem, <u>quos</u> parva pecunia movere non <u>potuit</u>, <u>cognoscuntur</u> quam sint leves in magna¹¹⁴ pecunia.	Het is dus <u>de plicht</u> van een verstandig man om (net) zo de aandrang tot genegenheid in bedwang te houden als een renwagen, opdat <u>we</u> daardoor zo vriendschap <u>gebruiken</u>, (zo)als paarden nadat ze zijn uitgeprobeerd, nadat tot op zekere hoogte het karakter van vrienden is beproefd. Van sommigen <u>doorziet men</u> vaak bij een kleine hoeveelheid geld hoe onstandvastig <u>ze zijn</u>; anderen echter, die een kleine hoeveelheid geld niet <u>heeft kunnen</u> overhalen, <u>leert men kennen</u> bij een grote hoeveelheid geld.
---	---

¹⁰⁷ je kunt in de grammatica wel steeds opzoeken wat je niet weet. Tuurlijk! Je kunt ook de aantekeningen goed lezen en dan zie je dat dit **est** +GEN een eigenschap aangeeft. Een verstandig man zal niet op zijn emoties vertrouwen, althans niet blindelings, maar op zijn verstand. Een verstandig man zal behoren tot de categorie die in r1 genoemd is (**firmi, stabiles, constantes**).

¹⁰⁸ beetje wonderlijke vergelijking. Vind ik dan, hè. Een aanval van genegenheid, dat is het gevoel bij iemand dat hij wel vrienden móet worden met iemand. En die neiging tot vriendschap sluiten (**AFGEBEELDE**) vergelijkt Laelius hier met een wagen, zeg een renwagen (uit de paardenrennen) die in bedwang moet worden gehouden (**BEELD**). Dat laatste is dan in de **VERGELIJKING** meteen het **PUNT VAN OVEREENKOMST**. **Benevolentia genegenheid, welwillendheid** komt voort uit de natuur en is daardoor onrembaar: mensen zijn van nature geneigd tot welwillendheid, genegenheid (het goede). Zoals een wagenmenner zijn wagen in een race ook wel in toom moet houden (omdat ie anders uit de bocht vliegt), moet iemand die in een beginnende vriendschap terechtkomt zijn gevoel van genegenheid op een juiste manier doseren. Wonderlijke **VERGELIJKING**? Ach, als je in aanmerking neemt dat **VERGELIJKINGEN** het best werken met beelden die iedereen (dus in Cicero's tijd) herkent, in ieder geval de geadresseerde herkent (hier die schoonzons van Laelius), dan is het wel een treffende **VERGELIJKING**.

¹⁰⁹ EIS gaat hier de diepte in. **Amicitia** (ABL, veroorzaakt door **utor** +ABL) **vriendschap** gebruiken veronderstelt dat die vriendschap al bestaat en dat je daar dan gebruik van maken kunt. Hoe moet je dat dan zien, dat gebruiken? Nou, je zou bijvoorbeeld meer invulling kunnen geven aan een bepaalde vriendschap. Of zoals EIS het formuleert in het beoogde antwoord op de vraag die erover gaat, die vriendschap verdiepen. Ik ben het met EIS eens. Altijd. Nou ja, bijna altijd.

¹¹⁰ paarden? Ja, paarden. Laelius heeft met de renwagen al een beroep gedaan op het voorstellingsvermogen van zijn gesprekspartners. Nu stelt hij dat nieuwe vrienden eerst (dus voordat die vriendschap zich verder ontwikkelt) getest moeten worden, zoals ook paarden (die voor renwagens uit rennen, wel vastgemaakt aan die renwagens natuurlijk) eerst uitgeprobeerd (**equis temptatis**) moeten worden. Kijken of ze wel hard genoeg rennen, of ze wel reageren op de teugels van de menneren. Dat idee. Pas als ze getest zijn, die vrienden én die paarden, kunnen ze ingezet worden. Kan, in het geval van vrienden, de vriendschap verder ontwikkeld, verder verdiept worden. O, wat zegt die Laelius dat allemaal mooi en overtuigend. Vind je ook niet? Hoe kómt ie d'r op! Vriendschap moet getest worden, zegt HERM, als renpaarden. Ik voel meer voor vrienden moeten getest worden als renpaarden.

¹¹¹ mooi gevalletje van **ALLITERATIE**. Alle drie de woorden beginnen met dezelfde medeklinker, de p. Notatie op een toets: **parva pecunia perspiciuntur ALLITERATIE**.

¹¹² wil je terugvinden waarmee dit **leves** (eigenlijk **licht** / **niet zwaar**, tegengestelde van **gravis zwaar**) **onstandvastig** een **CONTRAST** / **ANTITHESE** vormt, dan moet je een eindje terug zoeken. Iemand met een goed geheugen herinnert zich wel de term **standvastig** die in r1 gebruikt werd bij **firmi et stabiles en constantes**. Nou, gefeliciteerd! Gevonden! Jij blij!

¹¹³ tja, EIS is wat milder dan ik. Ik zou dit nooit een anafoor noemen, omdat **quidam, quidam** gewoon vaak samen voorkomt: sommigen, anderen. Net als **alii, alii sommigen, anderen**.

¹¹⁴ WAM vertaalt **quidam** t/m **magna** (rr8-10) als volgt. **Sommige vrienden vallen al voor een grijpstuiver als onbetrouwbaar door de mand. Er zijn er ook die niet voor een gering bedrag, wel voor groot geld bezwijken en zich zo laten kennen**. Mooi hè. WAL en WAM, ze kunnen d'r wat van! En hier vallen wel vragen over te stellen. Check it out. **Voor een grijpstuiver** bijvoorbeeld. Waar haalt WAM dat nou weer vandaan? o, ik zie het al. Jij ook? **in parva pecunia**. En **vallen** (...) **door de mand**? Dat moet **perspiciuntur** zijn. Zegt HERM. En ook HERM heeft altijd gelijk. Bijna altijd, zeg ik dan. Leuke vragen zo, niet dan? Die krijg je zeker weten op je examen, en op je toetsen ook. Nog een stilistisch middel als toetje. Het begint met chi- en eindigt op -asme. Wat zou dat zijn? Jippie!! Het **CHIASME**! Weet je nog wanneer je alert moet zijn op **CHIASMES** (en **PARALLELLISMES**)? Als er twee onderdelen in een zin zijn. Die kunnen omgekeerd (**CHIASME**) of in dezelfde volgorde (**PARALLELLISME**) terugkomen. Nou. Er zijn twee onderdelen, namelijk een bepaalde hoeveelheid geld (**parva** eerst, daarna **magna**), en de persoonsvormen die aangeven dat mensen doorzien worden (**perspiciuntur** en **cognoscuntur**). Nou, die staan hier kruislings: **in parva pecunia** (a) **perspiciuntur** (b) **cognoscuntur** (b) en **in magna** (a). Hoppa bitch. o, nee. Hoppa, **CHIASME**! Het stilistisch middel benadrukt dat "niet echte vrienden" soms snel zichtbaar worden, soms langzaam.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 5 CRITERIA VOOR DE KEUZE VAN TROUWE VRIENDEN (LAELIUS 62-66); Laelius 63, 1-5 (p.49); c. *Politieke ambitie staat vriendschap in de weg* 1)

Sin vero <u>erunt</u> aliqui <u>reperi</u>, <i>qui</i> pecuniam praeferre amicitiae sordidum¹¹⁵ <u>existiment</u>¹¹⁶, <i>ubi</i> eos <u>inveniemus</u>, <i>qui</i> honores, magistratus, imperia, potestates, opes¹¹⁷, amicitiae¹¹⁸ non <u>anteponant</u>¹¹⁹, <i>ut</i>, <i>cum</i> ex altera parte <u>proposita</u> haec 5 <u>sint</u>, ex altera ius amicitiae¹²⁰, non multo illa¹²¹ <u>malint</u>?	Maar als er al mensen <u>gevonden zullen zijn</u>, die het schandelijk <u>vinden</u> om geld te verkiezen boven vriendschap, waar <u>zullen we</u> hen <u>vinden</u>, die ereambten, civiele en militaire functies, politieke macht, invloed, niet <u>verkiezen</u> boven vriendschap, zodat <u>zij</u>, wanneer aan de ene kant deze dingen <u>voor ogen gesteld zijn</u>, aan de andere kant de wet/plicht van vriendschap, de eerdergenoemde dingen niet veel <u>liever willen</u>?
---	---

¹¹⁵ Laelius geeft aan, dat mensen die geld (veel of weinig) boven vriendschap stellen schandelijk gedrag vertonen. En de logische vraag is dan, hoe het zit met mensen die niet geld tegen vriendschap afwegen, maar ereambten. En niet alleen *ereambten honores* natuurlijk. Weet je nog? *opes macht, potentia macht, invloed*. Plus variaties daarop, zoals *imperia politieke macht*. Indertijd stond daar ook nog gezondheid bij, en rijkdom. Hier staat geen rijkdom bij, omdat Laelius het daar net over gehad heeft: *magna pecunia*.

¹¹⁶ Laelius suggereert dat er maar weinig mensen (*aliqui*) zijn die geld de voorkeur zullen geven boven vriendschap. Die dat een schande zullen vinden en die dus qua *deugd virtus* en qua het *optimale goede optimum bonum* wel “goed zitten”. Want ze geven vriendschap de voorkeur boven geld. Immaterieel goed boven materieel goed. Mensen (*eos*) die vriendschap de voorkeur geven boven die erefuncties (*haec* in r4 en *illa* in r5), die zijn volgens Laelius nóg moeilijker te vinden. Politieke ambities opzij zetten voor vriendschap? Komt bijna niet voor. Vriendschap brengt verplichtingen met zich mee, en machthebbers houden niet zo van dat soort vriendschapsverplichtingen.

¹¹⁷ de opsomming *ENUMERATIO* krijgt extra power door het *ASYNDETON*.

¹¹⁸ goed lezen, hè people. Dit *amicitiae* hoort niet in de opsomming thuis, al lijkt dat door de komma ervoor wel zo. *Amicitiae* is hier de aanvulling bij het werkwoord *antepono*. Hûh? Nou, let ff op dan. *Antepono* betekent *prefereren, de voorkeur geven*. Maar dat werkwoord heeft in het Nederlands, en ook in het Latijn, twee aanvullingen nodig. Wát geef je de voorkeur (lijdend voorwerp, dat dus in de ACC zal staan) en waarbóven geef je het de voorkeur (en dat staat in het Latijn in de DAT). Nederlands doen? Ik drink 's avonds liever thee (ACC) dan koffie (DAT) = ik prefereer 's avonds thee (ACC) boven koffie (DAT).

En even een ander misverstandje wegwerken: niet overal waar een komma staat is sprake van een bewust weggelaten voegwoord, dus van een asyndeton. Een asyndeton krijg je alleen bij het weglaten van nevenschikkende voegwoorden, dus niet bij het weglaten van onderschikkende voegwoorden (dan wordt het Nederlands behoorlijk geweld aangedaan namelijk). De nevenschikkende voegwoorden in het Nederlands zijn *en* (en niet natuurlijk ook), *maar*, *want*, *dus* en *of* (niet het onderschikkende “of” dus> ik vraag “of” je ziek bent). In het Latijn heb je het dan over: *en/en niet* (*et, ac, atque, -que, neque, nec*), *maar* (*sed, at, autem, verum, vero*), *want* (*nam, enim*), of (*sive, aut, an, vel, -ve*) en *dus* (*ergo, igitur, itaque*).

¹¹⁹ *niet verkiezen non anteponant* is een wat minder sterke uitdrukking dan het *een schande vinden sordidum existiment* (r2). Maar het gaat over hetzelfde: iets anders verkiezen boven vriendschap.

¹²⁰ de *ius amicitiae de wet van de vriendschap*, wat houdt die in, denk je? EIS licht al een behoorlijke tip van de sluier op: de rechten en plichten die vriendschap met zich meebrengt. Joh, het lijkt wel een huwelijksformule: *Neem je Pietje aan tot jouw partner en beloof je getrouw alle plichten te zullen vervullen die de wet aan de huwelijks staat verbindt*? De tekst van de babs. Toch? De term *ius amicitiae* in plaats van alleen *amicitiae* houdt gevoelsmatig in dat er een wet overtreden kan worden, ook al gaat het over iets abstracts als vriendschap. Kies je voor macht in plaats van voor vriendschap, dan overtreed je als het ware daarmee een wet. Het is maar hoe je het brengt, het is maar hoe je het ziet.

¹²¹ dit *illa de eerder genoemde dingen* verwijst naar dezelfde zaken als *haec* in r4, te weten *honores* t/m *opes*.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 5 CRITERIA VOOR DE KEUZE VAN TROUWE VRIENDEN (LAELIUS 62-66); Laelius 63, 6-9 (p.49); c. Politieke ambitie staat vriendschap in de weg 2)

Imbecilla¹²² enim <u>est</u> natura ad contemnendam potentiam¹²³; quam¹²⁴ etiamsi neglecta amicitia¹²⁵ consecuti sint, ^{id} OBSCURATUM IRI ARBITRANTUR, quia non sine magna causa¹²⁶ sit¹²⁷ <u>neglecta</u> amicitia.	De menselijke natuur <u>is</u> immers slecht in staat om macht links te laten liggen; ook als <u>ze</u> die door het verwaarlozen van vriendschap <u>hebben</u> <u>bereikt</u>, <u>MENEN ZE DAT</u> dat onopgemerkt zal blijven, omdat (volgens hen) de vriendschap niet zonder belangrijke reden <u>verwaarloosd is</u>.
--	---

¹²² kun je nagaan wat de oorspronkelijke betekenis in het Latijn was van ons woord imbeciel. Dat woord wordt nogal eens als een scheldwoord gebruikt om aan te geven dat iemand niet volledig over verstandelijke vermogens beschikt. Wat me weer brengt op het advies moeilijke woorden alleen te gebruiken als je de betekenis kent. Which reminds me: Komt een man bij de dokter. Hij wil zich laten castreren. Weet je dat zeker, zegt die dokter. Ja, zegt de man, heel zeker, mijn vriend heeft het ook en hij heeft nu veel succes bij de vrouwen. Oké, de dokter voert de operatie uit. De volgende dag komt de man zijn vriend tegen. Vraagt die vriend: En heb je je al laten tatoeëren? Zegt de man: och, jij ook altijd met die moeilijke woorden. Nog even over het Latijn. Mensen die ambitieus zijn op het gebied van carrière, het verkrijgen van macht, zullen desnoods hun vrienden verraden. Zolang ze maar macht hebben.

¹²³ dit **potentiam** **macht**, **invloed** vat de eerder genoemde termen **honores**, **magistratus**, **imperia**, **potestates** en **opes** samen.

¹²⁴ zo'n betrekkelijk voornaamwoord verwijst altijd naar iets dat eerder genoemd is, een antecedent bijvoorbeeld. Zoals eerder uitgelegd zoek je naar een woord met hetzelfde getal en geslacht. In die vorige zin staan wel twee vrouwelijke woorden, **natura** en **potentiam**, maar het is duidelijk dat **quam** gaat over **potentiam**. De natuur kun je niet bereiken (die heb je in je), de macht wel.

¹²⁵ tja, HERM houdt het hier op een ABL *absolutus*. Dat is niet meer of minder dan een bijwoordelijke bepaling die de omstandigheid aangeeft waaronder iets gebeurt. EIS noemt de naam ABL *absolutus* niet, maar noemt **neglecta** een dominant PTC. Een dominant PTC sluit de ABL *absolutus* niet uit, zoveel is ook waar.

¹²⁶ stilistisch is **non sine** een LITOTES: **niet zonder** > mét. De **magna causa** verwijst concreet naar het verkrijgen van de macht (goedschiks of kwaadschiks). Dat denken mensen die naar de macht streefden en daardoor hun vriendschap verwaarloosd hebben. In hun ogen is het verwaarlozen van vriendschap niet zo'n groot probleem, omdat ze macht hebben gekregen. Macht is in hun ogen belangrijker dan vriendschap. Zo van, als je de macht hebt, heb je geen vrienden nodig. Dom, dom, dom. Laelius is natuurlijk een andere mening toegedaan. Laelius vindt dat vriendschap boven politieke aspiraties moet staan.

¹²⁷ deze CON zien we als de mening van iemand weergegeven wordt. Sommige mensen denken dat niemand het zal merken dat ze de macht hebben gekregen door hun vrienden te verwaarlozen, omdat de reden voor het verwaarlozen van die vriendschap een hele belangrijke was: het in handen krijgen van de macht. Dat denken ze, maar Laelius weet natuurlijk beter. Voorbeeldje in het Latijn. **Discipulus domum it, quia aeger est de leerling gaat naar huis, omdat hij ziek is: est** is gewoon een IND, omdat er een feit geconstateerd wordt. Maar: **discipulus domum it, quia aeger sit de leerling gaat naar huis, omdat hij (zogenaamd, vindt ie zelf) ziek is.**

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 5 CRITERIA VOOR DE KEUZE VAN TROUWE VRIENDEN (LAELIUS 62-66); Laelius 64, 1-6 (p.50); d. *Vriendschap in onzekere tijden is zeldzaam (1)*

Itaque¹²⁸ verae amicitiae difficillime <u>reperiuntur</u> in eis, <u>qui</u> in honoribus reque publica <u>versantur</u>¹²⁹; ubi enim istum <u>invenias</u>¹³⁰, <u>qui</u> honorem¹³¹ amici <u>anteponat</u> suo^{honori?}¹³² Quid, haec¹³³ <u>ut omittam</u>, quam graves, quam difficiles¹³⁴ plerisque <u>videntur</u>¹³⁵ calamitatum societates¹³⁶? Ad <u>quas</u>¹³⁷ non <u>est</u> facile inventu <u>qui descendant</u>.	Daarom <u>zijn</u> ware vriendschappen het moeilijkst <u>te vinden</u> bij hen, die ereambten <u>bekleden</u> en politiek <u>bedrijven</u>. Waar <u>zou je</u> immers hem <u>kunnen vinden</u>, die de benoeming van een vriend <u>verkiest</u> boven zijn eigen^{benoeming?} Wat denk je ervan, afgezien daarvan, hoe zwaar, hoe moeilijk deelgenootschap aan tegenslagen de meesten <u>schijnt</u>? Het <u>is</u> niet makkelijk mensen te vinden die <u>zich</u> daarmee <u>inlaten</u>.
--	--

¹²⁸ uit welke gedachtegang volgt dit itaque *dus, daarom*? De menselijke natuur heeft de makke (slechte eigenschap) dat ze macht niet kan afslaan. Om die macht te bereiken gaat men over “lijken”: vriendschappen zijn nauwelijks verenigbaar met machtspositie. Al zullen machthebbers ook “vrienden” aantrekken (de Trumpjes van deze wereld), maar dan hebben die “vrienden” er een groot belang bij bevriend te raken met een machtig persoon (omdat ze iets bij hem denken te kunnen binnenhalen). En dus zul je weinig echte vriendschappen ontdekken tussen politici. Kijk naar de huidige ruzies tussen politici in ons eigen land. Verkiezingstijd, vooruit. Maar dit is gewoon op de man spelen. Vriendschap en politici, de twee lijken onverenigbaar.

¹²⁹ te denken valt aan vrienden van Cicero, zoals Pompeius en Octavianus. Pompeius was politiek op een gegeven moment de tegenhanger van Caesar, voor wie Cicero (republikein in hart en nieren) weinig bewondering had. Hem tot een aartsvijand maken, dát was de man uit Arpino ook weer te riskant. Aan het einde van zijn leven maakte Cicero Marcus Antonius uit voor alles wat mooi en lelijk was (de beruchte Philippica's), en had op Antonius' vijand Octavianus weinig kritiek. Hij zette zogezegd zijn politieke kaarten op de toekomstige Augustus en niet op Marcus Antonius. Die liet, zoals we weten, Cicero liquideren.

Het werkwoord versari (DEP) wordt zowel bij honoribus gebruikt (bekleden > een ereambt, een politieke positie bekleed je) als bij re publica *politiek*, waar het zoiets als bedrijven betekent.

¹³⁰ wat wij classici een *potentialis* noemen, deze CON. Die duidt een mogelijkheid aan. Weet je nog? Een IND geeft een feit aan, in het verleden, het heden of in de toekomst en een CON doet dat niet (geeft geen feit aan). Nou, een mogelijkheid is niet hetzelfde als een feit. Voilà!

¹³¹ als je kijkt naar de aanwijzing in het boek (bij EIS wel, bij HERM niks), dan moet je het abstracte honor *eer* meer concreet weergeven met benoeming. Om dit meteen een ABSTRACTUM PRO CONCRETO (METONYMIA dus) te noemen gaat misschien wat ver. Je kunt ook blij zijn met de eer die een vriend van je ten deel valt. Maar ik zou het niet fout rekenen.

¹³² met Waar zou je zo iemand kunnen vinden (RETORISCHE VRAGEN hebben geen geheimen meer voor je, toch?) bedoelt Laelius, Cicero, dat die personen zeer schaars zijn. Iemand die zich de functie van hoge magistraat door de neus geboord ziet zal wel blij zijn als een vriend van hem die positie binnenhaalt? Denken we dat echt? Als dat zo zou zijn, dán zou die zich een ware vriend betonen. Enne, dat honori heb ik aangevuld, omdat EIS zei dat ik dat moest doen. En ik gehoorzaam EIS altijd. Bijna altijd dan. Honori aanvullen als het er niet staat? ELLIPSISje, je ziet wat pipsje?

¹³³ mensen vinden vaak hun eigen politieke loopbaan en succes belangrijker dan vriendschap. Power goes one way, friendship goes two ways. Slecht Engels, maar ach.

¹³⁴ PARALLELLISTISCH geplaatst: quam (a) graves (b) quam (a) difficiles (b). En dat ook nog zonder voegwoord (ASYNDETON)! Het moet niet veel gekker worden, zeg! Trouwens, wat weet ú van slagroomtaart?

¹³⁵ blijft moeilijk, dit werkwoord. Videre (ACT) betekent zien, videri (PASS, het DEP) betekent zelden gezien worden, maar veel vaker lijken, schijnen. En dan niet lijken zoals in dat mopje “Wat is de overeenkomst tussen tweelingbroers en een massagraf?”, hè. En ook niet schijnen, zoals de zon dat doet. Het gaat om situaties als “het schijnt mij”, “het lijkt ons”, dus de koppelwerkwoorden. Daar hoort negen van de tien keer een DAT bij, om dat “mij” en dat “ons” aan te geven. Hier is plerisque *aan de meesten* die DAT.

¹³⁶ wederom een RETORISCHE VRAAG. Had je al lang gezien. Koekeroe! Deelgenoot zijn aan tegenslagen. Daarmee bedoelt Laelius het meeleven met iemand die een lastige tijd doormaakt. Als je zoiets kunt, dan toon je je eerder een ware vriend dan wanneer je alleen om je eigen hachje denkt.

¹³⁷ het betreffende voornaamwoord quas verwijst naar een antecedent in de vorige zin (dat PL F moet zijn > calamitates dus). Het sluit beter bij dat antecedent aan. Geen wonder, dat je zo'n woord een relatieve aansluiting noemt. Kijk, die namen komen érgens vandaan, hè! Het op je nemen van een stukje ellende van je goede vriend.

13 – CICERO: LAELIUS DE AMICITIA; 5 CRITERIA VOOR DE KEUZE VAN TROUWE VRIENDEN (LAELIUS 62-66); Laelius 64, 6-12 (p.50); d. *Vriendschap in onzekere tijden is zeldzaam (2)*Quamquam Ennius¹³⁸ dixit

recte 'Amicus certus in re incerta cernitur'¹³⁹, tamen¹⁴⁰ haec duo¹⁴¹ levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus amicis contemnunt, aut si in malis amicis deserunt.

10 Qui igitur utraque in re¹⁴² gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino¹⁴³ genere.

Hoewel Ennius terecht zei 'Een echte vriend wordt

in onzekere tijden herkend', toch bewijzen deze twee zaken / situaties dat de meesten schuldig zijn aan onstandvastigheid en zwakte (van karakter), ófwel als ze vrienden in voorspoed links laten liggen, ófwel als ze vrienden in tegen-spoed in de steek laten. Wie dus in beide gevallen zich in vriendschap als toegewijd, evenwichtig, (en) standvastig bewezen zal hebben, hem moeten we rekenen tot een hoogst zeldzaam en bijna goddelijk soort (van) mensen.

ik heb ze op de plee hangen

¹³⁸ deze Ennius komt vaker voor in het werk van Cicero. Eerder noemde Cicero de uitspraak qui potest esse vita vitalis hoe kan een leven leefwaardig zijn? van Ennius. Quintus Ennius was een Romeins dichter, uit Zuid-Italië, uit de tweede eeuw voor Christus. Zijn werk is slechts fragmentarisch overgeleverd.

¹³⁹ een uitspraak van Ennius dus. HERM suggereert nog een iets preciezere bron, maar daar doen wij lekker helemaal niks mee. Zijn we veel te lui voor. Jij al helemaal. Deze quote zie je wel zo nu en dan ergens opduiken, als een soort van algemene wijsheid. Tegeltjeswijsheid zeg maar. Wie dat ook doet is ene J.G.F. Powell, althans volgens EIS bij vraag 4 op p51. Hoewel ik jullie op het hart wil drukken dat je op het examen Latijn beoordeeld wordt op je kennis van het Latijn en niet op die van het Engels is deze vraag over iets Engelsachtigs ook wel geinig. Powell vertaalt de fameuze spreuk van Ennius Amicus certus in re incerta cernitur zo: Sure friends in unsure times are surely seen. Ik vind hem leuk. Echt een tegeltjeswijsheid. Die Powell doet ook iets iets met die drie keer cer- uit het Latijn. Daar herhaalt hij als het ware dat sure. Ik vind het een geweldige vent, die Powell. Geen idee of het een vriend van me zou kunnen zijn, maar hij is mijn held voorlopig. De komende tien minuten dan.

¹⁴⁰ volgt inhoudelijk logisch op quamquam hoewel. Als je een tegenstelling wilt aangeven, kun je dat doen door te beginnen met quamquam hoewel. Dan komt tamen toch vanzelf. Hier is de tegenstelling dat het wel klopt dat een echte vriend zich manifesteert in lastige tijden, maar dat zo'n echte vriend een zeldzaam verschijnsel is.

¹⁴¹ welke twee zaken dat zijn (situaties is misschien beter dan zaken) wordt uitgewerkt in de twee volgende BZ in geleid door si als. De eerste situatie is als ze zelf mazzel hebben en hun vriend dumpen. De tweede situatie is als ze een vriend in de shit in de steek laten.

¹⁴² eerder verwoord als haec duo deze twee zaken/situaties. (!) HERM legt utraque in re in beide gevallen uit als voorspoed (mazzel) van je vriend en tegenspoed (pech) van jezelf. En EIS heeft precies het tegenovergestelde van HERM! (!): als iemand zelf mazzel heeft én als zijn vriend pech heeft. Nou, zeg het maar! Wie heeft er gelijk? Of is dit een gevalletje van wederkerigheid? Dat het allebei klopt?

¹⁴³ Laelius kwalificeert zo'n goede vriend (die dus noch als ie zelf mazzel heeft zijn vriend negeert noch als die vriend diep in de shit zit) als uiterst zeldzaam. De toevoeging paene divino bijna goddelijk (met weggelaten genere > ELLIPSIS) versterkt dat beeld nog eens extra: zo iemand stijgt als het ware boven het normaal menselijke niveau uit. Zo iemand is én gravis toegewijd én constans evenwichtig én stabilis standvastig. Hee, dat zijn eigenschappen die we eerder zagen. Kijk maar. Komt deze tekst je bekend voor? Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi, cuius generis est magna penuria (EIS p47). Zulke fantastische vrienden, daar zijn er maar heel erg weinig van.

IOOFDSTUK 5 CICERO: BRIEVEN

I5 – CICERO: AD FAMILIARES; 2 CICERO IS TELEURGESTELD IN ZIJN POLITIEKE VRIEND POMPEIUS (Ad Fam. 5.7); (p.70, 1-6); *a. De reacties op Pompeius' brief aan de senaat (1-1)*

Scr. Romae m. Apr. an. 62¹⁴⁴ M. TULLIUS M. F. CICERO S. D. CN. POMPEIO¹⁴⁵ CN. F. MAGNO IMPERATORI¹⁴⁶ 1 S. t. e. q. v. b.; e. <v.> Ex litteris tuis¹⁴⁷, <i>quas</i> publice <u>misisti</u>, <u>cepi</u> una cum omnibus¹⁴⁸ incredibilem voluptatem; tantam enim spem oti <u>ostendisti</u>, <i>qua<nta>m</i> ego semper omnibus te uno fretus¹⁴⁹ <u>pollicebar</u>¹⁵⁰. Sed hoc <u>SCITO</u>, 5 <i>tuos veteres hostes, novos amicos</i>¹⁵¹, vehementer litteris percussos atque ex magna spe deturbatos <u>IACERE</u>.¹⁵²	Geschreven in Rome in de maand april in het jaar 62 MARCUS TULLIUS CICERO, ZOON VAN MARCUS, GROET GNAEUS POMPEIUS MAGNUS, ZOON VAN GNAEUS, IMPERATOR/VELDHEER Als u en het leger het goed maken, is het goed; ik maak het (ook) goed. Uit uw brief, die u officieel <u>heeft gestuurd</u>, <u>heb ik</u> samen met iedereen een buitengewoon genoeg <u>gehaald</u>; u <u>hebt</u> namelijk een zo grote hoop op vrede <u>laten zien</u>, als ik altijd aan iedereen op u alleen vertrouwend <u>beloofde</u>. Maar U <u>MOET</u> dit <u>WETEN</u>, DAT uw voormalige vijanden, uw nieuwe vrienden, hevig geschokt door de brief en teleurgesteld in hun hoge verwachting terneergeslagen zijn.
---	---

¹⁴⁴ voor de zekerheid: in de tijdsrekening vóór Christus lopen de jaren naar beneden: eerst 64, dan 63 (Cicero's consulaat), dan 62 etc. Maar de maanden en dag lopen omhoog, respectievelijk gewoon van januari tot december en van 1 tot 30/31. Dus op 31 december 63 volgt 1 januari 62. De brief kon pas maanden na de gebeurtenissen in 63 verstuurd worden, omdat brieven er in die tijd lang over deden.

¹⁴⁵ Waarom deze brief aan Pompeius? Die had, vond Cicero, in een brief aan de senaat (**publice**) te weinig waardering uitgesproken voor Cicero's dankfeesten voor de generaal. Maar ook voor de manier waarop Cicero de poging tot staatsgreep van Catilina had opgerold en bestraft. Hij had de samenzweerders zonder proces ter dood laten brengen. Dat viel niet goed bij Pompeius (een **optimaat**), omdat die de **populares** (onder leiding van Caesar) niet voor het hoofd wilde stoten. Gebeurt ook nu. Regeringsleiders en NAVO-leiders van nu willen ook Donald J. niet voor het oranje hoofd stoten. Bang dat ie boos wordt.

¹⁴⁶ in het kader van economisch taalgebruik in zo'n brief bedient de schrijver zich van vele afko's. Dat zag je al in de datumaanduiding. De adressaat, hier **CN.** (**Gnaeo**, DAT van **Gnaeus**) **POMPEIO** (DAT van **Pompeius**) **GN.** (**Gnaei**, de GEN van Gnaeus, de vader van deze Pompeius, de zeer rijke Gnaeus Pompeius Strabo) **F.** (**filio** de DAT van **filius zoon**) **MAGNO IMPERATORI** (DAT van **magnus imperator grote legeraanvoerder**) staat in de aanhef duidelijk in de DAT. Dat komt doordat **S.D.** (**salutem dicit groet**) aan iemand wordt gericht. De afzender staat in de NOM, kijk maar: **M.** (**Marcus**) **TULLIUS M.** (**Marci** GEN van **Marcus**) **F.** (**filius zoon**) **CICERO**. En de eerste "volzin" van de auteur is bijna een voorbeeld van een acroniem. Bijna dus! Zoek maar lekker op wat dat is... Ik zeg het niet voor.

¹⁴⁷ de brief (**litterae**, het PL van **littera letter**, is een woord voor **brief**. **Litterae** heeft ook, niet hier, de bijbetekenis **literatuur**. Het woord **epistula** wordt, zeker later, ook gebruikt voor **brief**) ging over Pompeius' successen tegen de Pontische koning Mithridates. Die vielen bijzonder goed bij de andere **optimates**. Wat minder goed bij de **populares**. Ach. Ook gaf hij in de brief aan bij de **optimates** te zullen blijven. Ai!

¹⁴⁸ niet de **populares**. De **populares** vallen globaal te definiëren als de mensen met de politieke overtuiging om besluiten via de volksvergadering te realiseren. Even globaal zoeken de politieke opposenten van de **populares**, de **optimates**, eerder hun weg via de senaat. Pompeius, ooit **popularis**, heeft volgens Cicero getoond dat hij als **optimaat** geen ruzie met de **populares** wilde: hij noemt dat in r3 **otium vrede**.

¹⁴⁹ slijm, slijm. Cicero, zelf een **optimaat**, heeft een rotsvast vertrouwen in Pompeius gehad. Altijd. Ja, dūh! Hij behoort daarmee overduidelijk niet tot de **novos amicos nieuwe vrienden** (r5).

¹⁵⁰ stukje grammatica dat vaak op het examen wordt bevraagd gaat over de werkwoordstijd, met name over het verschil tussen PF en IMPF. Het PF is een kortdurende afgesloten gebeurtenis/activiteit in het verleden. Het IMPF heeft maar liefst drie "aspecten". 1) *duratief* > langdurige situatie in het verleden. 2) *iteratief* > een herhaalde handeling in het verleden. En 3) *conatief* > een poging in het verleden. Bij alle drie de aspecten is niet duidelijk of die situatie al tot een einde gekomen is op het moment van spreken (het heden). **Hij sliep** zal in het Latijn een IMPF zijn. **Hij schrok wakker** zal een PF zijn. **Hij wandelde vaak** zal een IMPF zijn. **Hij zat te vissen** zal zeker weten IMPF zijn: hoe lang dat zitten duurt is onduidelijk én vissen betekent hier "vissen proberen te vangen". Wat ik al zei, IMPF, zeker weten.

¹⁵¹ prominente **populares** zoals Caesar waren tegenstanders (vijanden is te zwaar aangezet) van **optimates** als Pompeius. De term vrienden (beter is politiek gelijkgezinden) slaat op de tijdelijke goedkeuring van de **populares** voor het opperbevel tegen koning Mithridates (goedkeuring die de **optimates** politiek niet wilden: Pompeius was al zo machtig!). In 60 ontstaat door de tijdelijke toenadering tussen **populares** en **optimates** het eerste **triumviraat driemanschap** tussen de **optimaat** Pompeius, de **popularis** Caesar (waarbij Pompeius in de deal Caesars dochter huwde) en de rijke Crassus. De senaat stond buitenspel.

¹⁵² dat de **populares** zwaar de pee in hebben (volgens Cicero) komt doordat Pompaeus bij zijn eigen "VVD-vrinden", de **optimates**, blijft. Ze hadden gehoopt dat hij, door hun steun, bij hen zou terugkeren.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 2 CICERO IS TELEURGESTELD IN ZIJN POLITIEKE VRIEND POMPEIUS (AD FAM. 5.7); (p.72,1-4); **b. Cicero had meer dankbaarheid ... aan Pompeius (2-1)**

Ad me¹⁵³ autem *litteras quas misisti*, *quamquam* exiguum
significationem¹⁵⁴ tuae erga me voluntatis¹⁵⁵ *habebant*¹⁵⁶, tamen
mihi *SCITO* *IUCUNDAS* *FUISSE*. Nulla enim re tam laetari *soleo*
quam meorum officiorum conscientia¹⁵⁷;

Verder MOET U WETEN **DAT** de brief die U naar mij hebt gestuurd, hoewel
die (maar) een kleine suggestie van uw goede wil ten opzichte van mij
bevatte, voor mij toch aangenaam is geweest. Want over geen enkele zaak
verheug ik me gewoonlijk zo als over het overtuigd zijn van de vervulling van
mijn plichten;

¹⁵³ deze brief is een andere dan die Pompeius aan de senaat (**publice** r1) gestuurd had. Pompeius' brief aan de senaat heeft daar een schokgolf veroorzaakt (volgens Cicero). Die aan Cicero zelf (**ad me aan mij**) is opvallend vooraan geplaatst, dáár wil hij toch even iets over kwijt. Die was namelijk ook niet helemaal wat ie ervan verwacht had. En dat moest ie dus een beetje diplomatiek meedelen aan Pompeius. Diplomatiek zijn was Cicero wel toevertrouwd, op dat moment in zijn carrière. Iemand als Pompeius wilde Cicero wel graag aan zijn zijde houden. Pompeius had overigens niet het eeuwige leven, natuurlijk niet. Op 28 september 48, één dag voor hij 58 zou worden, werd hij in Egypte onthoofd. Geen AOW voor Pompeius. Caesar, inmiddels Pompeius' vijand, kreeg diens hoofd op een schoteltje aangeboden, maar sloeg het beleefd af (o nee, het was al afgeslagen. Ongelukkige woordkeuze. Sorry!). Caesar zou zelfs gehuild hebben toen hem duidelijk werd dat zijn tegenstander op zulk een brute wijze zijn hoofd verloren had (sorry alweer. Het was letterlijk, hier. Niet figuurlijk, zoals ik ook mijn hoofd wel eens verlies als ik erg boos word op stoute leerlingen. Laat maar.).

¹⁵⁴ Cicero verwoordt het diplomatiek, maar hij zegt hier eigenlijk dat ie ervan baalt dat Pompeius niet veel meer complimentjes uitgedeeld heeft aan Cicero. Cicero had zijn vreugde over de overwinning van Pompeius op Mithridates niet onder stoelen of banken gestoken en een tiendaags dankfeest voor Pompeius afgekondigd. Een dankfeest is een soort schoolfeest, maar dan niet georganiseerd voor de leerlingen maar voor de schooldirecteur. Zijn lange (ook Cicero was niet kort van stof; sounds familiar...) brief aan Pompeius (toen nog in Klein-Azië) over de manier waarop hijzelf aan het eind van zijn consulaat (63) de samenzwering tegen de staat had verijdeld kwam pas later bij Pompeius aan. Omdat die een rapport aan de senaat schreef over het Mithridatesverhaal en ook een brief aan Cicero zelf duurde het even (maand of vier) voor Cicero reageerde met de brief die wij nu lezen. Vandaar dat die brief gedateerd is in april 62. Nog even over die samenzwering van Catilina en de zijnen. De plannen voor de samenzwering waren eind oktober 63 uitgelekt. Cicero kreeg van de senaat op dat moment de functie van dictator en sprak kort na elkaar vier beruchte redevoeringen uit tegen Catilina. De eerste paar woorden van de eerste redevoering zijn alom bekend: **Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? Hoe lang nog zult u, Catilina, van ons geduld misbruik maken?** Vervolgens had Cicero de samenzweerders rondom Lucius Sergius Catilina op 5 december 63 (Sinterklaassurprise!) zonder vorm van proces laten martelen en ter dood laten brengen, zoals eerder gemeld. Vervolgens kreeg hij de titel **Pater Patriae** (**Vader des Vaderlands**: Willem van Oranje was dus niet de eerste die zo'n titel in de wacht sleepte). De executie van de samenzweerders (niet allemaal: Catilina zelf werd begin 62 bij Pistoia in een veldslag verslagen) werd hem niet in dank afgenomen, met name niet door de **populares**. Catilina was aanvankelijk **optimaat**, maar toen hij voor een beoogd consulaat uit die groepering te weinig steun kreeg, zocht hij zijn heil bij de **populares**. Dus Cicero ging wat al te eigenzinnig te werk bij het redden van de staat. Sterker nog, sindsdien was hij bang dat hij vervolgd zou worden voor deze actie. In 58 was het zover. De **popularis** Clodius Pulcher, die al eerder door de advocaat Cicero aangepakt was (Clodius was betrokken bij het zogenaamde Bona Dea-schandaal, waar Caesar – een andere **popularis** – in diskrediet gebracht werd. Lees de smakelijke details maar op EIS p19), was inmiddels volkstribuun geworden en had een wetsvoorstel ingediend op basis waarvan mensen die Romeinse burgers zonder proces ter dood hadden laten veroordelen verbannen moesten worden. Clodius had dus nog een appeltje, een paar kiloetjes Elstarretjes missschien wel, te schillen met Cicero, dat was wel duidelijk. Cicero wachtte de op hem persoonlijk gerichte straf niet af en vertrok zelf in ballingschap. Thessaloniki (Griekenland) was zijn thuis. Anderhalf jaar later keerde hij terug.

¹⁵⁵ let op de uitelkaar plaatsing (nauwelijks **HYPERBATON** te noemen vanwege de hierna geopperde reden om die twee woorden uit elkaar te halen) van **tuae** en **voluntatis**. Het Latijn doet dat vaker met een woordgroep waar een bijvoeglijke bepaling bij hoort. Die staat dan tussen de twee andere woorden in. **erga me jegens mij** is de bijvoeglijke bepaling bij **tuae** (...) **voluntatis uw goede wil**.

¹⁵⁶ 3 PL, want het onderwerp is PL (de **litterae brief** van Pompeius). Cicero zegt heel omzichtig: hoewel u mij veel te weinig veren in den reet gestoken hebt. Kritiek eigenlijk. Als je kritiek aardig verpakt, is hij niet zo erg. Ik heb het gevoel, dat je ontzettend hard je best gedaan hebt op deze toets. En ik heb jouw input keihard nodig om jou te kunnen helpen met een vak waarvan je op mij de indruk wekt dat je het heel graag op een snelle manier in het ronde archief zou willen realloceren. Dat klinkt toch echt beter dan: Je hebt je toets zitten verkloten, je zegt dat het aan mij ligt en nou wil je die prop papier in de prullenbak flikkeren, loser. Toch? Dat is niet heel aardig.

¹⁵⁷ Cicero stond niet bekend om zijn bescheidenheid. Eigenlijk wilde hij wat opzichtiger door Pompeius geprezen worden. Maar, zegt ie, als die complimenten nou uitblijven, dan heb ik van mezelf altijd nog de overtuiging dat ik de dingen goed gedaan heb. Sterker nog, dan geeft mij dat juist meer voldoening. Ja, daar zit toch wel een kern van waarheid in, denk ik nu zo. Als je iets goed gedaan hebt, op school of zo, en je krijgt positief waarderende feedback (haha, zo heet dat tegenwoordig in managerstaal) dan is dat leuk, fijn, goed voor je ego en zo. Tenzij het er te dik bovenop ligt, dat complimentje. Maar wat nou, als er helemaal geen compliment volgt? Dan heb je het gedaan en de schijn weggenomen dat je dat alleen deed voor dat compliment. Ha!! Daar al eens over nagedacht? Zo al eens naar gekeken? Nee, hè? Lullo!

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 2 CICERO IS TELEURGESTELD IN ZIJN POLITIEKE VRIEND POMPEIUS (AD FAM. 5.7); (p.72,4-8); **b. Cicero had meer dankbaarheid ... aan Pompeius (2-2)****quibus**¹⁵⁸ **si** quando¹⁵⁹

5 non mutue respondetur, apud me plus officii residere
 facillime patior¹⁶⁰. Illud non dubito, **quin**, **si** te mea summa
 erga te studia¹⁶¹ parum mihi adiunxerint, res publica nos
 inter nos conciliatura coniuncturaque¹⁶² **sit**¹⁶³.

(en) als daarop soms niet in gelijke mate wordt geantwoord, ben ik er
 zeer tevreden mee dat er aan mijn kant een overschot aan
 plichtsbetoon is. Dit betwijfel ik niet, (namelijk) dat, als mijn zeer grote
 ijver voor u u niet genoeg (als vriend) aan mij zal hebben verbonden,
 de staat ons onderling dichter bij elkaar zal brengen en zal verenigen.

¹⁵⁸ relatieve aansluiting. Een sterk inhoudelijk verband met de vorige zin. Waar het naar verwijst moet PL zijn (**quibus** is dat ook). Een lastige. De plichtsgetrouwheid: **meorum officiorum** (PL) **conscientia**.

¹⁵⁹ **quando** is hier **aliquando**. Na **si**, **nisi**, **num** en **ne**.....

¹⁶⁰ we gaan eens eventjes oefenen met het type vraag dat op het examen altijd wel voorkomt. Je hebt je de pleuris geleerd op de Latijnse teksten en dan komt er een kant en klare Nederlandse vertaling van een zin uit die tekst. En jij mag de zeven verschillen dan gaan uitvogelen. Zo is er een vertaler, H. Beek, en die vertaalt de zin **Nulla re t/m patior** (rr3 – 6). Hij schrijft, tikt, mailt, tekent, weet ik veel hoe die het doet: *Het besef dat ik mijn plicht gedaan heb schenkt mij doorgaans de grootste voldoening. Wordt mij daarbij de verdiende dank onthouden, dan heb ik de morele voldoening dat ik des te meer plichtsbewustzijn bezit*. Nou, beetje ouderwets, maar ja, het is en blijft Latijn hier. Nou gaan we eens even kijken, waar H. Beek zijn grote duim gebruikt heeft om daaruit te zuigen. Hij komt met het woordje doorgaans. Nou, ik zie het niet direct staan in het Latijn. Jij wel? Nee, jij natuurlijk helemaal niet. Je zou eens moe worden... O wacht ff. List en bedrog. Dat woordje **soleo** betekent **ik ben gewend**. Dus **soleo scribere** is dan **ik ben gewend te schrijven**. Of **ik schrijf doorgaans**. Voilà! Opgelost. Vroegûh, in de tijd van toen ik nog haar had, zei ik: **ik pleeg te schrijven**. Dat is hetzelfde. Nee meneer, zei een leerling toen tegen mij. Het is "ik pleeg een moord". Nee, zei ik toen terug, gis en adrem als ik toen nog was. De verleden tijd van "ik pleeg te schrijven" is "ik placht te schrijven", en van "ik pleeg een moord" is het "ik pleegde een moord. Ander werkwoord dus. Ausgeloeid was ie. Nog een verschil tussen het Latijn en het Nederlands van H. Beek. Die pipo neemt nota bene de grammaticale structuur niet over! Is die nou helemaal van de pot gepleurd? Hoe haalt ie het in zijn botte harses (nog altijd meer dan jij hebt, hè. Bij hem zijn ze alleen maar bot, die harses)? Retorische vragen, maar niet in het Latijn hier, dus die tellen niet mee. We moeten van EIS alleen letten op wat H. Beek uitvreet met de grammaticale structuur van **plus officii**. Nou, lekker dan. Zijn we mooi klaar mee. Ik denk – en omdat ik ook in het antwoordmodel gespiekt heb, weet ik het ook vrijwel zeker – dat H. Beek een beetje zit te kutten met de naamval van **plus officii**. In het Latijn is **plus** namelijk ACC omdat het het onderwerp is van de Acl, en die staat in die constructie altijd in de ACC. De beruchte **subjectsACC**. En in het Nederlands heeft Beekie er een gewoon lijdend voorwerp van gepriegeld. Je moet het zien om het te snappen, zou Johan Cruijff gezegd hebben in zo'n situatie. Alleen had die meer kaas gegeten van voetbal dan van Latijn. Denk ik, hoor.

¹⁶¹ **mea summa erga te studia** *mijn zeer grote ijver voor u*, wat bedoelt d'n Arpijnse doperwt daar nou weer mee? Sja, het blijft soms raden wat iemand bedoelt. Zeker als die persoon Cicero heet. Cicero verwijst hiermee naar dingen die hij expliciet voor Pompeius gedaan en georganiseerd heeft. Dankfeesten, dat soort dingen. Fijntjes wijst Cicero Pompeius erop dat hij de grote triomfator met van alles en nog wat geëerd heeft, maar dat dat in schril contrast staat met wat Pompie voor Cicero terug heeft gedaan, in die brief aan Cici bijvoorbeeld. Dat had, weet je nog, **exiguam significationem tuae erga me voluntatis** rr1-2. Ik steek veertig veren in uw rectale opening, en u steekt er maar eentje terug in die van mij. Da's niet eerlijk, o nee. Want zij zijn groot en ik is klein. Zo sprak Calimero ooit. Calimero! Die van het syndroom. Niet bekend? Calimero-syndroom? Het Calimero-syndroom is het gevoel van personen, organisaties of landen dat ze structureel tekortgedaan of niet serieus genomen worden vanwege hun geringe omvang. Weet je nu ook.

¹⁶² de **TAUTOLOGIE** en de **ALLITERATIE** vallen natuurlijk iedereen op, die een beetje mee heeft zitten doen. **conciliatura coniunctura** betekenen globaal hetzelfde, zijn elkaars synoniemen: **TAUTOLOGIE**. En ze beginnen met dezelfde medeklinker. Van **ALLITERATIE** is sprake wanneer twee (of meer) woorden achter elkaar beginnen met dezelfde medeklinker. En een medeklinker is geen klinker dus. Waarom gebruikt een spreker of schrijver stijlmiddelen? Omdat ie iets voor het voetlicht wil brengen, iets wil benadrukken, highlighten (met een goed Nederlands woord). Als ie info onder de mat wil vegen, gebruikt ie juist geen stilistische verfraaiingen. Tuurlijk niet! Dat snapt toch iedereen! Cicero bedoelt dat, als hij en Pompeius niet op persoonlijk vlak vrienden kunnen zijn (omdat ze over en weer ontevreden zijn over elkaars inspanningen), ze altijd nog door hun gemeenschappelijke zorg voor de staat aan elkaar verbonden zullen zijn.

¹⁶³ de CON wordt veroorzaakt door **dubito quin ik twijfel eraan dat** in r6. Je had een tijd, en dan noemde je dit een CON *grammaticalis*. Die term is heel snel gesneuveld. Niet onthouden! Gevalletje roze olifant.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 2 CICERO IS TELEURGESTELD IN ZIJN POLITIEKE VRIEND POMPEIUS (AD FAM. 5.7); (p.74,1-6); c. Pompeius durft Cicero's ... te steunen (3-1)

Ac ne ignores¹⁶⁴ quid ego in tuis litteris desiderarim¹⁶⁵, scribam aperte, sicut et mea natura et nostra amicitia¹⁶⁶ postulat. Res eas¹⁶⁷ gessi, quarum aliquam¹⁶⁸ in tuis litteris et nostrae necessitudinis et rei publicae causa¹⁶⁹ gratulationem 5 expectavi¹⁷⁰; quam¹⁷¹ ego abs te PRAETERMISSAM ESSE ARBITROR, quod verer¹⁷² ne cuius animum offenderes¹⁷³.	En opdat u niet niet weet/opdat u goed weet wat ik in uw brief heb gemist, zal ik (het) openhartig (op)schrijven, zoals zowel mijn aard als onze vriendschap eist. Ik heb die daden verricht, waarvoor ik in uw brief zowel wegens onze band als (wegens) de staat een of andere gelukwens verwachtte; IK MEEN DAT deze door u achterwege gelaten is, omdat u vreesde dat u iemand voor het hoofd zou stoten.
--	--

¹⁶⁴ haha, een LITOTES, zomaar! Gratis! Niet niet weten komt neer op juist heel goed weten. De LITOTES lijkt erg veel op een UNDERSTATEMENT. Bij de LITOTES wordt er een mededeling gedaan door het tegenovergestelde ervan te ontkennen. Dit klinkt ingewikkeld, maar een LITOTES is goed te herkennen doordat er altijd een ontkenning in de zin staat (een woord zoals “niet” en “geen”). Je gebruikt de LITOTES net als een UNDERSTATEMENT om iets te versterken, hoewel het op het eerste gezicht misschien juist niet zo lijkt. En wat is dan een UNDERSTATEMENT? Bij een UNDERSTATEMENT druk je bewust iets zwakker uit dan het in werkelijkheid is. Dit kan humoristisch werken of ergens de nadruk op leggen, maar het zorgt er in elk geval voor dat de aandacht getrokken wordt van de lezer of luisteraar (zie voorbeelden *examenoverzicht.nl*).

¹⁶⁵ **desiderarim** = **desideraverim** is CON PF van **desidero** *wensen*, hier *missen*. Afhankelijke vraag, hè. Dan krijg je een CON voor je kiezen. Hij zegt het weer erg aardig. Maar hij wil gewoon een duidelijker blijk van dank (**gratulationem** r4) van de kant van Pompeius.

¹⁶⁶ aha, daar is ie hoor, vriendschap. Welke vriendschap? Die tussen Cicero en Pompeius (beiden **optimates** ook), dat is wel duidelijk. Het feit dat Pompeius en Cicero een band hebben (**nostrae necessitudinis** rr3-4) zorgt ervoor, aldus Cicero, dat hij *openlijk* **aperte** zijn kritiek op Pompeius kan ventileren. Trouwens, het zit ook in zijn karakter (**mea natura**) om dingen niet te verhullen en gewoon open te zijn.

¹⁶⁷ lekker vaag, hè. Die dingen....

¹⁶⁸ **aliquam** staat heel ver van **gratulationem** vandaan. Dit is nou een echt **HYPERBATON**. Zeker weten. Ik kan het nog uitleggen ook. Op het moment dat de term een of andere **aliquam** valt zoek je gretig naar het woord dat daarbij hoort. Zo bouw je een beetje spanning op. Bij gesproken taal hoor je dat beter. De baas tegen de werknemer, bij een beoordelingsgesprek. Weet je, Jantje, ik vind jou een bepaald soort houding hebben, een zekere attitude, waardoor je iets uitstraalt van een, ja, hoe ga ik dat nu zeggen? En dan komt het verlossend zelfstandig naamwoord: collegialiteit. Pfffft. Opgelucht. Salarisverhoging! Jippie! Of, andere kant: arrogantie. Jammerrrrr! Foute boel. Andere baan zoeken. Spanning opbouwen, je kunt het heel geraffineerd doen.

¹⁶⁹ het was wel de staat die door Cicero gered was van de ondergang als gevolg van een samenzwering. Dan is een bedankje namens of van diezelfde staat wel het minste dat hij terug kon verwachten. Het ging dus niet om de slager op de hoek die door de grote staatsman Cicero van een vuige aanslag gered was. Bepaald niet. **Causa** is het achterzetsel (+GEN) bij zowel **nostrae necessitudinis** als bij **rei publicae**.

¹⁷⁰ PF, deze vorm. Dus bedoelt Cicero dat hij, na zijn oppimpen van Pompeius' geslaagde missie en zijn eigen verdiensten vanwege de vrijdelde samenzwering, op één moment een woord van dank verwacht heeft. Niet aldoor verwachtte, want dan zou er **expectabam** IMPF staan. Weet je nog?

¹⁷¹ relatieve aansluiting. **Gratulationem** is het gezochte woord, waarnaar **quam** (F SG) verwijst. En **quam** is het onderwerp in deze HZ, zodat er **praetermissam esse** staat, en niet **praetermissum** of ZO.

¹⁷² kortere vorm voor **vereris**, wat 2 SG (-ris) CON IMPF (CON vanwege subjectieve reden **quod omdat** (denk ik)) is van het DEP **vereri** *vrezen*. Dat soort werkwoorden, de zogenaamde **verba timendi**, hebben vaak een *objectszin*, een BZ, die ingeleid wordt door **ne**. Dat is hier ook, kijk maar. In zo'n geval vertaal je dat voegwoord **ne** met **dat** (en dus niet met **dat niet!**). Voorbeeld: **timeo ne veniat ik ben bang dat hij komt** (Sinterklaas bijvoorbeeld); maar **timeo ne non veniat ik ben bang dat hij niet komt** (je vriendje bijvoorbeeld, bij een date). In deze BZ, **ne cuius animum offenderes** is **offenderes** die verplichte CON na **vereri ne** +CON. Het klopt weer allemaal...

¹⁷³ **cuius** even lezen als **alicuius** (het **si**, **nisi**, **num** en **ne**-verhaal). Cicero heeft het hier niet over de brief die Pompeius aan hem geschreven had. Die heeft hij ook inderdaad alleen zelf gelezen. Dat hij hier de term **iemand** (**anders**) **alicuius** gebruikt suggereert dat het gaat om Pompeius' brief aan de senaat (het officiële rapport over de oorlog tegen Mithridates): die werd door meerdere mensen gelezen. Senatoren, want die zitten in de senaat. En ook Cicero mocht de brief lezen. Hallo, hij was net consul-af. Cicero refereert met die “iemand” waarschijnlijk aan Caesar. Dat zou kloppen met de situatie. Caesar was als **popularis** niet bepaald blij met de executie van de samenzweerders rondom Catilina. Volgens Cicero is dat de reden dat Pompeius Cicero niet al te enthousiast complimenteert met zijn actie. Bedenk dat Pompeius er baat bij had om Caesar min of meer te vriend te houden. Of niet tegen het hoofd te stoten, zoals de tekst in deze brief luidt. Pompeius moest zeer voorzichtig te werk gaan en koos dus geen partij.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 2 CICERO IS TELEURGESTELD IN ZIJN POLITIEKE VRIEND POMPEIUS (AD FAM. 5.7); (p.74,6-12); c. Pompeius durft Cicero's ... te steunen (3-2)

	Sed	Maar <u>U MOET WETEN</u> DAT
<u>SCITO</u> <i>ea, quae</i> nos pro salute patriae <u>gessimus</u>¹⁷⁴, orbis terrae iudicio ac testimonio¹⁷⁵ <u>COMPROBARI</u>; <i>quae, cum</i> <u>veneris</u>¹⁷⁶, tanto consilio tantaque animi¹⁷⁷ magnitudine a me <u>GESTA</u> 10 <u>ESSE COGNOSCES</u>¹⁷⁸, <i>ut</i>¹⁷⁹ tibi, multo maiori quam Africanus¹⁸⁰ <u>fu</u>it, [a] <i>me</i>, non multo minore<m> quam Laelium¹⁸¹, facile et in re publica et in amicitia <u>ADIUNCTUM ESSE PATIARE</u>¹⁸².		die dingen, die <u>wij</u> voor de redding van het vaderland <u>hebben gedaan</u>, in het oordeel en de getuigenis van de hele wereld goedkeuring wegdragen; <u>U ZULT</u>, wanneer <u>u zult zijn teruggekomen</u>, <u>INZIEN</u> DAT deze dingen met zoveel beleid en met zo'n grote onbaatzuchtigheid door mij zijn verricht, dat <u>U ER TEVREDEN MEE BENT</u> DAT ik, niet veel minder dan Laelius was, met u, veel groter dan Africanus was, zowel in de politiek als in vriendschap verbonden ben.

¹⁷⁴ Cicero mag zijn acties (oprollen en buitenrechtelijk executeren van de leden van staatsgreep) graag presenteren alsof hij met meer mensen was. Dit PL vergroot als het ware zijn verdiensten.

¹⁷⁵ Cicero noemt het beestje niet bij de naam, maar hij refereert aan de aan hem verleende eretitel **Pater Patriae**.

¹⁷⁶ Pompeius bevond zich na zijn overwinning op Mithridates nog in Klein-Azië (de westkant van het huidige Turkije).

¹⁷⁷ met **tanto consilio met zoveel beleid** impliceert Cicero politieke vriendschap. Bij **tanto animo met zo'n grote onbaatzuchtigheid** gaat het over persoonlijke vriendschap.

¹⁷⁸ de IND **cognosces** betekent een zekerheid. Cicero vermoedt niet alleen dat Pompeius bij zijn terugkeer genuanceerder over Cicero's prestaties zal oordelen, hij weet het zeker. Het is voor hem een feit.

¹⁷⁹ dit voegwoord **ut dat** volgt automatisch op de twee aansturende woorden **tanto** en **tanta**, allebei **zo groot**, waarbij het duidelijk is dat er sprake is van een gevolg. Je noemt deze CON (waar je in de praktijk dus ook weer niks bijzonders mee doet!) een CON van gevolg. Officieel heet dat CON *consecutivus*. Het woord dat om deze reden in de CON staat is **patiare** in r12. Dat is eigenlijk **patiaris**, en dat is 2 SG CON PR PASS (DEP immers) van **pati** *dulden, lijden*. Hier samen met **facile tevreden zijn met**.

¹⁸⁰ daar valt de naam **Africanus** weer, **minor** vanzelfsprekend. De grootste vriend van **Laelius** (in de **Laelius**, weet je nog?), wiens naam ook valt! Toeval? Zal wel niet, Cicero kennende. Cicero vergelijkt zich hier met Laelius en Pompeius met Scipio. Die laatste is minder ingewikkeld dan de eerste. Pompeius heeft net de oorlog tegen Mithridates succesvol afgerond en Scipio deed iets vergelijkbaars met Carthago. Nou is deze vergelijking niet verzonnen, maar wel iets overdreven. Carthago werd na een langdurig conflict (eerste, tweede Punische Oorlog, beslecht door P. Scipio Africanus **maior**!) aan het eind van de derde Punische oorlog in 146 met de grond gelijkgemaakt door P. Scipio Africanus **minor**. Pompeius heeft net één slag gewonnen. Nauwelijks vergelijkbaar qua verdienstelijkheid. En toch smeert Cicero Pompeius op die manier stroop om de mond. Hüh? Stroop??? Ja, hij vleit hem met mooie uitspraken over zijn verdiensten. U lijkt Scipio wel, Pompeius! Wat een fantastische overwinning heeft u behaald! Lik lik, slijm slijm.

¹⁸¹ de vergelijking van Cicero met Laelius is lastiger onder woorden te brengen. Cicero zegt dat Laelius zeer bevriend was met Scipio (en dat was zo, weten we o.a. uit de teksten die we bijvoorbeeld op EIS p46 gelezen hebben). En dat hij zelf even bevriend is met Pompeius als Laelius dat was met Scipio. Anders gezegd, Cicero beschouwt zichzelf als vriend van Pompeius (ondanks de kritiek die hij op hem uit, maar vrienden moeten dat van elkaar kunnen hebben), niet alleen persoonlijk (zoals Scipio en Laelius), maar ook qua politieke opvattingen (en daar was geen overeenkomst tussen Laelius en Scipio). Cicero toont zich eerst (vanaf **Sed scito** r6 af) nogal overtuigd van zijn eigen verdiensten. Nu lijkt hij zich, door de vergelijking met Laelius, opzichtig bescheiden op te stellen. Je zou dat valse bescheidenheid kunnen noemen. Is nou het duo Scipio–Laelius te vergelijken met Pompeius–Cicero, als het gaat over vriendschap? Lastig. Als we kijken naar het evenwicht in beide vriendschappen, zien we dat Scipio in de relatie met Laelius de overhand had. Dat impliceert dat Pompeius die overhand ook had tegenover Cicero. Anders is de vergelijking zinloos. Halen we de voorvertaalde tekst van paragraaf 5f (pp53-54) over vriendschap tussen ongelijken erbij, dan zien we daar dat een lagergeplaatste geen verwijten moet maken aan een hoger geplaatste als hij een vriendendienst verricht heeft. De pointe in deze brief is dat Cicero zich enerzijds niet houdt aan dat voorschrift (die ongeschreven regel zeg maar), omdat hij Pompeius indirect een verwijt maakt over het uitblijven van een bedankje voor bewezen diensten. Anderzijds houdt hij zich er weer wel aan omdat hij zelf verwoordt dat hij geen bevestiging nodig heeft van Pompeius (EIS p72, rr1-4 **Ad me autem litteras quas misisti, quamquam exiguum significationem tuae erga me voluntatis habebant, tamen mihi SCITO IUCUNDAS FUISSE. Nulla enim re tam laetari soleo quam meorum officiorum conscientia. Samengevat: u heeft mij erg mager bedankt, maar daar ben ik oké mee, omdat het mij ging om het vervullen van mijn plicht**). Ik vind vraag 6 bij EIS p.75 wel geinig, maar ook moeilijk te beantwoorden voor leerlingen, die immers niet allemaal klassieke talen gaan studeren. Op een examen krijg je ze niet zo, hoor!

¹⁸² deze persoonsvorm leidt zelf ook weer een Acl in. En die CON? Ach, de CON. Laat lekker zitten, die CON joh! Voor de smikkelaars: CON *consecutivus* (gevolg) vanwege **tanto / tanta** (r9): **zo groot**, dat

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 3 CICERO IS BEZORGD OM TIRO (AD FAM. 16.4.1); (p.76,1-4); a. *Cicero maakt zich zorgen om Tiro's gezondheid (1)*Scr. Leucade¹⁸³ VII Id. Nov.¹⁸⁴ an. 50

TULLIUS TIRONI SUO S. P. D. ET CICERO ET

Q. FRATER ET Q. F.

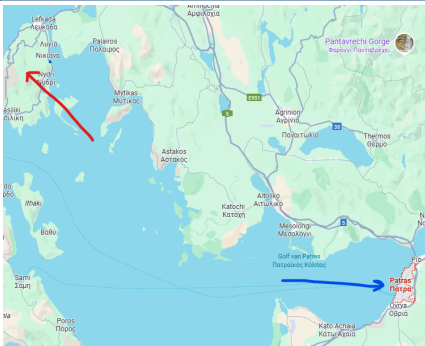
- 1 Varie¹⁸⁵ sum adfectus tuis litteris¹⁸⁶, valde priore pagina perturbatus sum, paulum¹⁸⁷ altera pagina recreatus sum. Qua re nunc quidem non dubito quin¹⁸⁸, quo^{a>d} plane valeas, te neque navigationi neque¹⁸⁹ viae¹⁹⁰ committas.

Geschreven in/vanaf Leucas (op) 7 november in het jaar 50

TULLIUS GROET ZIJN TIRO HARTELIJK, EN/NET ALS CICERO

EN QUINTUS ZIJN BROER EN DE ZOON VAN QUINTUS

Ik ben op verschillende manieren gestemd door jouw brief, ik ben zeer door de eerste pagina van mijn stuk gebracht, door de tweede pagina ben ik een beetje hersteld. Daarom twijfel ik er nu niet aan dat, totdat je helemaal gezond bent, je je noch moet blootstellen aan een reis over water noch aan een reis over land.

Rode pijl wijst naar Lefkas, de blauwe naar Patras.

¹⁸³ Cicero schrijft deze brief aan Tiro vanaf Lefkas. Tiro is ziek achtergebleven bij Lyso, de gastheer voor Cicero en zijn gevolg in Patras. Zie kaartje van de westkust van Griekenland.

¹⁸⁴ de datumaanduiding in het Latijn werkt terugrekenend en "inclusief". Mooi hè, dat dat toen ook al bestond, inclusiviteit! Dûh, ik bedoel natuurlijk iets anders. Er waren vaste data per maand, de Kalendae (met een K ja), de Nonae en de Idus. Achter in je woordenboek staat een overzichtelijk schema. De **Kalendae (Kal.)** was steeds de eerste van een maand. De **Nonae (Non.)** steeds de 5^e dag van een maand (maar in maart, mei, juli en oktober de 7^e dag). En de **Idus (Id.)** steeds de 13^e dag van de maand (maar in maart, mei, juli en oktober de 15^e dag). Caesar werd vermoord op de Idus van maart, de 15^e maart dus. Voorbeeld: a.d. III Id. Dec is dus 11 december, 3 dagen voor de Idus van december, de 13e zelf meegerekend 13, 12, 11 > drie dagen ("inclusief rekenen". (a.d.) XII Kal. Apr. was dus 21 maart. Reken maar na. Twaalf (XII) dagen vóór de eerste april, en 1 april zelf meegerekend (geen grap): 1 april, 31, 30, 29, 28, 27, 26, 25, 24, 23, 22 en 21 maart. Voilà!

¹⁸⁵ Cicero is wel erg helder dit keer. Verschillende emoties spelen hem parten, dat zegt hijzelf. En meteen daarna legt ie uit welke verschillende emoties dat dan zijn. Eerst geschokt, daarna gekalmeerd. Twee. Tellen lukte hem redelijk goed.

¹⁸⁶ in de brief die Tiro geschreven heeft, noemde die waarschijnlijk het feit dat hij ziek was. Het ging niet goed met zijn gezondheid. Uit het vervolg blijkt dat hij last van zijn buik had.

¹⁸⁷ de stilistische middelen springen je tegemoet. Het **PARALLELLISME**, de **ELLIPSIS** van **pagina**, het **ADVERSATIEVE ASYNDETON** voor **paulum**. Lekker toch!

¹⁸⁸ dit is de CON die verplicht komt na **dubitare quin** *eraan twijfelen dat*.

¹⁸⁹ even voor de volledigheid, anders denk je dat ik dingen achtergehouden of weggemoffeld heb: HERM vindt dit dubbele **neque** een **ANAFLOOR**, die echt keihard accentueert dat ie niet wil dat Tiro verder reist voordat ie helemaal het mannetje is. Sorry, beter is. Anders klinkt het zo vrouwonvriendelijk. Ja, HERM vindt dat een **ANAFLOOR**. Doen we dat toch? Anafoortje kinderkoortje maar weer.

¹⁹⁰ slaat natuurlijk helemaal nergens op, een terugreis over land. Weet ie wel hoever dat reizen is, Cicero? Die liep zelf ook niet hè. Die zat met zijn dikke reet in een **lectica**, een **draagstoel**. Lekker tv kijken.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 3 CICERO IS BEZORGD OM TIRO (AD FAM. 16.4.1); (p.76,4-9); a. Cicero maakt zich zorgen om Tiro's gezondheid (2)

Satis te

5 mature videro, si plane confirmatum ^{te} videro¹⁹¹. De medico et tu bene EXISTIMARI SCRIBIS¹⁹² et ego sic audio, sed plane curationes eius non probo. Ius¹⁹³ enim dandum tibi non fruit, cum κακοστόμαχος¹⁹⁴ esses. Sed tamen¹⁹⁵ et ad illum¹⁹⁶ scripsi accurate¹⁹⁷ et ad Lysonem¹⁹⁸.

Ik zal je snel genoeg hebben gezien, als ik je helemaal aangesterkt zal hebben gezien. En JIJ SCHRIJFT DAT men gunstig oordeelt over de arts en zo hoor ik (dat/het) ook, maar helemaal keur ik zijn behandelingen niet goed. Aan jou moest immers geen soep/saus gegeven worden, aangezien je met een gevoelige maag was/je last van je maag had. Maar toch heb ik uitvoerig én aan hem geschreven én aan Lyso.

esculaapsymbool

¹⁹¹ wat bedoelt Cicero nou hier weer mee? Kan hij dat niet wat eenvoudiger zeggen? Simpele Cicero-uitleg, komt ie. Hij bedoelt dat Tiro helemaal opgeknapt moet zijn voor hij weer verder terugreist naar Rome.

¹⁹² afhankelijk van scribis is een Acl. In dit geval zie je alleen de PASS INF en geen subjectsACC. Het is hier een onpersoonlijk PASS, omdat Cicero niet aangeeft wie die mening over die dokter heeft. Kennelijk doet die man het bij iedere patiënt goed.

¹⁹³ ja, eerlijk is eerlijk. Dit wist ik ook niet. Het woord voor recht, wet (we zagen het in het betoog van Laelius, die ius amicitiae de wet van de vriendschap noemde in relatie tot de keuzes die machtige mannen soms maken) en het woord voor soep, saus is hetzelfde woord: ius. Apart.

¹⁹⁴ kijk, zo kun je je Grieks nog een keertje opvrijzelen. Slechte maag betekent het woord κακοστόμαχος letterlijk.

¹⁹⁵ waarom tamen toch? Je zou, op basis van de voorafgaande informatie verwachten dat Cicero hooguit contact zal zoeken met de dokter over die behandelingen omdat hij die niet geweldig vindt. Maar het zou kunnen dat hij de dokter ook verzocht heeft Tiro pas te laten reizen als hij helemaal hersteld is. Dat hij ook aan Lyso geschreven heeft komt enerzijds doordat hij erg graag schreef (grapje...), anderzijds omdat hij de instructies aan de arts misschien via Lyso wilde overbrengen. Bijvoorbeeld omdat Asclapo bij Lyso in dienst was.

¹⁹⁶ die dokter dus, die Asclapo. De naam Asclapo lijkt een beetje op die van de god van de geneeskunde, Asclepius. Weet je wel, van het Esculaapsymbool op de auto van een arts. Misschien te vergezocht, maar het valt me gewoon op.

¹⁹⁷ dat briefje (hopelijk heeft ie die dokter niet een heel Ciceroniaans epistel geschreven, de arme man) zal wel over de beste behandelmethode zijn gegaan. Kijk, Cicero is in zijn vrije tijd ook arts. Naast zijn speeches, naast zijn politieke business, naast zijn naar complimenten vissende brieven aan generaals, naast het oprollen van een samenzwering hier en daar en het laten doden van wat Romeinse burgers, naast het schrijven van zware filosofische traktaten schreef hij ook nog wel eens een pilletje voor aan vrienden. Nee joh!! Tuurlijk niet. Hij was van alles en nog wat, maar hij was geen huisarts. Maar omdat ie Tiro goed kende – de man woonde ongeveer zijn hele leven al bij d'n Ciec – zal hij ook wel geweten hebben waar Tiro van over het nekkie ging of waarvan hij juist opknapte. Pseudo-huisarts dus. Wie denkt tussen de regels door te lezen dat ik Cicero haat, die zit er naast. Niet meer dan jullie. Nou goed? Tuurlijk haat ik die van zichzelf overtuigde, ijdele, af en toe gefrustreerde politicus niet! Ik hou van hem. Ahum.

¹⁹⁸ deze Griek (y-grec in zijn naam, hè; ik ben niet helemaal koekkoek) gaf het terugreizende gezelschap rondom Cicero onderdak. Nu was Cicero zo fit als een hoentje doorgereisd en hij zat inmiddels een stukje verderop, op Lefkas. Maar Tiro, die kennelijk zijn longen uit zijn lijf kotste (sorry, als je net met je ontbijtje bezig was!) en zwaar aan de race was en aan de Norit (gniffel, sluikreclame), was nog achtergebleven bij Lyso. Cicero schrijft deze brief, deze hele litanie om Tiro een hart onder de riem te steken. Ehm, niet letterlijk deze steek. De arme Tiro had al genoeg ellende.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 3 CICERO IS BEZORGD OM TIRO (AD FAM. 16.4.2); (p.78,1-6); b. Cicero wil Tiro op allerlei manieren helpen (1)

Ad Curium¹⁹⁹ vero, suavissimum hominem et summi officii summaeque humanitatis²⁰⁰, multa scripsi, in his etiam <i>ut, si</i> tibi <i>videretur</i>, te ad se²⁰¹ <i>traferret</i>. Lyso enim noster <i>vereor ne</i> neglegentior <i>sit</i>²⁰², primum²⁰³ <i>quia</i> omnes Graeci^{neglegentes} <i>sunt</i>, 5 deinde <i>quod, cum</i> a me litteras <i>accepisset</i>,²⁰⁴ mihi nullas^{litteras} <i>remisit</i>.	Aan Curius echter/inderdaad, een zeer aangename man en/zowel van/met de hoogste plichtsbetrachting en/als van/met de hoogste beleefdheid, <u>heb ik</u> veel <u>geschreven</u>, waaronder ook dat, als jou dat <u>goed toescheen</u>, <u>hij</u> jou naar <u>zich moest overbrengen</u>. Ik vrees immers dat onze Lyso nogal/al te lichtzinnig <u>is</u>, eerst omdat alle Grieken^{lichtzinnig zijn}, vervolgens omdat, hoewel <u>hij</u> van mij een brief <u>had ontvangen</u>, <u>hij</u> er geen <u>heeft teruggeschreven</u>.
--	--

¹⁹⁹ een beetje het “ons kent ons”-verhaal. Cicero had vele vrienden en kennissen. Deze Curio, een Romein, kent hij via Atticus. Atticus?? Ja, dat is Titus Pomponius Atticus, Cicero's grote vriend, aan wie hij vele brieven geschreven heeft. Die zijn bekend onder de naam (**Epistulae**) **Ad Atticum**. Cicero had kennelijk niet heel veel vertrouwen in Lyso, van wie hij vermoedt dat die Tiro te snel zal laten doorreizen. Dus zonder dat de arme man (zo'n drie jaar jonger dan Cicero) volledig hersteld is. Lyso is een Griek en die zijn volgens Cicero onzorgvuldig.

²⁰⁰ de eerste beschrijving van Curius **suavissimum hominem** *een heel prettig iemand* staat net als **Curium** gewoon in de ACC, een echte bijstelling dus. De twee andere beschrijvingen **summi officii** *zeer plichtsgetrouw* en **summae**(que) **humanitatis** *zeer beleefd* staan in de GEN. Hoewel die GEN een eigenschap aanduidt wordt deze gewoon GEN *possessivus* genoemd. Let op de herhaling van **summus**, **summi** en **summae**. Noem het maar gewoon een **ANAFOR**. Cicero is kennelijk erg blij met die vriend van Atticus, want behalve twee keer **summus** stond ook **suavissimum** al in de SUPERL.

²⁰¹ **ad se** betekent naar het huis van Curius. Cicero is voorzichtig met Tiro.

²⁰² Cicero kán wel diplomatiek zijn en uiterst omzichtig formuleren. Maar hier is hij nogal ongenueanceerd over de kwaliteiten die hij Lyso toedicht. Hij vreest dat Lyso een beetje erg lichtzinnig is, nalatig in zijn plichten. Je kunt in deze zin mooi wat stukjes grammatica oefenen.

Het eerste is het CON-verhaal na werkwoorden van “vrezende”, die ik gemakshalve de **verba timendi** noem. Als je een werkwoord hebt dat bang zijn betekent, denk aan **timēre** (timeo), **metuēre** (metuo), **pavēre** (paveo) en het DEP **verēri** (vereor), dan kun je daar een gewoon lijdend voorwerp achter krijgen. **Troiani timent Graecos** *De Trojanen zijn bang voor de Grieken, de Trojanen vrezen de Grieken*. Maar je kunt er ook een zinnetje (BZ) achter krijgen dat in het Nederlands begint met **dat**. De Trojanen zijn bang **dat** de Grieken de stad veroveren. Dat noem je een lijdend voorwerpszin (een zin ja, want er staat een persoonsvorm in). Dan krijg je twee dingen in het Latijn. 1) het voegwoord **dat** wordt in het Latijn **ne** en 2) de persoonsvorm in de BZ staat verplicht in de CON. **De Trojanen zijn bang dat de Grieken de stad veroveren** wordt dan: **Troiani timent ne Graeci urbem expugnent**. Geloof het of niet (ik zou het wel doen, trouwens), maar **expugnent** is CON PR van **expugnare** *veroveren*.

Het tweede is het verhaal van de COMP (hier **neglegentior**) die je standaard op vier manieren kunt weergeven. Je hebt ze al eerder in dit document kunnen lezen. De mogelijke vertalingen van een COMP, bijvoorbeeld in dit geval van **neglegentior**: 1) **lichtzinniger** (soms ook het gewone bijvoeglijk naamwoord in combinatie met een woord als **magis** *meer*, **potius** *liever*, **eerder** en **quam** *dan*; een andere mogelijkheid om het vergeleken aan te duiden is de ABL *comparatio*; 2) **nogal/best/tamelijk lichtzinnig**; 3) **té lichtzinnig**; 4) **het meest lichtzinnig, lichtzinnigst** (als er twee zaken/personen vergeleken worden > worden twee mensen vergeleken qua lengte, dan is de één **longior de langste**; worden er drie of meer mensen vergeleken, dan is één van hen **longissimus de langste**). Weet je nog? Goed onthouden hoor! Kan je zomaar een extra puntje opleveren op je examen.

²⁰³ Cicero onderbouwt zijn mening over de lichtzinnige, de nalatige, de onzorgvuldige Lyso met twee argumenten. Het eerste, niet echt een woke-achtig, argument is dat alle Grieken nu eenmaal nalatige figuren zijn. EIS wijst erop dat we dat soort uitspraken tegenwoordig een cultureel stereotype noemen. Ik geef EIS helemaal gelijk. Ik vind dat ook. Het tweede argument past een beetje bij het eerste. Cicero had, zo zegt ie zelf in rr8-9 van de vorige passage, een brief aan Lyso geschreven (**Sed tamen et ad illum scripsi accurate et ad Lysonem**), waarop hij nog geen antwoord heeft gekregen. Die Grieken ook! Moeten ze eerst weer papyrus in elkaar flansen, daarop tekst schrijven, daar nog eens een keer een postzegel op plakken en dan die papyrusrol weer aan een bode meegeven. Het is ook allemaal wel zwaar, hoor. Toch noemt Cicero Lyso in r3 **noster Lyso onze Lyso**. Dat zeiden wij vroeger in Brabant ook, hè. Soms erg verhaspeld. “Ons pa”, dat was gewoon mijn vader. Maar als je dat snel uitsprak werd het “spa”. Grappig, toch? “Ons oma” werd “onze oma”, en dat werd weer “zoma”. Brabants, het is echt veel leuker dan Latijn, maar wel moeilijker. Afgezien van de errebeesjes en de worstbroadjes dan. Die waren niet moeilijk. Wel lekker.

²⁰⁴ de CON wordt veroorzaakt door het voegwoord **cum**, hier in de betekenis **hoewel**. Zie voor een overzicht van het gebruik van het voegwoord **cum** pagina 8 van dit document.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 3 CICERO IS BEZORGD OM TIRO (AD FAM. 16.4.2); (p.78,6-10); **b. Cicero wil Tiro op allerlei manieren helpen (2)**

Sed eum²⁰⁵ tu laudas; tu igitur, quid faciendum sit²⁰⁶,
iudicabis. Illud²⁰⁷, mi Tiro, te rogo, sumptu²⁰⁸ ne parcas ulla
 in re²⁰⁹, quod ad valetudinem opus sit. Scripti ad Curium
quod dixisses daret. Medico ipsi PUTO aliquid DANDUM
 10 ESSE,²¹⁰ quo sit studiosior.

Maar jij prijst hem; jij zal/moet dus oordelen, wat er gedaan moet
 worden. Dit/het volgende vraag ik je, mijn Tiro, dat je niet zuinig omgaat met
 de uitgaven in enige zaak, voor zover (dat) nodig is voor je gezondheid. Ik
 heb naar Curius geschreven dat hij moest geven, wat jij had gezegd. IK
 MEEN DAT er iets gegeven moet worden aan de dokter zelf, opdat hij des te
 ijveriger is.

²⁰⁵ dat zal Lyso zijn. Kennelijk is Tiro meer gecharmeerd van Lyso dan Cicero.

²⁰⁶ ja, lekker dan! Weer zo'n GRV-ding. Cicero zegt dat Tiro zelf maar moet uitmaken of ie bij Lyso blijft (over wie Tiro blijkbaar niet heel negatief is) of naar Curius wil gaan, wat Cicero hem aanraadt. Maar ja, Tiro is volgens Cicero nogal weg van die Lyso, dus laat Cicero hem de vrije keus.

²⁰⁷ Cicero houdt van dit soort voorlopers, van dit soort aandachttrekkende voornaamwoorden. Kijk zijn andere teksten maar na. Doet ie echt. Illud dat wordt daarna uitgewerkt in sumptu ne parcas ulla

in re, quod ad valetudinem opus sit. En ik heb het idee dat aan het begin van deze zin wel een maar had kunnen staan. Zo van, jij bepaalt bij wie je blijft, MAAR over geld hoeft je je geen zorgen te maken. Dan zouden we het prachtige stilistische middel ADVERSATIEF ASYNDETON hebben. Van mij mag ie.

²⁰⁸ sumptu onkosten staat nadrukkelijk vooraan, vóór ne parcas je moet niet zuinig omgaan met. En sumptu is eigenlijk sumptui, de DAT. Waarom staat er dan sumptu? Vergeetachtig aan het worden, die Cicero? Lettertje vergeten? Nee, deze DAT uitgang kwam gewoon niet vaak voor, en dus werd ie gemakshalve weggelaten.

²⁰⁹ yes! Tiro mag van Cicero zoveel uitgeven voor zijn gezondheid als hij maar redelijk vindt. Mooi! Dat noemen wij carte blanche. Tiro kan dus ook best een fijne massage regelen, als hij die maar kan wegschrijven voor zijn behandeling. Een leuke vakantie in Griekenland, inclusief ouzo, sirtaki en yoghurt met honing en walnoten? Tripje naar de Bahama's? Waarom niet? Bevordert het herstel. Hoe komt de man dan aan dat benodigde geld? Heeft Cicero een pinautomaat staan daar? Groeit het geld hem op de rug? Nou nee. Dat geld moet Curius hem geven en Cicero zal Curius dan later compenseren. Per saldo kan Tiro dus inderdaad beter naar Curius gaan, want daar kan ie geld "pinnen", bij Lyso niet. Met dat geld kan hij ook de dokter betalen. Dan doet die extra zijn best. Denkt Cicero. Zou dat echt zo zijn? Zou dat tegenwoordig ook zo zijn? Dat vraag ik me dan gewoon af. Dat je bij de bakker binnenkomt en om één halfje bruin gesneden vraagt en de medewerker een euro extra geeft zodat die extra scherp snijdt. Of nou net dát halfje bruin kiest, waar twee maanzaadjes extra op liggen.

²¹⁰ Cicero laat Tiro toch niet helemaal vrijuit kiezen, zo te zien. Hij zegt dat dat maar een ideetje is, maar hij bedoelt dat dat een heel goed ideetje is. Een ideetje dat Tiro maar beter uit kan voeren. Het lijkt op wat sturend taalgebruik. Stop nou die dokter wat extra flapjes in zijn jaszak, dan werkt ie harder voor je. Mensen die hun zin met "ik denk" beginnen, die bedoelen heus niet dat er op datzelfde moment een rationeel proces in het hoofd aan de gang is. Die willen iets. Ik zeg wel eens tegen een leerling: ik denk dat je met eerder opstaan, meer fruit eten, minder spuiten en slikken en meer aandacht voor je huiswerk betere cijfers zult halen. Dan bedoel ik dat hij zijn levens- en studeerwijze moet aanpassen. Ja, móet aanpassen dus.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 3 CICERO IS BEZORGD OM TIRO (AD FAM. 16.4.3); (p.80,1-8); c. Cicero wil alleen maar dat Tiro weer gezond wordt (1)

Innumerabilia²¹¹ tua sunt in me officia, domestica, forensia²¹², urbana, provincialia²¹³, in re privata, in publica²¹⁴ re, in studiis²¹⁵, in litteris nostris: omnia viceris²¹⁶ *si, ut spero*, te validum videro. Ego PUTO²¹⁷ *te* bellissime, *si recte erit*, cum quaestore Mescinio DECURSURUM^{ESSE}. Non inhumanus²¹⁸ est teque, *ut* mihi visus est, diligat. Sed *cum* valetudini tuae diligentissime consulueris²¹⁹, tum, mi Tiro, consulito navigationi. Nulla in re iam *te* FESTINARE VOLO. Nihil laboro, *nisi ut* salvus sis.

Ontelbaar zijn jouw diensten jegens mij, in mijn huis, op het forum, in de stad, in de provincie, in privéaangelegenheden, in staatszaken, bij mijn studies, bij het schrijven van literaire werken: (maar) je zult alles/deze allen hebben overtroffen, als ik, zoals ik hoop, jou gezond zal hebben gezien. IK MEEN DAT jij zeer goed/zeer aangenaam, als het goed zal gaan/gaat, met quaestor Mescinius (naar huis) zult varen/ reizen. Hij is niet onvriendelijk/onbeschaafd, en hij schat jou hoog, zoals het mij toescheen. Maar wanneer je zeer zorgvuldig zorg zult hebben gedragen voor je gezondheid, dan, mijn Tiro, moet je zorgen voor je zeereis. IK WIL DAT jij nu je op geen enkele manier haast. Ik maak mij om niets zorgen, behalve dat jij gezond bent.

²¹¹ Cicero somt op wat Tiro voor hem betekent, in r3 samengevat met **omnia**. Ontelbare vormen van ondersteuning. Ja, ja. Ontelbaar is een **HYPERBOOL**je natuurlijk. Over stilistische middelen gesproken, er zijn er een paar te vinden in de opsomming van Tiro's verdiensten. Aha, **OPSOMMING! ENUMERATIO** noem je dat als je indruk wilt maken.

²¹² kleine **ANTITHESE** hebben we bij **domestica thuis** en **forensia** (niet te verwarren met hortensia) *op het forum*. Tiro zal Cicero geholpen hebben bij het aanharken van de tuin, het leeghalen van de vaatwasser, het opmaken van de bedden en meer van die ellende. Maar hij zal Cicero ook geassisteerd hebben bij het voorbereiden van zijn redevoeringen. En die werden op het forum afgestoken, die redevoeringen van de advocaat en de politicus Cicero.

²¹³ nog een **ANTITHESE**, nu met **urbana in de stad** en **provincialia in de provincie**. Cicero was een actieve man, die dus van hot naar her reisde. Tiro bevond zich, als hij niet thuis op de tent paste, in zijn kielzog.

²¹⁴ je voelt hem al aankomen zeker? **ANTITHESE** tussen **privata** en **publica** (waar **re** weggelaten is > **ELLIPSIS**).

²¹⁵ Cicero bereidde zich uitermate precies en gedegen voor. Boeken die hij nodig had voor onderzoek liet hij komen. En Tiro was de sjaak dan, omdat hij de boeken moest halen.

²¹⁶ Tiro kan zich maar op één manier nog verdienstelijker maken voor Cicero dan door al de net door de baas opgesomde kwaliteiten. En dat is door helemaal beter te worden. Cicero had het wel eenvoudiger kunnen zeggen, maar dan hadden jullie niet zoveel plezier gehad in zijn moeilijke formuleringen. Overigens zien we hier een **ADVERSATIEF ASYNDETON**. Kijk maar in de Nederlandse vertaling rechts: daar staat "maar" tussen haakjes.

²¹⁷ Cicero zegt wel dat ie iets dént, maar hij bedoelt dat hij graag zou zien dat dat ook gebeurt. Dat fenomeen zien we vaker. Je klinkt bescheiden als je zegt dat je dént dat er iets extra's aan de dokter gegeven moet worden. Maar in feite móet dat gedaan worden. Afijn, eerder over gehad.

²¹⁸ gespot, deze **LITOTES**? HERM wel, EIS doet er niets mee. Kennelijk is Mescinius een fijne kerel, met wie Tiro prima terug kan reizen naar huis. Mescinius is **quaestor** en de **quaestor** ondersteunde de stadhouder, **proconsul**, in de provincie. Dat was, in Cicero's geval, in 51-50 de provincie Cilicië (ja, ik spel het goed) aan de zuidoostkust van het huidige Turkije, zeg maar ten noorden van Cyprus. Cicero was ook quaestor geworden, zelfs op de minimaal vereiste leeftijd. De eerste functie in de **cursus honorum**, *de wedloop in ereambten* (niet betaalde ambten dus), waardoor iemand die nog niet in de senaat zat daar in terecht kwam.

²¹⁹ deze vorm is een **IND FUT EX** (en geen **CON PF** dus), die inhoudt dat de spreker zijn eigen scenario als een realiteit ziet. Meestal wordt zo'n **IND FUT EX** gevolgend door een **IND FUT**. Hier is dat vervangen door een **IMP**. Maar het idee is hetzelfde. Eerst optimaal voor je gezondheid zorgen, daarna ga je je pas bekommeren over de zeereis terug naar huis.

15 – CICERO: AD FAMILIARES; 3 CICERO IS BEZORGD OM TIRO (AD FAM. 16.4.4); (p.81,1-8); d. *Tiro moet er alles aan doen om beter te worden (1)*

5 Sic HABETO, mi Tiro, *neminem* ESSE *qui* me amet, *quin* idem te amet²²⁰; et cum tua et mea maxime INTEREST *te* *VALERE*, tum multis est curae. Adhuc, *dum* mihi nullo loco deesse vis, numquam te confirmare potuisti,²²¹ nunc te nihil impedit. Omnia depone, corpori servi²²². *Quantam* diligentiam in valetudinem tuam contuleris²²³, tanti²²⁴ *me* *FIERI* a te IUDICABO²²⁵. Vale, mi Tiro, vale, vale²²⁶ et salve. Lepta²²⁷ tibi salutem dicit et omnes. Vale²²⁸. VII Id. Nov²²⁹. Leucade²³⁰.

Weet dat/wees ervan overtuigd **DAT**, mijn Tiro, er niemand is die van mij houdt, die niet ook van jou houdt; en niet alleen IS HET voor jou en mij het meest VAN BELANG/van het allergrootste belang **DAT** jij gezond bent, maar ook is dit velen tot zorg. Tot nu toe, terwijl je mij in geen enkele zaak in de steek wil(de) laten, heb jij je(zelf) nooit sterker kunnen maken/kunnen aansterken; (maar) nu belemmert niets jou. Leg alles aan de kant, wijd je aan je lichaam. Zoveel zorg als jij zult hebben besteed aan je gezondheid, zo hoog ZAL IK MENEN **DAT** ik door jou geschat word. Vaarwel, mijn Tiro, vaarwel, vaarwel en wees gezond! Lepta groet je net als alle anderen. Vaarwel. 7 november, vanuit Leucas.

²²⁰ Cicero geeft aan dat Tiro alom geliefd is. En daarom is niet alleen hij bezorgd over de gezondheid van Tiro, maar vele anderen ook. Tiro krijgt vele complimenten van Cicero. Hij zou het alleen wel eens een keertje iets simpeler kunnen zeggen. Hij altijd met zijn moeilijke woorden.

²²¹ je zou verwachten dat de volgende zin begint met "maar". Je hebt jezelf altijd weggecijferd voor mij en je hebt geen ruimte genomen om helemaal op te knappen. MAAR op dit moment is daarvoor alle ruimte. Ik zou gokken op **ADVERSATIEF ASYNDETON**.

²²² Laat je gewone plichten rusten, word snel beter. De stilistische middelen als **ASYNDETON** en **PARALLELLISME** zullen niet moeilijk te vinden zijn hier.

²²³ lees het grammaticale stukje nog maar eens door bij **consulueris** en **consulito** in r7 van de vorige passage. Hier zie je mooi wat ik bedoelde. **Contuleris** is IND FUT EX en prompt volgt er met **iudicabo** een IND FUT. Joh, het klopt heel vaak best wel aardig wat ik zeg. Behalve als ik de voetbaluitslagen moet voorspellen. Dan klopt er vaak geen hout van.

²²⁴ deze GEN geeft de waarde van iets aan, hier van hoezeer Cicero gewaardeerd wordt door Tiro (doordat die zo goed voor zichzelf zorgt dat hij snel beter wordt). Zo'n GEN noem je trouwens de GEN *pretii*.

²²⁵ Cicero suggereert dat Tiro zijn liefde voor Cicero kan "bewijzen" door snel en volledig beter te worden. Een beetje aan rotzooien met zijn gezondheid zal Cicero opvatten als een gebrek aan waardering voor Cicero. Ik snap d'n Ciec wel een beetje. Als Tiro niet snel (desnoods langzaam!) helemaal opknapt, kan ie alle shit zelf gaan uitvoeren. Cicero heeft er echt alle mogelijk belang bij als Tiro herstelt.

²²⁶ jee, de emotie zit hoog bij Cicero. Alle goede dingen in drieën, zal ie misschien gedacht hebben. We gooien d'r eens een **TRICOLON** tegenaan. Sja. Formeel misschien wel.

²²⁷ Lepta? O, Cicero's hulp in die verre provincie Cilicië! Die ook met het gezelschap mee terugreisde. Quintus Paconius Lepta. Haha, Lepta is een modern Grieks woord dat zoiets betekent als wisselgeld. In the old days – jezus, ouwe lul word ik ook – had je in Griekenland de drachme als betaalmiddel. Zoals je in Nederland de gulden had, in Duitsland de mark en in Frankrijk de Franse franc. Je kreeg alleen vrij veel drachmes voor je gulden toen. En die Grieken hadden gewoon niet voor alles wisselgeld, lepta, in de kassa. Dan kocht je een tros bananen voor 96 drachme en dan betaalde je met een munt van 100 drachme. Maar dan hadden ze geen vier losse drachmen terug. Dan kreeg je in plaats van die vier drachmen een paar snoepjes. Leuk toch?

²²⁸ en nóg een keer vaarwel. Drama ten top? Of is die Cicero gewoon een dramaqueen avant la lettre?

²²⁹ klopt, hè? Zeven dagen vóór de Iden van November is het 7 november. Weet je nog? Inclusief terugtellen?

²³⁰ niet gewoon Lefkas, mensen! Vanaf Lefkas! Het is een ABL. Zal je hoogstwaarschijnlijk volledig worst wezen, maar het is er wel eentje. Een ABL *separativus*. Zo, heb ik je weer een nieuwe term in je maag gesplitst. Kun je weer mee tevoorschijn komen.

15 – CICERO: AD ATTICUM; 4 CICERO IS ONTROOSTBAAR (AD ATT. 12.14.1-2); (p.82,1-5); a. Cicero vraagt Atticus om in Rome zijn zaken te regelen (1)

Scr. Asturae VIII Id. Mart. an. 45 <CICERO ATTICO SAL.>²³¹ 1 De me excusando²³² apud Appuleium²³³ dederam²³⁴ ad te pridie litteras. Nihil ESSE negoti²³⁵ ARBITROR. Quemcumque appellaris²³⁶, nemo negabit²³⁷. Sed Septimium vide et Laenatem et Statilium; tribus enim opus est. Sed mihi 5 Laenas totum receperat.	Geschreven in Astura (op) 8 maart in het jaar 45 <CICERO GROET ATTICUS> Over het mij excuseren bij Appuleius heb/had ik je gisteren een brief gestuurd. IK MEEN DAT het/er geen probleem is. Op wie je ook maar een beroep zal hebben gedaan, niemand zal weigeren. Maar zoek Septimius en Laenas en Statilius op; er zijn er immers drie nodig. Maar Laenas heeft/had voor mij de hele zaak op zich genomen.
---	--

²³¹ dat hier driehoekshaken omheen staan betekent normaal gesproken dat de uitgever van de tekst vindt dat die woorden in het handschrift ontbreken, maar er wel bij horen. Dat is ook logisch hier, want het gaat over de geadresseerde. Dat is dus (gezien ook de titel van deze bundel brieven *Epistulae Ad Atticum*) Titus Pomponius Atticus, een studievriend van Cicero. Cicero had best wat vrienden, zakenvrienden vooral. Het begrip vriendschap staat natuurlijk centraal in dit examenpensum en dus moeten we, nou ja jullie eigenlijk, de oogjes openhouden voor de vriendschappen tussen mensen.

De vriendschap tussen Cicero en Atticus was bij wijze van spreken spreekwoordelijk. Deze brief gaat over een paar zakelijke dingen die Atticus uit naam van Cicero moet regelen. Maar het belangrijkste staat achteraan (net zoals de kleine lettertjes ook altijd achteraan/onderaan staan): hoe gaat Cicero om met zijn verdriet over het overlijden van zijn dochter? In welke mate maakt hij daar Atticus deelgenoot van? Onder het motto dat we ook in de Laelius zagen: bij ellende leer je je ware vrienden kennen.

²³² over deze -nd-vorm is discussie. De een (ik bijvoorbeeld, maar collega Rob Menting ook) noemt het een GRV (en dan zal me dus ABL SG zijn), de ander (Didas Kala bijvoorbeeld) noemt het GRD (en dan zal me ACC SG zijn). Het maakt hier voor de betekenis geen f*ck, sorry niets uit. Zowel met een GRD als met een GRV krijg je de vertaling *over het mij excuseren*.

²³³ deze Appuleius (een andere dan in r9!) zou met een klein feestje opgenomen worden in het college van **augures** (niet te verwarren met augurkjes). Een **augur** kon de toekomst voorspellen aan de hand van de vlucht en het gedrag van vogels. Vogelwichelaars, zo werden ze ook wel genoemd, alleen dan in het Nederlands. Cicero zat ook in dat college en was, feestneus als ie was, ongetwijfeld graag bij de feestelijke inhuldiging, inauguratie als je per se een moeilijk woord wilt) van Appuleius aanwezig geweest. Hij laat zich echter verontschuldigen bij het feestbeest, omdat hij ziek zou zijn. De werkelijke reden is het verdriet om het verlies van zijn dochter. Later in de brief gaat Cicero in op het verdriet dat hij heeft en op de manier van daarmee omgaan. Maar dat is nu al de tweede keer dat ik dat zeg. Ik herhaal me graag vaak dubbel voor de tweede keer alweer opnieuw. Het zekere voor het onzekere heet dat.

²³⁴ er staat bij de vragen een heel verhaal over het gebruik van dit PLQP (en dat van **recepterat** in r5). We zien in onze aantekeningen staan dat we gewoon een PF moeten vertalen. Dan doen we dat toch?

²³⁵ wat is geen probleem? Nou, dat Cicero zich verontschuldigd heeft bij Appuleius voor het feit dat hij niet op zijn partijtje kon komen. Hij kent de nieuwe augur kennelijk goed genoeg om te weten dat die begrip zal hebben voor Cicero's afwezigheid. Maar formeel moeten drie andere **augures** onder ede verklaren dat de persoon in kwestie ziek is. Werkt op school niet. Als je vrienden beweren dat je ziek bent, dan ben je dat niet. Totdat ze van thuis inloggen en je alsnog ziekmelden. Haha, voor een simpele toets! Man, man, man, ik heb ze op een examen zien zitten, een uur eerder nog zwaar aan de kak, maar toen de zenuwen weg waren volkomen rustig. Paracetamol is je beste vriend wel eens. Of de wc.

²³⁶ de persoonsuitgang –(ve)ris (van **appellaris**, eigenlijk **appellaveris**) duidt op 2 SG, dat is duidelijk. Daarmee wordt Atticus dus aangesproken, de geadresseerde. Die heeft volgens Cicero voldoende macht en invloed om de andere **augures** ertoe te brengen dat ze onder ede zullen verklaren dat Cicero een goede reden heeft om niet op Appuleius' inauguratie te verschijnen. Dat ie te ziek is om te komen.

²³⁷ geen van de andere **augures** zal Cicero erbij lappen. Ze zullen allemaal aan Appuleius het verhaal van Cicero's zogenaamde ziekte ophangen. Laenas was volgens de tekst al door Cicero geïnformeerd en die moest ervoor zorgen dat andere **augures** ook zouden verklaren dat Cicero te ziek was om op Appuleius' feestje te komen. Alle acties van Laenas in dezen worden samengevat met **totum** r5.

15 – CICERO: AD ATTICUM; 4 CICERO IS ONTROOSTBAAR (AD ATT. 12.14.1-2); (p.82,6-10); a. Cicero vraagt Atticus om in Rome zijn zaken te regelen (2)

<i>Quod</i> SCRIBIS²³⁸ a Iunio <i>te</i> APPELLATUM^{ESSE}, omnino Cornificius locuples est; sed tamen²³⁹ scire velim <i>quando dicar</i>²⁴⁰ spopondisse, et pro patre anne pro filio. Neque eo minus²⁴¹, <i>ut</i> scribis, procuratores Cornifici et Appuleium 10 praediatorem videbis²⁴².	Wat betreft het feit dat JE SCHRIJFT DAT je door Iunius bent benaderd, Cornificius is natuurlijk rijk; maar toch zou ik willen weten wanneer men zegt dat ik me borg heb gesteld, en voor zijn vader of voor de zoon. Niettemin moet je, zoals je schrijft, de zaakwaarnemers van Cornificius en Appuleius de landopkoper opzoeken.
---	---

²³⁸ het tweede issue waarover Cicero Atticus benadert. Dat gaat over de schulden van ene Cornificius bij Iunius. Cicero kende zowel vader als zoon Cornificius goed, al waren zij aanhangers van Caesar. Iunius heeft kennelijk contact opgenomen met Atticus omdat hij geld te goed had van Cornificius junior. En hij wist dat Cicero zich voor het afbetalen van die schuld garant had gesteld. Atticus was bevriend met Cicero en dus leek het Iunius de handigste methode Cicero via Atticus te vragen hoe het zat met het afbetalen van Cornificius' schuld bij hem. Je zou zeggen dat de kortste weg naar het aflossen van die schuld toch naar de schuldenaar Cornificius zou leiden. Dat is ook zo, alleen zat die in het buitenland (waarschijnlijk in het gezelschap van Caesar). En aangezien Cicero in Rome vertegenwoordigd werd door zijn zaakwaarnemer Atticus, is Iunius dus bij Atticus terechtgekomen. Ingewikkeld verhaal. Moet je ff doorheen. Het gaat later in de brief om hoe Cicero, papa Cicero nog wel, omgaat met het verlies van zijn Tulliola, zijn kleine Tullia. Die was in het kraambd overleden. Haar zoontje zou haar niet lang overleven. Treurig. Oeps, derde keer dat ik het verdriet van Cicero nogal breed uitmeet.

De constructie na **scribis** is Acl. Hoe zat dat ook alweer met die Acl? Lees maar terug op p5 van dit document. Maar wie moe wordt van bladeren in een documentje, voilà! Lees door na dit voilà! Volgende regel.

De syntactische constructie met een Acl is te verwachten na:

- 1) verba SENTIENDI (**audio, video, sentio, scio** etc.) / DECLARANDI (**dico, nuntio, nego, scribo** etc.) / IUDICANDI (**puto, existimo, arbitror, censeo** etc.)
- 2) verba AFFECTUUM (**doleo, gaudeo, moleste fero, glorior, indignor, laetor, queror, miror, spero** etc.)
- 3) verba VOLUNTATIS (**volo, nolo, malo, cupio, iubeo, patior, sino, veto** etc.)
- 4) een aantal ONPERSOONLIJKE UITDRUKKINGEN (**fama est, fas est, nefas est, necesse/necessarium est, manifestum est, apparet, oportet, constat** etc.)

²³⁹ de tegenstelling zit 'm in het feit dat Cornificius rijk is (en dus best op enig moment zijn schulden aan Iunius zelf kan afbetalen), maar dat Cicero toch zijn twijfels heeft over de gang van zaken: waarom wordt hij (Cicero) – via Atticus – benaderd en betaalt die man zijn schuld zelf niet af?

²⁴⁰ dit werkwoord (in het PASS) leidt vaak een Ncl-constructie in. Een Ncl lijkt wel op een Acl, maar wordt ingeleid door een PASS persoonsvorm. Op <https://www.superlatijn.nl/downloads/word> kun je allemaal grammaticale oefeningen vinden, inclusief correctiemodel. Zo ook over Ncl en Acl.

²⁴¹ **neque eo minus** *niettemin* heeft te maken met het gegeven dat Cicero zich de borgstelling niet lijkt te herinneren (Wanneer was dat dan? En was dat voor paps Cornificius of voor zoonlief Cornificius?). Hij heeft er enige moeite mee. Desalniettemin (=toch) moet Atticus wat Cicero betreft het hele verhaal van de afbetaling van de schuld van Cornificius maar snel afhandelen. Dan is dat maar voorbij.

²⁴² Atticus, Cicero's zaakwaarnemer (**procurator**), moet van Cicero de zaakwaarnemers van Cornificius en ene Appuleius (niet die van r1) opzoeken om het te hebben over het afbetalen van de schulden van Cornificius. Iunius was daarvoor bij Atticus geweest (omdat die wist van Cicero's borgstelling voor de schulden van Cornificius). Deze Appuleius was een landopkoper en wellicht konden de schulden van Cornificius via de verkoop van land afbetaald worden. De IND FUT hebben we in deze en de vorige Cicero-brief vaker gezien als variant op een IMP. Als je wilde dat iemand deed wat je graag wilde (nee, nee, we houden het netjes, heren!), dan kon je een aantal manieren gebruiken. Stel je wilde dat iemand een bepaald boek las, dan kon je zeggen: **lege librum** *lees het boek* (de spreker gaat ervan uit dat dat dan ook gebeurt). Hij kon ook zeggen: **librum legere!** *Lezen, dat boek!* (de spreker weet zeker dat de ander dat boek gaat lezen). **Legas librum** bevat een CON *je zou het boek eens kunnen lezen* (de spreker heeft geen idee of dat boek daarna ook daadwerkelijk gelezen wordt). Nou, dan heb je nog zoiets als een GRV van verplichting: **liber tibi legendus est** *het boek moet door jou gelezen worden/je moet het boek lezen*. En er zijn nog omschrijvingen met **debere moeten** (**librum legere debes** *je moet het boek lezen*) en onpersoonlijke uitdrukking als **oportet** *het is nodig* (**oportet te librum legere** *het is nodig dat jij het boek leest*). Blijft keileuk, dat Latijn. Helemaal onnodig was deze toevoeging niet, dames en heren. De stijl van de brieven van Seneca wordt o.a. gekenmerkt door dit soort sturend taalgebruik. Seneca? Ja, daar lezen we ook nog brieven van! Een hoop zelfs. Echt leuk, die brieven van Seneca. Echt een geinige hobby.

15 – CICERO: AD ATTICUM; 4 CICERO IS ONTROOSTBAAR (AD ATT. 12.14.3); (p.84,1-8); b. Cicero neemt zijn toevlucht tot schrijven (1)

5 *Quod me* ab hoc maerore²⁴³ *RECREARI* *VIS*, *facis ut* omnia; sed *me* mihi non *DEFUISSE* tu *TESTIS ES*. Nihil enim de *maerore* *minuendo* *scriptum* ab ullo *est*, *quod* ego non domi tuae *legerim*²⁴⁴. Sed omnem consolationem *vincit* dolor²⁴⁵. Quin etiam *feci*, quod profecto ante me nemo *fecit*, *ut* ipse me per litteras *consolarer*. *Quem*²⁴⁶ librum ad te *mittam*, *si* *descripserint* librarii²⁴⁷. *ADFIRMO* tibi *nullam consolationem ESSE TALEM*²⁴⁸.

Wat betreft het feit dat *JE WIL DAT* ik herstel van dit verdriet, dat is typisch voor jou; maar *jij bent (er) getuige (van) DAT* ik de moed niet heb opgegeven. *Er is* immers niets *geschreven* over het verlichten van verdriet door iemand, dat *ik* niet in jouw huis *heb gelezen*. Maar het verdriet *overwint* elke troost. Ja zelfs *heb ik gedaan*, wat zeker voor mij niemand *heeft gedaan*, namelijk dat *ik* zelf me *troostte* door (het schrijven van) een literair werk. Dit boek *zal ik* naar je *sturen*, zodra de kopiisten het *zullen hebben overgeschreven*. *IK VERZEKER* je *DAT* geen enkele troost zo effectief is.

²⁴³ Cicero komt ter zake over zijn verdriet. Omdat Atticus al lang weet welk onheil zijn beste vriend getroffen heeft, hoeft Cicero alleen het woord *maeror* *verdriet* hier maar te laten vallen. Zijn dochter Tullia, geboren uit zijn huwelijk met Terentia, is overleden. Tullia werd geboren in 79. Ze was uitgehuwelijkt aan ene Calpurnius Piso Frugi, maar trouwde uiteindelijk met Dolabella, een Romeinse generaal. Tullia, door haar vader liefkozend Tulliola genoemd, stierf in het kraambed in februari 45. Deze brief aan Atticus dateert van 8 maart. Het verdriet is dus nog vers.

²⁴⁴ Cicero heeft in Atticus' huis al heel veel gelezen over manieren om ervaren verdriet te verlichten. Dat was toen hij na haar dood bij Atticus logeerde. Maar zelf heeft hij ook iets geschreven. Een zogenaamde *consolatio* *troost*, *vertroosting*. Er zijn uit de oudheid meer voorbeelden van een *consolatio* te vinden. Zo is er van Seneca een *consolatio ad Helviam matrem* overgeleverd. Helvia was dus de moeder van Lucius Annaeus Seneca, van wie wij nog wat brieven gaan lezen voor ons examen. Ook heeft Seneca een *consolatio ad Marciam* en een *consolatio ad Polybium* op zijn naam. Een troostwerk past in de literaire traditie van de Romeinen. Er was een Griekse voorloper, maar Cicero was de eerste Romein die een *consolatio* schreef (zie r5 *quod profecto ante me nemo*). Hij wilde dat die uitgegeven werd.

²⁴⁵ oftewel, het is moeilijk, bijna onmogelijk troost te vinden bij zoveel verdriet.

²⁴⁶ de relatieve aansluiting. *Quem librum* verwijst terug naar *litteras* *literair werk* van de regel ervoor.

²⁴⁷ van een literair werk werden kopieën gemaakt, die verspreid konden worden in de wereld van toen. Maar ze hadden toen geen copyshops. Ook geen coffeeshops, voor wie het woord verkeerd verstaan heeft. Er waren mensen die konden schrijven en die de oorspronkelijke tekst keer op keer overschreven. Soms zelfs met hun eigen aanvullingen erbij. Cicero is dus wel verdrietig, zeker! Maar hij is, sorry blijft ook ijdel. Hij geeft aan dat hij een nieuw genre heeft bedacht. Het mes sneed daar aan twee kanten (terwijl een mes maar aan één kant hoort te snijden), omdat het schrijven over het enorme verlies van zijn dochter hem hielp in het verwerkingsproces. Maar ook omdat het publiceren van deze vertroosting hem in de nadagen van zijn carrière extra op de literaire "kaart" zette. Cicero schreef enorm veel aan het eind van zijn leven. Wij weten bijvoorbeeld, wij Latinisten in het examenjaar 2026, dat hij ook de Laelius aan het eind van zijn leven schreef. Na de dood van Caesar, weet je nog?

²⁴⁸ *talem zodanig* (hier: *zo effectief*) is het naamwoordelijk gedeelte van het gezegde in de Acl na *adfirmo ik verzeker*. Vandaar dat het dezelfde naamval heeft als het onderwerp, en dat onderwerp staat in een Acl altijd in de ACC. *SubjectsACC*, voor als je nog eens ergens indruk wilt maken. Cicero geeft Atticus mee dat het schrijven van een *consolatio* hem erg geholpen heeft. Even de amateur-psycholoog uithangen. Als je in zwaar emotioneel weer zit, dan kan het je helpen die emoties en de gedachten daarbij te ordenen. En dat kun je doen door ze aan papier toe te vertrouwen. Dingen van je "afschrijven", zo kun je het ook noemen. Je geeft jezelf op die manier ook afleiding, directe afleiding van de bron van je "distress". Over afleiding zoeken gesproken, zie de volgende passage. Die bewijst dat Cicero ook op die manier dacht.

15 – CICERO: AD ATTICUM; 4 CICERO IS ONTROOSTBAAR (AD ATT. 12.14.3); (p.85,1-6); c. *Cicero wil in zijn verdriet alleen zijn, maar verlangt ook naar Atticus (1)*

5 Totos dies²⁴⁹ <u>scribo</u>, non <u>quo proficiam</u> quid, sed tantisper <u>impedior</u> – non equidem satis (vis enim <u>urget</u>), sed <u>relaxor</u> tamen, omniaque <u>nitor</u> non ad <u>animum</u> sed ad <u>vultum</u>²⁵⁰ <u>ipsum</u>, <u>si queam</u>, <u>reficiendum</u>²⁵¹, id²⁵² que faciens interdum mihi peccare²⁵³ <u>videor</u>, interdum²⁵⁴ peccaturus esse, <u>nisi faciam</u>²⁵⁵.	Hele dagen <u>schrijf</u> ik, niet opdat <u>ik</u> daarmee iets <u>opschiet</u>, maar <u>ik word</u> gedurende die tijd <u>afgeleid</u> – weliswaar niet genoeg (want de kracht van het verdriet <u>drukt</u> op me), maar <u>ik kom</u> toch <u>tot rust</u>, en <u>ik doe mijn</u> uiterste <u>best</u> niet om mijn geest/gemoed maar om alleen mijn gezicht(suitdrukking), als <u>ik zou/zal kunnen</u>, (tot de oude staat) te herstellen, en terwijl ik dat doe <u>denk ik</u> soms een fout te maken, (en) soms een fout te zullen maken, als <u>ik</u> het niet <u>zal doen</u>.
---	---

²⁴⁹ hij zal zeker heel vaak en lang aan het schrijven geweest zijn, Cicero. En in deze fase ook zeker over zijn verdriet. Maar héle dagen? Schrijft hij ook aan de keukentafel, op de plee, in het badhuis? Licht overdreven, maar het gaat om het punt dat ie wil maken. Hij is er druk mee.

²⁵⁰ Cicero vertelt Atticus dat hij geforceerd zijn gezicht vultum in de plooi wil houden (dus zodanig dat niemand zijn verdriet er vanaf kan lezen), terwijl zijn hart animus bloedt. Daar zit natuurlijk een **ANTITHESE** in: zijn innerlijk tegenover zijn uiterlijk, zo zou je het kunnen formuleren. Dat levert hem wel een innerlijk conflict op. Dat verwoordt Cicero met het woordje peccare een fout maken (in Christelijke zin zelfs zondigen, een zonde begaan, een morele fout maken, afgezet tegen waarin je heilig gelooft. NB In Christelijke zin is hier natuurlijk een anachronisme, want Christus bestond nog niet).

²⁵¹ lastig woord, dit reficere herstellen. Cicero gebruikt het woord herstellen (in de normale staat) van zijn gezicht, waar wij de uitdrukking in de plooi houden gebruiken als het om ons gezicht gaat. Hij heeft dat nu met zijn verdriet, maar je kunt je gezicht ook wel eens in de plooi moeten houden als je keihard zou moeten lachen, terwijl er sprake is van een ernstige situatie. Ik heb als afdelingsleider (jee, wat bekt dat lekker) geregeld een situatie meegemaakt waarbij een leerling iets tegen een collega had gezegd, waarvan ik dacht: Ja, hij heeft volkomen gelijk. Maar uit hoofde van mijn functie hield ik natuurlijk de collega de hand boven het hoofd en vermaande de leerling. Toen moest ik ook vaak mijn gezicht in de plooi houden. Ach, waar is de tijd?

²⁵² het verwijzende voornaamwoord weer. id is het N van is, ea, id. Het verwijst dus. Hier naar iets dat Cicero eerder genoemd heeft. In het Nederlands gaat dat over het strak houden van zijn gezicht, terwijl hij vol emotie zit en misschien het liefst wil huilen van ellende. In het Latijn staat dat in de rr3-4.

²⁵³ als Cicero zijn gezicht in de plooi houdt kan niemand zien dat hij verdriet heeft. Dat heeft ie natuurlijk wel. Zijn gezichtsuitdrukking neutraal houden voelt voor hem als een fout maken. Hij lijkt het verdriet om zijn dochter te ontkennen, zeg maar vergeten te zijn. En daarmee eigenlijk zijn dochter zelf ook. Dat voelt voor hem als een morele fout. Zijn verdriet wel tonen doet recht aan de liefde voor Tulliola, maar dat kan in zijn werk en bij het omgaan met zijn sociale contacten dan weer niet. Een duivels dilemma.

²⁵⁴ interdum soms wordt vooraan herhaald. Dat klinkt als een **ANAFOR**. Dat is ook een anafoor!

²⁵⁵ laat hier nou ook een **CHIASME** te bespeuren zijn! Had je niet verwacht hè? Al een tijdje niet waargenomen, maar hier is er eentje hoor. Je moet wel de goede woorden eruitvissen, dat dan weer wel. En dan wat klootviolen met a'tjes en b'tjes. We kijken naar het stukje in de rr4-6, dus van idque t/m faciam. Er is in dat samenhangende stukje tweemaal sprake van peccare en tweemaal van facere. Oké, in verschillende tijden, I know. Nou eens goed kijken naar de volgorde van faciens peccare peccaturus esse faciam. Ja? Zie je het? Of ben je nog brak van gisterenavond? Ik doe het weer voor. faciens (a) peccare (b) peccaturus esse (b) faciam (a). Opgelost! **CHIASME**, abba. Jippie!!

15 – CICERO: AD ATTICUM; 4 CICERO IS ONTROOSTBAAR (AD ATT. 12.14.3); (p.85,6-10); c. *Cicero wil in zijn verdriet alleen zijn, maar verlangt ook naar Atticus (2)*

Solitudo aliquid <u>adiuvat</u>, sed multo plus <u>proficeret</u>²⁵⁶, <u>si</u> tu tamen²⁵⁷ <u>interesses</u>. <u>Quae</u>²⁵⁸ mihi una causa <u>est</u> hinc <u>discedendi</u>; nam²⁵⁹ pro malis recte <u>habebat</u>. Quamquam <id> ipsum²⁶⁰ <u>doleo</u>. Non enim iam in me idem²⁶¹ esse poteris. <u>Perierunt</u> illa²⁶², <u>quae</u> <u>amabas</u>²⁶³.	Eenzaamheid <u>helpt</u> enigszins, maar <u>het zou</u> veel meer <u>helpen</u>, als jij toch <u>aanwezig was</u>. Dit <u>is</u> voor mij de enige reden om van hier weg te gaan; want deze plek <u>past bij</u> mijn ellendige toestand. Maar juist daarover <u>heb ik verdriet</u>. Want <u>je zult</u> ten opzichte van mij niet meer dezelfde <u>kunnen</u> zijn. Die eigenschappen, die jij <u>liefhad</u>, <u>zijn verdwenen</u>.
---	--

²⁵⁶ deze CON is, net als die erna interesses een *irrealis*. De beschreven situatie is niet reëel. Misschien gewenst, maar niet bestaand. Atticus is niet bij Cicero. Was het maar zo'n feest. Nou ja, feest. En het stilistische middel is natuurlijk een **ALLITERATIE**. Kijk maar, twee opeenvolgende woorden plus proficeret beginnen met een medeklinker, hier de p.

²⁵⁷ tamen *echter, toch* geeft een tegenstelling aan. En het gaat er dan om hoe je die tegenstelling het beste en het meest to the point verwoordt. Eenzaamheid helpt Cicero, aan de andere kant zou hij Atticus' aanwezigheid erg op prijs stellen. What are friends for? Maar dan is ie dus weer niet alleen. De **ALLITERATIE** van tu tamen ontgaat niemand. Hoop ik dan...

²⁵⁸ de relatieve aansluiting quae verwijst naar het verlangen om samen te zijn met Atticus. Dus tweemaal een dubbel gevoel voor Cicero. Enerzijds kan hij niet overal en altijd toegeven aan zijn verdriet, terwijl hij dat wel heeft en ook zijn dochter niet wil "verraden". Anderzijds doet eenzaamheid hem goed, terwijl hij ook graag Atticus weer zou zien.

²⁵⁹ Cicero legt uit waarom het contact met zijn goede vriend Atticus voor hem de enige reden is zijn landgoed in Astura te verlaten. Astura, gelegen aan de kust van de Tyrreense zee, kilometer of 80 ten zuidoosten van Rome. Daar blijven, zonder contact met de buitenwereld, past beter bij zijn verdrietige stemming. Als je triest bent wil je liefst alleen zijn. Dat gevoel kent iedereen wel. Je wilt dan geen mensen om je heen. Mensen die in jouw optiek aan je kop zeuren. Kan goed zijn dat die mensen je juist uit je isolement willen en kunnen halen.

²⁶⁰ id ipsum gaat over het weerzien met Atticus. Hoewel Atticus weet welk verdriet zijn vriend Cicero heeft, denkt Cicero dat zijn verdriet hun relatie kan veranderen. Het zou goed kunnen dat Atticus anders tegen Cicero aan gaat kijken. En waarom? Omdat Cicero niet meer dezelfde is als eerst. Sja, zo kun je je ernstig zorgen maken. En toegegeven, verdriet van iemand is lastig voor sommige mensen. Je ziet vaak dat mensen in een isolement raken als ze erg verdrietig zijn. En als dan vrienden niet weten hoe ze met dat verdriet om kunnen gaan, dan wordt het isolement groter.

²⁶¹ wat Cicero hier beweert is wonderlijk. Sterker, het is de omgekeerde wereld. Hij, Cicero, zal verdriet hebben omdat Atticus niet meer dezelfde persoon zal zijn. Terwijl het vanzelfsprekend Cicero is die veranderd is door zijn verdriet. Als je idem *predicatief* vertaalt is het probleem opgelost. Dan wordt het zo, dat Atticus zich niet meer *als dezelfde* tot Cicero kan verhouden. Beter.

²⁶² wel heel erg algemeen geformuleerd. Illa is hier NOM PL N en vat de positieve eigenschappen van Cicero samen. Die zullen namelijk verdwijnen door zijn verdriet.

²⁶³ nogmaals over het IMPF. Het aspect dat we hier hebben is de langdurige situatie (in dit geval ook niet afgerond in het verleden, maar wellicht nog steeds voortdurend) die beschrijft hoe Atticus al lang van die leuke eigenschappen van Cicero gecharmeerd was.

15 – CICERO: AD ATTICUM; 4 CICERO IS ONTROOSTBAAR (AD ATT. 12.14.4); (p.86,1-7); d. *Het medeleven van anderen helpt Cicero niet (1)*

De²⁶⁴ Bruti²⁶⁵ ad me litteris scripsi ad te antea. Prudenter scriptae sunt, sed nihil continuerunt quod me adiuuaret. Quod ad te scripsit id vellem, ut ipse adesset. Certe aliquid, quoniam me tam valde amat, adiuuaret. Quod si quid²⁶⁶ scies, scribas ad me velim²⁶⁷, maxime autem Pansa²⁶⁸ quando praefecturus sit. De Attica²⁶⁹ doleo, credo tamen Cratero²⁷⁰. Piliam²⁷¹ ANGI VETA. SATIS EST <me> MAERERE pro omnibus.

Over Brutus' brief naar mij heb ik je eerder geschreven. Die (brief) is verstandig geschreven, maar er stond niets in wat mij kon helpen. Wat hij aan jou heeft geschreven, dat had ik gewild, namelijk dat hij zelf hier was. Dat zou zeker enigszins helpen, aangezien hij mij zozeer liefheeft. Maar als jij iets te weten zult komen, zou ik willen dat je het aan me schrijft, maar vooral wanneer Pansa van plan is te vertrekken. Ik heb verdriet over Attica, ik vertrouw echter op Craterus. STAN NIET TOE DAT Pilia zich zorgen maakt. HET IS GENOEG DAT ik bedroefd ben voor allen.

²⁶⁴ let ff op ja. Dit PREP (=voorzetsel) gaat met de ABL. En Bruti is GEN. Dussss, de over moet ergens anders bij horen. Zoeken, zoeken, zoeken en dan vind je litteris. Die brief. Da's een ABL ja. In het Latijn is het zo, dat zelfs bij de relatief eenvoudige teksten zoals de door ons gelezen brieven van Cicero een voorzetselgroep de bijvoeglijke bepalingen die daarbij horen in zich opnemen. Anders gezegd, tussen het voorzetsel zelf en het woord dat bij dat voorzetsel hoort staan bijvoeglijke bepalingen. Even kijken hoe dat hier zit? Cicero heeft het over een brief. De over een brief litteris. Van wie is die brief? Van Brutus. Hoppa, de bijvoeglijke bepaling Bruti staat dus tussen de en litteris in. En aan wie is die brief gericht? Wat wordt er nog meer over die brief gezegd? Nou, dat ie aan Cicero gericht was, in me. Hup, bijvoeglijke bepaling! Ook tussen de en litteris in pleuren. Mijn punt? Je moet goed kijken waar een voorzetsel bij hoort. Je zou die dingen ook kunnen leren, uit een grammatica of zo.

²⁶⁵ deze Brutus is bekend als de moordenaar van Caesar. Weet je nog wel, Brutus en Cassius? Nou, van die pipo heeft Cicero ook een troostbrief gekregen: Bruti ad me litteris. Alleen heeft die niet echt geholpen. Het was Cicero aangenamer geweest als Brutus hem in persona had opgezocht. In plaats van zeggen dat ie Cicero in Astura had willen opzoeken om hem te troosten (sorry maat, er kwam iets tussen). En Brutus heeft volgens Cicero ook een brief aan Atticus geschreven: quod at te scripsit. Wat was die Brutus toch druk, hè, een jaar voor ie samen met een paar anderen Julius Caesar lek prikte.

²⁶⁶ quid = aliquid (na si) iets. Maar wat is dat iets dan? Nou, dat kan de uitleg zijn waarom Brutus uiteindelijk Cicero niet persoonlijk opgezocht heeft, maar een lullig briefje gestuurd heeft.

²⁶⁷ als je dit velim vergelijkt met vellem uit r3, gewoon omdat het allebei CON zijn van volo willen, dan kun je stellen dat de waarde van de CON niet dezelfde is. Even een teleurstellende mededeling over de CON: die is lang niet altijd met "zouden" te vertalen! Vaak is de gebruikte werkwoordstijd bij zo'n CON ook van belang. Hier is velim PR en dat houdt in dat de wens van Cicero nog in vervulling kan gaan. Dat ligt anders bij vellem, waarvan het IMPF aangeeft dat de wens niet meer in vervulling kan gaan. Onvervulbare wens noem je dat. Voorbeelden in het Nederlands van een onvervulbare wens: had ik dat maar nooit gedaan, als ik dat maar had geweten. Je ziet dat het Nederlands de VVT gebruikt, terwijl het Latijn in die CON niet het PLQP gebruikt maar het IMPF. Taaleigen dingetje. Idioom.

²⁶⁸ Pansa? Who the hell is deze Pansa nou weer? Wat doet die in vredesnaam in die brief aan Atticus? Nou, lang verhaal kort. We weten wel wie Pansa is, maar waarom hij belangrijk is in deze brief, geen idee. Behalve dat ie Brutus opvolgde als gouverneur van Gallia Cisalpina. Gallia watte? Gallia Cisalpina is Gallië aan deze zijde van de Alpen. Met "deze zijde van de Alpen" bedoelt een Romein Noord-Italië. En hoe weten we dat nou weer? Omdat...omdat HERM het ons vertelt! Nou ja, zóu vertellen als we die methode zouden hebben gebruikt. Maar dat doen we niet. We doen EIS. Lekker puh! Ik weet het wel, omdat ik zowel HERM als EIS gebruik voor nader onderzoek.

²⁶⁹ erg origineel waren die Romeinen nou ook weer niet bij het uitdelen van namen. Dat gold met name voornamen. De eerste dochter van ene Aemilius werd gewoon Aemilia genoemd. Maar de tweede dochter werd dan weer Aemilia secunda genoemd. Had zo'n gozer vijf dochters, dan heette de vijfde Aemilia quinta. De familienamen (de tweede van de drie) waren volstrekt logisch. De dochter van Cicero's vriend Titus Pomponius Atticus heette dus Pomponia. Haar voornaam was Caecilia, en haar bijnaam luidde Attica. Dus voluit Caecilia Pomponia Attica. Vaak kreeg iemand als bijnaam een speciale karaktertrek of fysieke eigenschap. Cicero heette Cicero (kekererwt/kikkererwt) omdat een voorvader waarschijnlijk ergens een flinke pukkel had. Waar weten we niet. Allemaal leuk dit. Waarschijnlijk heeft Atticus zijn maat Cicero iets verteld over de gezondheidstoestand van zijn dochter. Laten we hopen dat dat niet zo iets was als: "Goh, Marcus, wat erg dat jouw dochter overleden is. Ik heb ook een dochter en zij is ziek. Dus we kunnen elkaar een hand geven." Want dat zou wel erg ongevoelig zijn. Ja toch?

²⁷⁰ Craterus zal de dokter van Attica wel zijn. Onbelangrijk detail, en dan vind ik het leuk dat te noemen. Zo ben ik. Van de details.

²⁷¹ de laatste naam is die van Atticus' vrouw, ene Pilia. Cicero merkt fijntjes op dat Attica in de goede handen van Craterus is en dat de zorgen van Pilia niet nodig zijn. Het is al erg genoeg dat hijzelf bedroefd is.

IOOFDSTUK 7 SENECA: BRIEVEN 3, 6 & 9

Lucius Annaeus Seneca en Marcus Tullius Cicero hebben elkaar nooit gekend. Allebei waren ze drukbezette baasjes, die – naast hun maatschappelijke en politieke beslommeringen – ook veel literaire teksten aan het nageslacht nagelaten hebben. Brieven vormen daar een belangrijk bestanddeel van. Bovendien hebben ze allebei een indrukwekkend persoonlijk leven geleefd, met de nodige ups en downs. Cicero werd 63, Seneca werd iets ouder. Beiden hebben aan het eind van hun leven nog veel lezenswaardige teksten geschreven, veelal met een filosofische lading. Zo aan het eind van hun leven keken ze eens terug op de keuzes die ze gemaakt hadden.

De dingen die je van elk van beide auteurs conform de syllabus moet weten voor het examen staan in gele blokken overzichtelijk gerangschikt in de bundel van EIS. Voor Cicero op pagina 24, voor Seneca op pagina 95. Zorg dat je exact weet waar elke naam, elk jaartal, elke term naar verwijst.

Epistula 3

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.1); (p.97,1-5); a. Lucilius heeft het woord vriend te achteloos gebruikt (1)

SENECA LUCILIO SUO ²⁷² SALUTEM ²⁷³	SENECA GROET ZIJN LUCILIUS
1 Epistulas ad me perferendas tradidisti, ut scribis²⁷⁴, amico tuo²⁷⁵; deinde admones me, ne omnia cum eo ad te pertinentia communicem, quia non soleas ne ipse quidem id²⁷⁶ facere: ita eadem epistula illum et DIXISTI AMICUM^{ESSE} et 5 NEGASTI²⁷⁷.	Je hebt brieven overhandigd, zoals je schrijft, aan een vriend van je om aan mij te bezorgen; vervolgens wijs je mij erop, om niet alles, dat betrekking heeft op jou, met hem te bespreken, omdat je ook zelf niet de gewoonte hebt dit te doen: zo HEB JE in (een en) dezelfde brief zowel GEZEGLD als ONTKEND DAT hij een vriend is.

²⁷² Seneca schrijft dus aan Lucilius (doet althans de lezers denken dat ie dat doet) én volgens de eerste zin van zijn brief beantwoordt hij ook een brief van Lucilius aan hem. De indruk die ontstaat is dat er veelvuldig heen en weer geschreven werd tussen Lucilius en Seneca. Dan zeggen wij: niets is minder waar. Hûh? Wat bedoel je? Ben je Cicero of zo? Oké, ik bedoel dat dat bullshit is, dat drukke heen en weer schrijven. Lees de volgende voetnoot extreem goed!

²⁷³ de aanhef in deze brief doet wel denken aan die in Cicero's brieven, maar er zijn toch twee duidelijke verschillen tussen de twee. Cicero schreef en verstuurd échte brieven aan mensen, zoals Pompeius, Tiro en Atticus, dateerde die en had er geen bezwaar tegen ze óf zelf voor publicatie in orde te maken óf dat door iemand anders te laten doen. Veelal werden zijn brieven na zijn dood alsnog gepubliceerd. Bij Seneca moeten we aannemen dat de brieven niet verstuurd zijn aan Lucilius en allemaal juist voor publicatie bedoeld waren. Dus ook fraai gestileerd geschreven waren. Dat waren dus LITERAIRE BRIEVEN. De geadresseerde is steeds dezelfde persoon, ene Lucilius. Lucilius staat model voor alle mensen. Alle mensen die bijvoorbeeld een stoïcijn leven willen leiden. Men is het er niet over eens of Lucilius een fictief personage was of echt bestaan heeft (dan zou hij een jaar of tien jonger zijn dan Seneca en dat past op zich af en toe goed bij Seneca's belerende toon). Seneca doet het wel voorkomen alsof Lucilius echt bestond (soms heel overtuigend!) en brieven van hem ontving en ook brieven aan Seneca terugstuurde. Dat kán zo zijn (bijvoorbeeld in het begin van hun vriendschap), maar in de praktijk is dat ook een handige truc om een soort "gesprek" op gang te brengen. Seneca wil iets naar voren brengen over een filosofisch aspect van iets. Hij wil geen monoloog afsteken en doet dus alsof er interactie is. Alsof er iemand "aan de andere kant" vragen stelt en opmerkingen maakt. Die vragen en opmerkingen komen dus uit Seneca's eigen koker. Zo kan hij de inhoud van zo'n brief de goede kant op sturen. Doen wij ook. "Nou brengt u misschien het volgende argument naar voren". Je laat zo zien dat je goed nagedacht hebt over mogelijke tegenargumenten en dat je overal een weerwoord op hebt. Je noemt zo'n denkbeeldig persoon die een vraag stelt of een argument heeft een **FICTIEVE OPPONENT**. **FICTIEVE OPPONENT/UITSPRAAK**, je zult de term vaak tegenkomen. **FICTIEVE UITSPRAAK** valt in EIS onder de argumentatieve middelen.

Wij lezen geen passages uit de andere werken van Seneca, zijn imposante **Quaestiones Naturales**, een paar tragedies en min of meer filosofische tractaten (**De Clementia Over de mildheid** en **De Beneficiis Over de weldaden**) en essays uit de **Dialogi dialogen, gesprekken**. Die zijn er best veel. Onze teksten komen echter uit de **Epistulae morales ad Lucilium**, die Seneca aan het eind van zijn leven schreef. Let op de term **morales**, waaruit blijkt dat er een ethische component aan elke brief vastzit. Filosofie wordt traditiegetrouw onderverdeeld in **Fysica, logica en ethica** (zie EIS p174). Een passage uit één van die brieven vormt de proefvertaling van het examen in mei. Dan weet je dat. Wie vertalingen zoekt van die brieven, kan op het internet terecht: <https://www.koxkollum.nl/Bijnsdorp/SenecaStart.html>.

²⁷⁴ ja ja, schrijf jij. Seneca dééd alsof Lucilius hem iets schreef, zodat hij op een zelfbedacht, filosofisch, onderwerp in kon gaan. Hier gaat het over vriendschap. Tuurlijk, hét onderwerp van het examenpensum!

²⁷⁵ doordat Seneca de woordgroep **amico tuo aan jouw vriend** losmaakt van de rest van de zin (door de tussenvoeging van **ut scribis zoals je schrijft**) krijgen die woorden extra nadruk. Dat maakt duidelijk dat Lucilius écht het woord **amico vriend** letterlijk gebruikt zou hebben! Seneca gaat hierna nog uitvoerig in op de manier waarop mensen woorden in hun algemene dan wel specifieke betekenissen gebruiken.

²⁷⁶ met **id facere** bedoelt Seneca het delen van persoonlijke zaken met een vriend. Lucilius zegt dat hij zelf ook niet doet. Hij vraagt Seneca – zogenaamd (maar dat ga ik er niet elke keer bij zetten!!) – om ook niks persoonlijks met die man te delen. Dat geeft Seneca meteen de kans op het plaatsen van een rake analyse van Lucilius' verzoek. Dat klopt voor geen meter. Wel vriend (**amico**), geen vriend (geen privédingen)?

²⁷⁷ Lucilius zou volgens Seneca's redenering vriendschap met de boodschapper **ontkend hebben negasti**, omdat hij beweert dat hij met die persoon geen privé zaken bespreekt. Kennelijk vindt Seneca (past ook binnen de Stoa!) dat vrienden persoonlijke zaken in principe met elkaar delen. Dat dat een voorwaarde is voor echte vriendschap (geldt dat voor jou ook?). Tegelijkertijd heeft Lucilius het volgens Seneca gehad over de vriend van hem, aan wie hij een brief meegegeven heeft voor Seneca. Daar noemde Lucilius die boodschapper dus wel degelijk **amico** (r2) **een vriend**. Lucilius spreekt zichzelf op die manier tegen, volgens Seneca. Hij is niet consistent. Punt is dat vele mensen zo beschouwd niet consistent zijn. Van de stilistische middelen zijn we kennelijk nog niet af. **dixisti** vormt een **ANTITHESE** met **negasti**. Logisch!

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.1); (p.97,5-8); a. Lucilius heeft het woord vriend te achteloos gebruikt (2)

Itaque **si** proprio illo verbo²⁷⁸ quasi publico usus es
et sic illum amicum vocasti²⁷⁹, **quomodo**²⁸⁰ omnes candidatos
'bonos viros' dicimus, **quomodo**²⁸¹ obvios, **si** nomen non
succurrit, 'dominos' salutamus, hac **abierit**²⁸².

Welnu, als je dat specifieke woord (zo)als een gewoon woord hebt gebruikt
en je hem zo een vriend genoemd hebt, zoals wij alle kandidaten
'achtenswaardige mannen' noemen, zoals we mensen die we tegenkomen
(op straat), als de naam ons niet te binnen schiet, begroeten als 'meneer',
dan wil ik er verder niet op ingaan.

toga candida

²⁷⁸ **proprio illo verbo** is ABL, omdat het werkwoord **uti** (*gebruiken*, hier **usus es je hebt gebruikt**) het lijdend voorwerp in de ABL heeft staan. Dat ten eerste; gewoon irritante en domme grammatica. Seneca bedoelt het woord **amicum vriend**. De **proprio specifieke** betekenis wordt dan onderscheiden van **publico algemeen gebruikelijke, gewone** betekenis. Met **publico** wordt de specifieke betekenis van vriend behoorlijk afgezwakt. Je zou kunnen zeggen dat voor de Stoïcijn Seneca de specifieke betekenis van een vriend inhoudt dat iemand een echte vriend is (misschien zelfs iemand die voldoet aan Stoïsche definities), en dat de algemene betekenis van een vriend eerder neerkomt op iemand die wij een kennis, een bekende zouden noemen (een Facebook-vriend zeg maar). Wat voor een **amicus vriend** geldt (het **proprio** dan wel **publico** gebruik van de term), gaat ook op voor **boni viri goede** (d.w.z. *eerzame, achtenswaardige*) **mannen**.

²⁷⁹ Seneca gaat nog even door op Lucilius' onzuivere woordgebruik, dus het feit dat die zichzelf tegensprekt volgens Seneca. Als Lucilius zich heeft bediend van de gebruikelijke term voor vriend, dan begrijpt Seneca zijn woordkeus. En als Lucilius toch de specifieke betekenis bedoeld heeft, ja, dán heeft hij zichzelf daadwerkelijk tegengesproken. Anders gezegd, Lucilius heeft zich onzorgvuldig uitgedrukt. Haha, dat heeft Seneca voor hem gedaan, zodat ie daarna op dat onzorgvuldige woordgebruik in kan gaan. De boef. Om het verhaal over echte vrienden versus kennissen toe te lichten maakt Seneca gebruik van een dubbele vergelijking. De eerste gaat over kandidaten voor een openbaar ambt, de tweede over mensen die we op straat tegenkomen en van wie ons de naam niet te binnen schiet.

²⁸⁰ de eerste vergelijking die Seneca gebruikt om duidelijk te maken wat hij het verschil vindt tussen specifiek en algemeen gebruikelijk gaat over de **boni viri**. Specifiek heeft **bonus** daar een andere bijbetekenis (connotatie noem je dat) dan algemeen gebruikelijk. Specifiek betekent **bonus goed** (in de zin van *moreel goed*), maar in het algemeen betekent **bonus eerbiedwaardig** (als in kandidaat voor een openbaar ambt). Niet alle mannen die naar een openbaar ambt dingen zijn daarmee ook **boni viri**. Dat is een beetje de nuancering. Let op: **quomodo** volgt taalkundig gezien op **ita: zo ... (zo)als**.

²⁸¹ de tweede vergelijking gaat over het woord **dominus**. Daarvan is de specifieke betekenis *meester* (van slaven) en de wat gewonere betekenis *meneer*. Die moet je ook niet door elkaar halen!

²⁸² ja, ja. Seneca zegt wel dat hij er niet verder op in wil gaan als Lucilius' woordkeus onzorgvuldig blijkt te zijn geweest (en als hem dat door Seneca lekker ingepeperd is). Maar hij gaat er natuurlijk wel degelijk verder op in! Haha! Seneca zou Seneca niet zijn als hij een kans op een filosofische, lees Stoïsche toelichting (haha, een preek!), gevraagd of ongevraagd, liet liggen. Lucilius zou sorry hebben kunnen zeggen om van het gewauwel van Seneca af te komen. Dan heeft Seneca geen aanknopingspunt meer. Maar ja, Seneca bepaalt dat er geen sorry komt van Lucilius. Want ja, het is maar zeer de vraag of het onzorgvuldig formulerende personage Lucilius niet aan het brein van Seneca ontsproten is. Toch? Nu zeggen jullie: "O, o, o, wat is dat toch mooi, hè? Wat is dat Latijn toch een heerlijke taal!" Als jullie het niet zeggen, dat zeg ik het zelf wel. Jullie zijn nu even mijn fictieve opponent. Heerlijk! Ik heb even een vertaling van deze eerste paragraaf van de website van BenBijnsdorp gehaald. Nu willen jullie natuurlijk weten hoe die dat vertaald heeft! Okido, aan zo'n verzoek geef ik graag gehoor. Dank jullie wel!! Komt ie. *Je hebt brieven voor mij meegegeven aan, zoals je schrijft, je vriend; vervolgens dring je er bij mij op aan om niet alles met hem te bespreken wat op jou betrekking heeft omdat je ook zelf niet de gewoonte hebt om dat te doen: zodoende heb je in dezelfde brief hem tot 'vriend' bestempeld maar dat ook weer ontkend. Je hebt dus die specifieke aanduiding als een algemene gebruikt: want je hebt hem op die manier 'vriend' genoemd, zoals wij alle mensen die een witte toga dragen 'achtenswaardige mannen' noemen, zoals wij mensen die we ontmoeten, als ons z'n naam niet te binnen schiet, met 'mijnheer' begroeten, en daarmee is het dan gedaan.* Goede vertaling, hè? Vind ik wel. Zeker het eerste stuk. Pas bij *Je hebt dus die specifieke aanduiding etc* doet de vertaler het een beetje anders dan wij, die een zo letterlijk mogelijke werkvertaling zo belangrijk vinden. De bijwoordelijke BZ die met **si als** begint is in het Nederlands foetsie. En grappig wat de vertaler doet met **omnes candidatos**. Hij vertaalt dat heel letterlijk eigenlijk: *alle mensen die een witte toga dragen*. Een **toga candida** (waar ons woord kandidaat vandaankomt) was een hagelwitte toga, die gedragen werd door kandidaten voor politieke ambten. **Hac abierit laat (wat ik te zeggen had) hiermee afgelopen zijn** wordt hier *en daarmee is het dan gedaan* (lijkt de rijdende rechter wel). "Laat dan maar zitten" als uitdrukking spreekt ons hier wat meer aan, denk ik. Mooi dat EIS die gevonden heeft, die uitleg. Goed hè, die EIS-jongens en -meiden!

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.2); (p.98,1-5); **b. Lucilius moet alles met zijn vriend bespreken (1)**

Sed si aliquem amicum <u>existimas</u>, cui²⁸³ non tantundem <u>credis</u> quantum tibi, vehementer <u>erras</u> et non satis <u>nosti</u>²⁸⁴ vim verae²⁸⁵ amicitiae. Tu vero omnia cum amico <u>delibera</u>, sed de ipso prius <u>delibera</u>²⁸⁶: post amicitiam²⁸⁷ <u>credendum</u> est, ante amicitiam <u>iudicandum</u> <u>est</u>²⁸⁸.	Maar als je iemand <u>beschouwt als</u> een vriend, die je niet evenveel <u>vertrouwt</u> als jezelf, <u>vergis je je</u> zeer en <u>ken je</u> niet voldoende de betekenis/essentie van ware vriendschap. Zeker, je <u>moet</u> over alles met een vriend <u>nadenken</u>, maar je <u>moet</u> tevoren/daarvoor over hemzelf <u>nadenken</u>. Ná (het sluiten van) de vriendschap <u>moet men vertrouwen/vertrouwen schenken</u>, vóór (het sluiten van) de vriendschap <u>moet men oordelen</u>.
--	---

²⁸³ **cui** verwijst terug naar het antecedent **amicum** en is de DAT SG van het betrekkelijk voornaamwoord **qui**. Die DAT wordt veroorzaakt door de persoonsvorm **credis** (r2) *jij vertrouwt* die het lijdend voorwerp nou eenmaal in de DAT heeft.

²⁸⁴ dat **nosti** kort is voor **novisti** staat in de aantekeningen die je wellicht een keer gelezen hebt voordat je als een wild konijn begon te vertalen. Als je daar al mee wilde beginnen. Maar die aanwijzing naar de grammatica hierbij opvolgen, dat zul je alleen bij hoge uitzondering gedaan hebben. Komt erop neer dat je deze vorm herkent (hoop ik dan...) als een PF, maar dat je dit PF als een PR moet vertalen. Hetzelfde geldt voor **cognovi ik weet**, **memini ik herinner me** en **odi ik haat**. Allemaal PF die je als PR vertaalt. Kortom, je mag eens lekker een tijdfout maken in je vertaling, zonder dat ik er een knalrode streep door zet.

²⁸⁵ mooie **ALLITERATIE**, deze **vim verae**. Het belangrijkste kenmerk, essentie, het wezen, van ware vriendschap is volgens deze redenering van Seneca dus een onvoorwaardelijk wederzijds vertrouwen. Dat omschrijft hij op allerlei verschillende manieren. Wederzijds vertrouwen is het belangrijkste. Ga maar eens voor jezelf na welke gedachten, fantasieën (fatsoenlijk dan wel vunzig), zorgen (privé of over de hele wereld annex het klimaat), overwegingen, afwegingen in vijf minuten door je hoofd tollen. Sommige dingen zijn misschien wel erg privé en misschien niet geschikt om met een vriend te delen. Toch is dat het toppunt van de ware vriendschap zoals Seneca die ziet: alles delen met een ware vriend. Daarbij natuurlijk gevoed door stoïsch gedachtengoed.

²⁸⁶ het is lastig te zien, maar in deze zin is ook eerst sprake van oordelen of iemand in aanmerking komt om vriendschap mee te sluiten (**de ipso prius**) en daarna pas van die vriendschap (**tu vero omnia cum amico delibera**). De volgens Seneca en de Stoa juiste volgorde.

²⁸⁷ **post amicitiam** gaat hier niet over de situatie waarin een einde gekomen is aan een vriendschap, maar nadat de vriendschap gesloten is. In dezelfde zin betekent **ante amicitiam** dus ook vóórdat een vriendschap gesloten is. Ja ja, je moet het maar zien!

²⁸⁸ nou, lieve schatten. Als je hier het **PARALLELLISME** over het hoofd ziet, dan ben je echt stekeblind. Kan zo in de stijlboekjes. **post amicitiam** (a) **credendum est** (b) **ante amicitiam** (a) **iudicandum est** (b). **ANTITHESE** doen? Ja, tuurlijk! **post** tegenover **ante** en **credendum** tegenover **iudicandum**. Wauw! En dat er geen voegwoord tussen die twee onderdelen in staat, dat is een **ASYNDETON**. Heb je er dus drie! En ook nog eentje die je nog niet eerder gezien hebt, de **SENTENTIA**. Die komt heel vaak voor bij Seneca. Een **SENTENTIA** is een kernachtige uitspraak die als algemeen geldend geformuleerd wordt, vaak in combinatie met een GRV van verplichting, dus met (een vorm van) **esse**. Die heb je hier duidelijk ook, omdat Seneca zijn adviezen over het sluiten van vriendschap redelijk dwingend/sturend formuleert. Mooie stilistische fratsen. Maar het gaat om de inhoud, ja! Wat is mooier dan hier dezelfde insteek te zien bij vriendschap sluiten als Cicero in de Laelius deed! Weet je nog? **Ita praecurrit amicitia iudicium** (EIS p47, r4), oftewel **Zo gaat de vriendschap vooraf aan het oordeel**. Het leidde tot de **PARADOX**, dat vriendschap pas getest kan worden als die al gesloten is, terwijl je die eigenlijk “aan de voorkant” (zo heet dat tegenwoordig, als je eerst nadenkt en dan pas handelt) zou willen beoordelen. Waar Cicero een **PARADOX** zag, een schijnbare tegenstelling (Je moet een vriend testen/beoordelen voordat de vriendschap begint, maar je kunt een vriend pas testen/beoordelen als de vriendschap al begonnen is), heeft Seneca op gezag van ene Theophrastus geen enkel probleem met het idee dat vriendschap sluiten voorafgegaan kan worden door het eerst beoordelen van de betreffende vriendschap, zonder meer dus. Niks **PARADOX** volgens Seneca, ook op gezag (autoriteit) van Theophrastus. **Ante amicitiam iudicandum (est)** werd vlak daarvoor al aangeduid met **de ipso prius (delibera)**. Had je dat door? Nee? Dacht ik wel. Nu wel. Doe je best.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.2); (p.98,5-10); **b. Lucilius moet alles met zijn vriend bespreken (2)**

Isti²⁸⁹ vero praepostero officia²⁹⁰ permiscent qui, contra praecepta Theophrasti²⁹¹, cum amaverunt²⁹², iudicant, et non amant cum iudicaverunt²⁹³. Diu cogita²⁹⁴ an tibi²⁹⁵ in amicitiam aliquis recipiendus sit²⁹⁶. Cum PLACUERIT tibi eum AMICUM FIERI, toto illum pectore admitte²⁹⁷; tam 10 audaciter cum illo loquere quam tecum²⁹⁸.	Zij/diegenen echter <u>verwarren</u> de verplichtingen door de volgorde om te draaien, die, tegen de regels van Theophrastus, wanneer ze hebben bemind oordelen, en niet beminnen wanneer ze hebben geoordeeld. Denk lang na, of iemand door jou in vriendschap opgenomen moet worden. Wanneer JE ZULT HEBBEN BESLOTEN DAT hij je vriend wordt, moet je hem van ganser harte toegang verlenen; je moet met hem even vrijmoedig spreken als met jezelf.
---	--

²⁸⁹ het aanwijzend voornaamwoord **iste** **die** wijkt in zoverre af van **ille** **die** dat in bepaalde contexten **ille** een neutrale aanduiding is, of zelfs licht positief, terwijl **iste** vaak een negatieve associatie heeft.

²⁹⁰ verplichtingen die horen bij vriendschap. Wat dacht je van elkaar voor de volle 100% vertrouwen? Belangrijke plicht als het over vrienden gaat. Ware vrienden moeten (plicht!) elkaar volledig vertrouwen.

²⁹¹ Theophrastus (een Griekse filosoof uit de 4^e eeuw voor Christus, leerling van Aristoteles en Plato, die Aristoteles opvolgde als hoofd van het zogenaamde Lyceum en die een paar boeken over vriendschap heeft geschreven) heeft kennelijk de regel geformuleerd dat vriendschap sluiten komt ná het beoordelen van de vriendschap: eerst beoordelen, dan beminnen (als vriend dus). Daar zit niets paradoxaals in. De naam Theophrastus wordt gebruikt als **AUTORITEITSARGUMENT**. Wil iemand – laten we hem Lucilius noemen – niet geloven wat Seneca beweert, dan gaat ie niet alleen tegen Seneca in, maar tegen de autoriteit op het gebied van vriendschap, Theophrastus. Dat Theophrastus een autoriteit op dat gebied is wordt door Seneca gesuggereerd, niet keihard beweerd! Sterker nog, Seneca let niet altijd op de context van de door iemand gedane uitspraak. Als een uitspraak in zijn stoïsche straatje past, gebruikt hij die. In veel brieven geeft hij Lucilius aan het eind als beloning wat wijze spreken mee. Van vergelijkbare autoriteiten dus.

²⁹² **amare** **houden van** is kennelijk in de plaats gekomen van wat in de rr2 en 4 nog **credere** **vertrouwen** was. Licht in elkaars verlengde. Oké. Het lijdend voorwerp bij zowel **credere** als **amare** is een vriend.

²⁹³ natuurlijk wat stilistische dingen hier. Tuurlijk, het gaat weer over **twee** termen, **amare van iemand houden als een echte vriend / een echte vriendschap sluiten**, en **iudicare oordelen**. **CHIASME**, **PARALLELLISME**, zeg het maar. Beginnen met **CHIASME**? Doen we. **cum amaverunt** (a) **iudicant** (b), **non amant** (b) **cum iudicaverunt** (a). **PARALLELLISME** kan zelfs ook! Check: **cum amaverunt** (a) **iudicant** (b), **non amant** (a) **cum iudicaverunt** (b). Hüh? Twee keer hetzelfde toch, superlatijnpipoo? Nou, het ligt eraan hoe je ernaar kijkt, mensen. Bij het **CHIASME** gaat het niet over de betekenissen van de werkwoorden, maar over de **werkwoordstijd** en het woordje **cum**. Kijk dan. **cum** + PF (a) PR (b) PR (b) **cum** + PF (a). Sja, ingewikkeld zo. Bij het **PARALLELLISME** gaat het over de **betekenis** van de werkwoorden. houden van (a) oordelen (b) houden van (a) oordelen (b). Cruif zou zeggen, je ziet het pas als je het ziet. Mijn tante Toos zou zeggen gokkernolle! Waarom ineens zoveel stijlmiddelen hier? Nou, Seneca accentueert zo het gedrag van mensen die handelen tegen het voorschrift in van zo'n autoriteit als Theophrastus. Lucilius, en dat geldt voor alle mensen, moet niet tegen de visie van Theophrastus ingaan.

²⁹⁴ See? Het nogal directieve **cogita: je moet nadenken**, Lucilius! Dénk nou eens na, lullo! Seneca kon nogal sturend zijn, dat heb ik niet voor de kat zijn viool uitgelegd. Komt vaak voor. Het is geen stijlfiguur, hè!

²⁹⁵ de **DAT auctoris**. De wátte? Bij een GRV-constructie (en die hebben we hier **recipiendus** in combinatie met een vorm van **esse**, hier de **CON PR sit**) staat de handelende persoon in de **DAT**. En dus niet in de **ABL**. Je noemt die **DAT** de **DAT** van de handelende persoon. Dûh! En handelende persoon is in het Latijn **auctor**. Klaar. Waarom dat verhaal over een handelende persoon dan? Dat komt doordat je dat GRV met **esse** moet vertalen met “moeten worden”. “Worden” impliceert iets **PASS** en daar heb je dus een handelende persoon, iemand die de handeling verricht. Voorbeeld. **Ik lees het boek** is Nederlands voor **Ego lego librum** (het jan boerenfluitjes-Latijn dus). Die zin is **ACT**. Ik verricht een handeling, dat lezen van een boek. Maak ik die zin **PASS**, dan wordt dat **Liber a me legitur** **Het boek wordt door mij gelezen**. Volg je nog? Het woordje **me** is nu **ABL**, de naamval voor het aangeven van de handelende persoon. Normaal gesproken dus. Want bij een GRV-constructie staat die handelende persoon dus in de **DAT**. Waarom? Niet vragen, word je alleen maar onrustig van. Wil ik dus in het Latijn zeggen **Het boek moet door mij gelezen worden** (stel dat ik dat wil, hè) dan moet ik hatseflats **Liber mihi legendus est** zeggen. **Mihi door mij** is nu **DAT**. Welke **DAT** ook alweer? **DAT auctoris**! Inderdaad!

²⁹⁶ **sit** is een **CON** vanwege het feit dat het de persoonsvorm is in een afhankelijke vraag. Die afhankelijke vraag werd ingeleid door **an of**. Directe vraag: Ga je op vakantie? Indirecte/afhankelijke vraag: Ik vraag of je op vakantie gaat. Dat was een voorbeeldje hè? Voor het geval je dat alweer vergeten was, oelenwappert!

²⁹⁷ **admitto toelaten**, in de zin van ergens toelaten, in je huis of zo. Of in je lokaal. Hier is het **METAFORISCH** voor toelaten tot zichzelf. Oei!! We worden filosofisch!!! Leuk!

²⁹⁸ beschouw een vriend nu eens als een **alter ego**, **een tweede ik**. Dan is het logisch dat je met die vriend spreekt zoals je dat met jezelf zou doen. Dat je aan hem, of haar, toevertrouwt wat je ook aan jezelf toevertrouwt. Toch? Die gedachte hebben we kort hiervoor ook gezien. In r3 stond **tu vero omnia cum amico delibera** **Zeker, je moet over alles met een vriend nadenken**.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.3); (p.100,1-5); c. Men moet alle zorgen en gedachten met een vriend delen (1)

Tu quidem ita²⁹⁹ <u>vive</u>³⁰⁰, <u>ut</u> nihil tibi <u>committas</u> nisi quod committere etiam inimico tuo <u>possis</u>³⁰¹; sed³⁰² quia <u>interveniant</u> quaedam, quae consuetudo <u>fecit</u> arcana³⁰³, cum amico omnes curas, omnes cogitationes³⁰⁴ tuas <u>misce</u>.	Jij moet zo <u>leven</u>, dat je niets aan jezelf <u>toevertrouwt</u>, wat je niet ook/zelfs aan je vijand <u>zou kunnen</u> toevertrouwen; maar omdat bepaalde/enige dingen <u>zich voordoen</u>, die de gewoonte privé/geheim <u>maakt</u>, <u>moet je</u> met je vriend al je zorgen, al je gedachten <u>delen</u>.
---	---

²⁹⁹ ita zo leidt hier in de BZ tot een CON committas. Je noemt zo'n CON een CON *consecutivus*. Moeilijk woord voor gevolgaangevend. ita zo gaat hier over de leefregel dat je niets aan jezelf moet toevertrouwen dat je niet ook aan een vijand zou toevertrouwen. Dat betekent dat je deugdzaam moet leven, zodat niemand, ook je ergste vijand, iets op je aan te merken heeft. Blijf dus weg van het hebben van geheimen. Van jouw geheimen kunnen vijanden misbruik maken. Ze kunnen je chanteren met die geheimen of zo.

³⁰⁰ zie je? Weer een order. Seneca vertelt Lucilius wat ie moet doen en wat niet.

³⁰¹ klinkt weer wonderlijk, maar hij is toch niet helemaal van 't padje af, onze Seneca (haha, **noster Seneca**). Je moet in wezen alles aan jezelf (als was je een **alter ego**) kunnen toevertrouwen. De dingen die goed voor je zijn maken je nooit kwetsbaar. Als geheime informatie bij een vijand terechtkomt maakt dat je wel kwetsbaar. Dus je moet zo deugdzaam, zo braaf leven, zo moreel goed dus, dat een vijand van je niets op je aan te merken kan hebben. Je niet kan chanteren of zo. Zelfs als die dat te weten komt. possis moet dan wel een CON *potentialis* zijn (een mogelijkheid aanduiden).

³⁰² idealiter leef je zo dat je voor niemand geheimen hebt: volledig deugdzaam. Aan de andere kant is de realiteit dat mensen wel degelijk geheimen hebben. Voor die tegenstelling wordt **sed maar** gebruikt.

³⁰³ die **arcana geheimen** zijn, gezien het directe vervolg **al je zorgen omnes curas** en **al jouw overdenkingen omnes cogitationes tuas**. Het is het beste die zorgen en overdenkingen met je vriend delen, maar dan ook allemaal. Vandaar het benadrukte **omnes**.

³⁰⁴ dat er in **omnes curas, omnes cogitationes** stilistische middelen gebruikt worden, dat snap je nu wel. Met docenten die je voortdurend scherp houden met stilistische trucjes ben je echt blij. Denk ik tenminste. Het **ASYNDETON** en het **PARALLELLISME** ontsnappen niet aan jouw haviksblik. Toch?

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.3); (p.100,5-9); c. Men moet alle zorgen en gedachten met een vriend delen (2)

Fidelem^{eum/amicum} si putaveris, facies³⁰⁵; nam³⁰⁶ quidam fallere docuerunt³⁰⁷, dum timent falli, et illi ius peccandi suspicando³⁰⁸ fecerunt. Quid est quare ego ulla verba coram amico meo retraham?³⁰⁹ Quid est quare³¹⁰ me coram illo non putem solum³¹¹?	Als <u>je</u> hem <u>zult</u> hebben <u>beschouwd</u> als betrouwbaar, <u>zul je</u> hem betrouwbaar <u>maken</u>; want sommigen <u>hebben</u> (anderen) <u>geleerd</u> te bedriegen, omdat <u>ze bang zijn</u> bedrogen te worden, en <u>zij hebben</u> door argwaan te koesteren het recht om een fout te maken <u>verleend</u> (aan anderen). Wat <u>is de reden</u> waarom <u>ik</u> enige woorden in aanwezigheid van mijn vriend <u>voor mij zou houden</u>? Wat <u>is de reden</u> waarom <u>ik</u> in aanwezigheid van hem mij niet als alleen <u>beschouw/zou beschouwen</u>?
--	---

³⁰⁵ als je je vertrouwen geeft aan een vriend (en dat moet je volgens Seneca ook echt doen!), dan krijg je dat vertrouwen ook terug. Dat bedoelt Seneca. Bij **facies** zijn **eum fidelem** weggelaten, waardoor er sprake is van een **ELLIPS**. Het omgekeerde gaat helaas ook op. Als je iemand wantrouwig benadert en behandelt of zelfs bedriegt, dan krijg je dat ook van die persoon terug.

³⁰⁶ met **nam want** geeft Seneca het bewijs voor zijn opvatting. Toegegeven, de basis van die opvatting gaat over vertrouwen, niet over bedrog. Maar voor bedrog gaat wel hetzelfde op als voor vertrouwen.

³⁰⁷ bij **docuerunt** **zij hebben onderwezen** ontbreekt een lijdend voorwerp. Dat lijdend voorwerp zou zoiets moeten zijn als andere mensen, anderen.

³⁰⁸ dit GRD staat in de ABL en die ABL kun je hier weergeven met het voorzetsel **door**. Er is sprake van een oorzaak en dus is **susplicando** een ABL *causae*: **door argwaan te koesteren**.

³⁰⁹ tegenover een vriend, sterker nog in diens bijzijn moet je vertrouwen uitstralen in hem/haar. Je hoeft dan niet terughoudend te zijn in wat je zegt.

³¹⁰ aan het begin van deze tweede **RETORISCHE VRAAG** staat ook weer **quid est quare wat is de reden waarom**. Dus behalve de **RETORISCHE VRAAG** ook nog een **ANAFOR**. Waarom meerdere stilistische middelen gebruiken? Wil Seneca Lucilius soms iets duidelijk maken? Yep, de vraag stellen is hem beantwoorden. Wees eerlijk tegenover een vriend, en vertrouw hem alles toe. Je vriend is als het ware je tweede ik, je alter ego. Anders gezegd, het antwoord op de beide retorische vragen luidt: er is geen enkele reden. De twee inleidende vragen **quid est quare** leiden allebei tot het gebruik van een CON, **retraham** (r8) en **putem** (r9).

³¹¹ Seneca zegt het ingewikkeld, maar hij bedoelt dat je tegen een vriend precies zo vrijuit kunt spreken (misschien ook wel eens onparlementair kunt spreken) als wanneer je tegen jezelf babbelt.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (Ep. MOR. 3.4); (p.101,1-8); **d. Men moet niet iedereen maar ook niet niemand vertrouwen (1)**

5 Quidam, **quae** tantum amicis **committenda** sunt, obviis³¹² **narrant**, et in quaslibet aures, quidquid illos **urit**,³¹³ **exonerant**³¹⁴; quidam³¹⁵ rursus etiam carissimorum conscientiam **reformidant** et, **si possent**, ne sibi quidem credituri interius **premunt** omne secretum. **Neutrum** **faciendum** **est**³¹⁶; utrumque³¹⁷ enim vitium **est**, et omnibus credere et nulli, sed **alterum**³¹⁸ honestius **DIXERIM**³¹⁹ **vitium** ^{ESSE}, **alterum** ^{vitium} **tutius** ^{ESSE}.

Sommigen vertellen dingen, die slechts aan vrienden toevertrouwd moeten/kunnen worden, aan voorbijgangers, en ze ontladen in willekeurig iedere oren alles wat hen kwelt; anderen daarentegen zijn bang voor het medeweten van zelfs hun meest dierbaren en ze verbergen, omdat ze het geheim zelfs niet aan zichzelf zouden toevertrouwen, als ze zouden kunnen, elk geheim diep vanbinnen. Geen van beiden moet gedaan worden; elk (van beiden) is immers een fout, zowel allen vertrouwen als geen/niemand, maar IK ZOU ZEGGEN DAT de ene een eervollere fout is/de eervolste fout is, de andere een veiligere fout is/de veiligste fout.

³¹² **obviis** zijn mensen die je spontaan tegenkomt, **voorbijgangers**. Dat zijn dus juist niet de mensen die je trouwste vrienden zijn. Die laatsten worden in r3 **carissimorum** *van de meest dierbaren* genoemd. Anders gezegd: er is sprake van een **ANTITHESE** tussen **obviis** en **carissimorum**. Seneca mag graag een beetje overdrijven om zijn punt duidelijk te maken. Er zijn ook wel categorieën mensen tussen **obviis** en **carissimorum** in. Over overdrijving gesproken, de mededeling over **mensen die niet eens aan zichzelf dingen toevertrouwen ne sibi quidem credituri** is te beschouwen als een **HYPERBOOL**. Dat is namelijk wel een erg bizarre actie. Hoe kun je een geheim nog dieper van binnen verbergen dan in je onderbewustzijn?

³¹³ **alles wat hen verbrandt**, hier **bezighoudt** of **kwelt**. Dat zouden die eerder genoemde zorgen en overdenkingen wel eens kunnen zijn. **omnes curas, omnes cogitationes tuas** uit r4 van het vorige stukje tekst. Er dus mensen die alles wat ze in gedachten komt eruitflappen tegen wie dat maar wil horen (**obviis**), terwijl dat soort dingen eigenlijk bedoeld zijn voor vrienden **tantum amicis committenda**. Of die je beter voor jezelf houdt. Echt geheim of niet eens geheim. Seneca beschouwt dat soort handelingen als fout. Net als hij het fout vindt dat je niet aan iemand je geheimen vertelt, zelfs niet aan je meest dierbare vrienden. Beide typen acties zijn fout en moeten worden vermeden: **neutrum faciendum est**. **Vitium** is het woord dat filosofen als die van de Stoa gebruiken voor een morele **fout** (Engels: **flaw**, dus niet mistake, error, fault of defect!). Een gebrek, een tekortkoming, een “weeffout” (in iemands karakter). Een fout kan ook een fout in een berekening, in een vertaling (moet je bekend voorkomen) zijn. Die bedoelt Seneca niet.

³¹⁴ net als **urit** is dit **exonerant** een **METAFOOR**. Er is niet echt sprake van zorgen bij wijze van vrachtlading weghalen en die ergens anders deponeren. Net zomin als zorgen iemand kunnen verbranden. De zorgen, overdenkingen of geheimen kunnen zwaar op iemand drukken, waardoor het vertellen ervan aan wie dan (of zelfs het “wegschrijven” op een papiertje) ook bevrijdend kan werken. Een **METAFOOR** ontstaat wanneer in een vergelijking het **AFGEBEELDE** weg wordt gelaten. Ik heb een paar komma’s aan deze zin toegevoegd. Dat verhoogt de leesbaarheid.

³¹⁵ Seneca onderscheidt hier met **quidam sommigen** (r1) ... **quidam anderen** (r3) twee groepen mensen, de onrustigen en de rustigen. De onrustige lieden lopen, ook over privédingen, helemaal leeg tegen wie ook maar in de buurt is. De rustige figuren vertrouwen zelfs hun meest dierbare vrienden niet alles toe. Het zal blijken dat de Stoa, Seneca, een soort van gulden middenweg propageert. Het is allebei niet goed.

³¹⁶ sturend taalgebruik in het wild. Een GRV van verplichting kan zo werken. Zie de uitleg eerder in dit document over sturend taalgebruik. Noch het een is goed (leeglopen), noch het ander (verzwijgen).

³¹⁷ **utrumque elk van beide, beide** vormt een contrast, een **ANTITHESE** met **neutrum geen van beide**. En de andere **ANTITHESE** zit ‘m in **omnibus allen** en **nulli niemand** (allebei als lijdend voorwerp bij **credere vertrouwen**). Die is makkelijker en dat hebben we graag. Iets makkelijks.

³¹⁸ de ene **fout vitium** die je kunt maken is **honestius eervoller**, de andere fout is **tutius veiliger**. De COMP wordt hier gebruikt voor een onderscheid tussen twee situaties. We weten van de COMP dat we in zo’n geval ook de Nederlandse overtreffende trap mogen gebruiken. **honestius** mag dus vertaald worden met **eervolste** en **tutius** met **veiligste**. Nou is de vraag natuurlijk welke van de twee genoemde fouten nog iets van eerzaamheid in zich heeft en welke eerder als de meest veilige optie geldt. Logisch nadenken geeft je, zoals zo vaak, het antwoord. **Niemand vertrouwen nulli credere** is, behalve paranoïde, veiliger, **iedereen vertrouwen omnibus credere** is, behalve naïef, deugdzaam, eervoller. Dat is meer te prijzen dan niemand vertrouwen, omdat je dan voor niemand iets achterhoudt. Vertrouw je niemand, dan lijkt dat wel veilig, omdat je niet teleurgesteld kunt worden: de veiligste optie van de twee. Kijk je puur stilistisch, dan heb je allang door dat er weer sprake is van twee om twee. Twee opties, twee toelichtingen. Hier hebben we **PARALLELLIE**. **omnibus credere** (a) **nulli** (nl. **credere**) (b) **honestius** (a) **tutius** (b). Blijft de vraag misschien over wie je dan in ieder geval wel moet vertrouwen, volgens Seneca dan. Een vriend. Simpel.

³¹⁹ de CON **potentialis**, die dus een mogelijkheid aangeeft.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.5); (p.102,1-5); **e. Mensen die altijd bezig zijn of altijd rusten verdienen kritiek (1)**

Sic³²⁰ utrosque³²¹ reprehendas³²², ét eos qui semper inquieti <u>sunt</u>, ét eos qui semper <u>quiescunt</u>. Nam³²³ illa³²⁴ tumultu gaudens non <u>est</u> industria, sed exagitatae mentis concursatio, et haec³²⁵ non <u>est</u> quies, quae motum omnem molestiam 5 <u>iudicat</u>, sed dissolutio et languor.	Zo/op dezelfde wijze <u>moet je</u> elk van beiden <u>bekritisieren</u>, zowel hen die altijd rusteloos <u>zijn</u>, als hen die <u>zich</u> altijd <u>rustig gedragen</u>. Want het eerstgenoemde, (dat) wat zich verheugt in onrust, <u>is</u> geen inspanning, maar de rusteloosheid van een opgewonden geest, en het laatstgenoemde <u>is</u> geen rust, die elke beweging voor een moeilijkheid <u>houdt</u>, maar gebrek aan energie en luiheid.
--	---

³²⁰ Seneca is nooit te beroerd om dingen extra, dubbel, driedubbel uit te leggen. Echt een leraar. Hij houdt er rekening mee dat Lucilius (zeg maar, de vertegenwoordiger van de mensen in het algemeen) niet begrijpt wat hij met zijn laatste opmerking bedoelde. Weet je nog? Alle mensen volledig vertrouwen is moreel niet goed, een morele **fout vitium** (maar in zekere zin nog een beetje eervol), maar niemand vertrouwen is ook niet goed (maar in zekere zin nog een redelijk veilige optie) en dus moet je daar tussenin gaan zitten. De gulden middenweg. Die visie verduidelijkt Seneca in deze passage door aan te geven dat onrustig gedrag van mensen (mensen die de oren van wie maar wil voltetteren met allerlei privéshit) verkeerd is, maar het rustige gedrag (van mensen die juist alles maar dan ook alles voor zichzelf houden en als het ware diep onder in hun bewustzijn begraven) ook. Seneca beweegt zich geregeld op het snijvlak van filosofie en psychologie. Beide gedragingen zijn terug te voeren op de aard van mensen. Onrustige mensen doen dat niet expres maar zitten gewoon zo in elkaar. Rustige mensen vinden bewegen niet per se moeilijk maar zijn gewoon (te) weinig energiek. Ik paraphraseer hè. Ook hier is het gedrag het beste dat tussen het ene uiterste en het andere uiterste in zit. Begrijp goed dat Seneca zich formeel (in de briefvorm, bedoel ik dus) wel tot Lucilius richt, maar in feite vele mensen adresseert. Wat dat betreft lijkt het verspreiden van het stoïsch gedachtengoed op het verspreiden van het (zogenoemd enige ertoe doende) geloof. Er zitten meer overeenkomsten tussen de Stoa en het fenomeen geloof.

³²¹ heb je weer een aanduiding van twee categorieën. Mensen die altijd onrustig zijn (babbelen, babbelen, babbelen, hoezo privé zaken?) en mensen die altijd rustig zijn (de super introverte mensen). Hee, wat grappig! Dat ervaar ik ook wel eens in lessen! Zo zie je maar, die Stoa is een praktische levenshouding, alle dagen toepasbaar. De link van rustige en onrustige mensen met de voorgaande passage over mensen wel vertrouwen en niet vertrouwen is niet voor iedereen op het eerste gezicht helemaal klip en klaar. In ieder geval is één verband duidelijk: de gulden middenweg aanhouden is altijd het beste. Polderen zeg maar. Compromissen en zo. De situatie waarin je iedereen (lukraak) vertrouwt, komt dan overeen met een onrustige geest, tenminste de positieve variant daarvan **exagitatae mentis concursatio** *rusteloosheid van een opgewonden geest*. En dan komt een situatie waarin je niemand vertrouwt overeen met een geest die rustig is, althans de negatieve uitleg daarvan: **dissolutio et languor** *gebrek aan energie en luiheid*. Ingewikkeld hoor. Net een mummie.

³²² heb je hem nog scherp? Sturend taalgebruik bij Seneca? CON *adhortativus*? Aansporing? Nou, dat is deze dus ook. Lucilius moet een en ander doen, wat Seneca betreft. Kijk, die Lucilius is zeker weten een **PROFICIENS**. Iemand die nog *vorderende* is op weg naar het ultieme (maar helaas voor mensen onbereikbare) doel van de volkomen **SAPIENTIA** *wijsheid*. Seneca zelf staat bij wijze van spreken wat hoger op die ladder, maar zal uiteindelijk ook zelf nooit dat stadium van **SAPIENTIA** bereiken. Hij zal nooit een **SAPIENS** *wijze* worden. Dat is tegelijkertijd het fnuikende (frustrerende) aan de Stoa. Je moet wel naar een doel streven, maar je weet ook dat je het doel nooit gaat halen. Gelukkig is het streven naar die ultieme wijsheid ook al een goede eigenschap. Bij mij werkt dat ook zo. Ik wil graag de Tour de France winnen en streef daar in gedachten – ik geef toe, niet in levenshouding – ook naar. Maar ik ga dat doel nooit halen. Ik vermoed dat Lucius Annaeus Seneca dit niet met me eens zou zijn. De flappie.

³²³ opnieuw dat woord dat uitleg impliceert: **nam want**. Ik doe een poging Seneca te begrijpen. Joehoe! Ik ben dapper! Goed, gaat ie. Mensen die onrustig zijn (wat als negatief wordt beschouwd) hebben geen last van (eventueel bovenmatige) *ijver, werklust, inspanning* **industria** maar van een onrustige, *een rusteloze, opgefokte geest* **exagitata mens**. Daarom lullen ze iedereen de oren van het hoofd over van alles en nog wat. Een negatieve eigenschap naar twee kanten toe uitgelegd, in positieve zin en in negatieve zin. Mensen die juist rustig zijn (wat als positief wordt beschouwd) hebben eerder te maken met een gebrek aan energie, en je zou ze met wat fantasie lui kunnen noemen. Daarom houden ze al hun gedachten, zorgen en zo voor zichzelf en vertellen die zelfs niet aan hun meest dierbaren. De in wezen positieve eigenschap die ook naar twee kanten uitgelegd kan worden, in positieve zin en in negatieve zin. Zo kan – samengevat – onrust een positieve draai krijgen en rust juist een negatieve draai. Grappig hè, die Seneca? Nou, wat je grappig noemt, meneer Superlatijnpipi.

³²⁴ waar verwijst dit **illa** naar? Het is NOM, want het is onderwerp. Zou zomaar een toetsvraag kunnen zijn. Ja ja, zo gemeen ben ik wel. HERM geeft een antwoord (dankjewel HERM): **qui semper inquieti sunt zij die altijd onrustig zijn**. Maar ik ben daar niet heel gelukkig mee, met dat antwoord. Dat komt doordat **illa** NOM SG F is en dan is **industria** (r3) *ijver, inspanning* een betere optie. Hoe ga ik dat antwoord van HERM nou interpreteren dan? Ik bedoel, het zijn slimme gasten bij HERM. Volgens mij bedoelen ze dat **industria** (NOM SG F vanwege naamwoordelijk gedeelte van het gezegde) niet de oorzaak is van het onrustig gedrag van mensen, maar hun *rusteloze aard* **exagitata mentis concursatio**. Dus dan heeft HERM inhoudelijk wel gelijk, maar wringt dat grammaticaal een beetje.

³²⁵ dan moet dit **haec** natuurlijk verwijzen naar **qui semper quiescunt zij die altijd rustig zijn**. Je snapt dat ik hier dezelfde redenering aanhoud als bij **illa**. **Haec** zal grammaticaal beter passen bij **quies rust**, ook F.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 1 VERTROUWEN EN VRIENDSCHAP (EP. MOR. 3.6); (p.103,1-6); f. De natuur moet onze gids zijn (1)

Itaque hoc, **quod** apud Pomponium legi, animo
mandabitur³²⁶: 'Quidam adeo in latebras refugerunt, **ut**
PUTENT in turbido **ESSE** *quidquid in luce est*.³²⁷ Inter se
ista³²⁸ **miscenda** sunt: ét quiescenti **agendum**^{est} ét agenti
 5 **quiescendum** **est**³²⁹. Cum rerum natura delibera³³⁰: illa DICET
 tibi ét diem **FECISSE** **se** ét noctem³³¹. Vale.

Daarom zal dit, wat ik bij/in het werk van Pomponius heb gelezen,
onthouden worden: 'Sommigen hebben zich zo(zeer) in hun schuilplaats
teruggetrokken, dat ZE MENEN **DAT** in het duister is alles wat in het licht is'.
 Die dingen moeten onder elkaar/onderling vermengd worden: door degene
 die rust moet gehandeld worden en door degene die handelt moet gerust
worden. Raadpleeg de natuur: ZIJ ZAL jou ZEGGEN **DAT** zij zowel de dag
 als de nacht heeft gemaakt. Het ga je goed.

³²⁶ ja, Seneca zegt het wel lekker vaag "het zal onthouden moeten worden", maar eh, door wie dan? Lijkt me dat Lucilius er van Seneca zo naar moet kijken. En Seneca zelf is nooit te beroerd om van zichzelf te leren, dus ook Seneca zelf moet de volgende raad van Pomponius accepteren. Hij heeft die uitspraak niet voor niets zelf gelezen. Het FUT **mandabitur** is formeel wel een toekomstende tijd, maar we zagen ook in de brieven van Cicero vaak een FUT als vriendelijk geformuleerd alternatief voor een opdracht. Weet je nog? Seneca en zijn sturende taalgebruik?
³²⁷ lekker dan, deze spreuk van Pomponius! Dat was waarschijnlijk een tijdgenoot van Seneca, die in zijn vrije tijd o.a. tragedies schreef. Dus qua beeldend taalgebruik kun je die Pomponius wel enig gezag toevertrouwen (Pomponius' weelderige, bloemrijke uitspraak ook als **AUTORITEITSARGUMENTATIE**). En Seneca gaat dan Pomponius' uitspraak toelichten. Wat Pomponius bedoelt is dat mensen die zich te veel terugtrekken in zichzelf de zaken niet meer op de juiste manier zien. HERM suggereert dat dat om de tweede groep mensen gaat uit de vorige paragraaf, de rustige figuren. Degenen van wie Seneca zegt dat ze bewegen maar irritant vinden en eigenlijk gewoon vies lui zijn. Die niet aan het echte leven deel willen nemen. EIS formuleert het net iets anders. De mensen die zich terugtrekken, rustig houden, bevinden zich als het ware in het donker en denken dat bepaalde dingen ook in het donker zijn, terwijl die zich nou juist in het volle licht bevinden. Bladiebladiebbla. Dan zien ze dus ook problemen waar die niet zijn. Leeuwen en beren op de weg zien, zo ken ik die geestestoestand. Advies van de uitlegger Seneca is dat men de gulden middenweg moet zoeken.

³²⁸ altijd grappig als je allebei de examenbundels gebruikt en verschillende antwoorden tegenkomt. Zoals hier, bij de vraag naar welke woorden (HERM) / tekstelementen (EIS) **ista** verwijst. **ista** verwijst volgens EIS naar **agendum (est)** en **quiescendum est**. **!** HERM noemt als antwoord op dezelfde vraag de woorden **industria** en **quies**. **!** Natuurlijk snappen jullie de overeenkomst wel, toch? **Industria** *ijver, inspanning* correspondeert met **agendum est** *er moet gehandeld worden*. Evenzo correspondeert **quies** *rust* met **quiescendum est** *er moet rust gehouden worden*. Dus het verschil is een schijnverschil. De middenweg, wat zeg ik, de gulden middenweg (in het Latijn is dat **aurea mediocritas**, een term door Horatius bedacht in zijn Carmen II,10), houdt volgens Seneca in dat altijd bezig zijn niet goed is, maar altijd rusten ook niet.

³²⁹ de stilistisch middelen ijlen je weer tegemoet. Om het **POLYSYNDETON** duidelijker te maken heb ik wat accentjes op de voegwoordjes **et** gepleurd. En bij twee componenten heb je weer kans op een **PARALLELLISME** of een **CHIASME**. Soms, afhankelijk van de manier van kijken, heb je kans op allebei. Let's see. Sturend taalgebruik van superlatijnpipi is dit. Haha. Ik vind het grappig. Jij misschien niet. Jammer voor je. Helaas pindakaas. Of, beter passend bij deze tijd (november): helaas speculaas. Gevulde speculaas dan weer wel. Eerst **PARALLELLISME**. **quiescenti (a) agendum (b) agenti (a) quiescendum (b): A B A B**. Helder toch? Helder als heldere kippenbouillonsoep, lijkt me. Dan dat **CHIASME**. **quiescenti (a) agendum (b) agenti (b) quiescendum (a): A B B A**. Het is maar hoe je ernaar kijkt. Ga je voor de grammaticale vorm, dan kom je in dat **PARALLELLISME**. PPA DAT SG (a) GRV (b) PPA DAT SG (a) GRV (b). Ga je voor de betekenis van de werkwoordsvormen dan kom je in dat **CHIASME** terecht. rusten (a) druk zijn (b) druk zijn (b) rusten (a).

³³⁰ ehm, raadpleeg de natuur??? Is de natuur dan een persoon die je kunt raadplegen? Is dit nou een **PERSONIFICATIE**? Yep. Het is (er eentje). Kijk maar naar de volgende woorden van Seneca. **Ille dicet** die (**rerum natura de natuur**) zal spreken. Mensen spreken, abstracte zaken niet. De uitspraak **cum rerum natura delibera** *raadpleeg de natuur* vertoont een duidelijke, niet te ontkennen overeenkomst met **omnia cum amico delibera** *overleg alles met je vriend*. Dat stond in r3 van paragraaf b. Al stond het daar vertaald als *je moet over alles met een vriend nadenken*. Wat Seneca gedaan heeft is **amico met een vriend** vervangen door **rerum natura met de natuur**. Dus komt het erop neer voor de "nitwit" Lucilius, dat hij de natuur het beste kan beschouwen als een goede vriend. Waarom? Omdat de natuur, net als een goede vriend, het beste met je voor heeft en je het beste de goede kant op kan sturen. Op de natuur kun je net als op een goede vriend vertrouwen. Redeneer je nog verder door, dan is de natuur zelfs je beste vriend.

³³¹ het verschijnsel dag en nacht, in een regelmatige afwisseling dus, is een uitwerking van de **RATIO de rede**. Een ander woord voor **RATIO** is **NATURA**. Ook andere termen zijn te beschouwen als gelijk aan **RATIO**, maar dat komt later nog uitgebreid terug, als we de Stoa in al zijn vormen en rijkdom zullen tegenkomen. Het gaat erom dat het rationeel > redelijk is (door de **RATIO/NATURA** ingegeven) als mensen gebruikmaken van een rustmoment (de nacht) en hun werkzaamheden bewaren voor de dag. Dus moet die mens **secundum naturam vivere** (onthoud deze, al was het alleen maar om op een saai verjaardagspartijtje indruk te kunnen maken met je algemene ontwikkeling): *overeenkomstig de* (voorschriften van de) *natuur leven*. In extremen vervallen is nooit goed. Houd de gulden middenweg aan. En als je dat saai vindt? Toch doen!

Epistula 6

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. MOR. 6.1); (p.104,1-4); a. *Seneca bemerkt dat hij een ander mens wordt (1)*

SENECA LUCILIO SUO SALUTEM

1 INTELLEGO, Lucili, non EMENDARI³³² *me* tantum sed TRANSFIGURARI; nec³³³ hoc³³⁴ PROMITTO iam³³⁵ aut SPERO, *nihil* in me SUPERESSE, quod mutandum sit³³⁶. Quidni multa habeam, *quae debeant* colligi, *quae* extenuari^{debeant 337}, *quae* attolli³³⁸ *debeant*?³³⁹

SENECA GROET ZIJN LUCILIUS

IK (BE)MERK, Lucilius, **DAT** ik niet slechts beter word, maar een ander mens word; en toch niet meer/langer BELOOF IK of HOOP IK dit, (namelijk) dat er niets in mij overblijft, wat veranderd moet worden. Waarom zou ik niet vele zaken hebben/natuurlijk heb ik veel zaken, die geordend/herzien moeten worden, die verzwakt (moeten) worden, die versterkt (moeten) worden?

³³² de **PROFICIENS** Seneca legt zich volop toe op de filosofie van de Stoa. Tuurlijk! Wat een mannetje, hè? Maar doordat hij beter is geworden snapt hij dat dat proces van zichzelf verbeteren nooit stopt. Hij zal nooit stoppen met aan zichzelf werken en dus ook nooit stoppen zich toe te leggen op filosofie. Zijn “transformatie” is niet compleet en hij begrijpt dat die dat ook nooit zal worden. Het lastige van de Stoa: ernaar streven om elke dag beter te worden en voort te schrijden richting ultiem stadium van **volkomen wijsheid**, **SAPIENTIA**, maar ook weten dat dat een onhaalbaar doel is. Dan moet je dus niet iemand zijn die snel opgeeft. Sterker nog, dan moet je uit het juiste hout gesneden zijn. Volgens de stoïci dan natuurlijk. Natuurlijk duidt Seneca met zijn plotse verandering op zijn filosofische, zijn morele ontwikkeling.

³³³ als je **nec** vertaalt met *en/maar toch niet*, waar zit dan de tegenstelling? Want het woordje *toch* suggereert een tegenstelling. Nou, iemand als Lucilius (die model staat voor alle lezers van Seneca's brieven, of misschien wel voor alle mensen) zou kunnen denken dat Seneca, nu hij zich een beter mens voelt, wel kan stoppen met zich inspannen om zich nog verder te ontwikkelen. Maar dát is dus niet waar! Het is juist de “betere” Seneca die snapt dat zijn ontwikkeling nooit moet stoppen. Aha! Op die fiets! Seneca spreekt vele mensen aan, ook nu nog. Maar dit soort aspecten van juist dan doorgroeien naar een nog beter mens, dat vinden velen een lastig concept. Hee, Seneca zelf ook, hè! Hij is geen supermens, en al helemaal geen superlatijnpipi. Dat is er maar ééntje.

³³⁴ ook Seneca (net als Cicero) gebruikt zo'n introducerend voornaamwoord om iets aan te kondigen. Dat **hoc dit**, *het volgende* verwijst naar de Acl **nihil in me superesse, quod mutandum sit**.

³³⁵ **iam** met een ontkening in de buurt (en dat is hier zo, kijk maar naar **nec en/maar niet**) betekent vrijwel altijd *meer*, en niet nu, al, reeds, welnu, dat soort woorden.

³³⁶ twee grammaticale dingetjes hierbij. **Sit hij/zij/het is** is de CON PR van **esse** en dan 3 SG. Dat wil zeggen dat we te maken hebben met een GRV van verplichting (“moeten worden”, weet je nog?). Sturend taalgebruik (nogmaals: geen officieel stilistisch middel, maar wel een kenmerk van Seneca's schrijfstijl). Daarnaast kun je de CON **sit** als volgt verklaren: als je binnen een Acl een BZ hebt, staat de persoonsvorm van die BZ verplicht in de CON. Je noemt die CON een *obliquus* (van de indirecte rede). Voorbeeldje. Gewone Acl zonder BZ. **Dico eos prudentes esse. Ik zeg dat zij verstandig zijn. Dico eos, qui bene audiant, prudentes esse. Ik zeg dat zij die goed luisteren verstandig zijn. Audiant** is een CON, omdat het de persoonsvorm is binnen een zin in de Acl.

³³⁷ negatieve dingen, zoals emoties (absoluut een no go in de Stoa! Alvast een toegift: emoties blokkeren de optimale werking van de **RATIO** de *rede*) en **vitia fouten** (zoals die in epistula 3 voorkomen, weet je nog?) die in de mens ingebakken kunnen zijn en die je er met oefening en nadenken misschien grotendeels uit kunt krijgen. Voorbeelden van emoties zijn **iracundia drift, ambitio eerezucht, cupiditas verlangen, dolor verdriet, timor angst**.

³³⁸ dingen die juist versterkt moeten worden zijn **kwaliteiten**, de **virtutes**. Stoïsche eigenschappen als gemoedsrust (**apatheia**), standvastigheid (**constantia**), het omgaan met toevalligheden en ga zo maar door. We komen langzaam op stoom met terminologie van de Stoa, maar ook met het totale spectrum van de Stoa. Leuk, hoor!!

³³⁹ meteen aan het begin van deze brief weer stilistische middelen in overvloed. **TRICOLON** (het zijn drie dingen in een kleine opsomming). Die zijn zonder voegwoord, dus **ASYNDETISCH**, gerangschikt. De drie onderdelen beginnen met hetzelfde woord **quae (ANAFOR)** en ze hebben alle drie dezelfde onderlinge volgorde: ze zijn parallel gerangschikt (**PARALLELLISME**). Ga maar na met de a'tjes en b'tjes. En er is ook nog een **ANTITHESE** te vinden, omdat **extenuari verzwakt worden attolli versterkt worden** beschouwd kunnen worden als elkaars tegenovergestelde. Poehee, zou Tommie zeggen. Tommie? Who the f*ck is Tommie nou weer? Nooit naar Sesamstraat gekeken vroeger? Ik wel. Tommie had, vond ik tenminste altijd, een beetje mijn bouw en dus was hij mijn favoriet. Ik word een beetje gaar van deze brieven, jij ook? Zal ik een mopje vertellen dan? Een man gaat naar de kermis, behoorlijk aangeschoten. Hij komt bij de schiettent en wil graag schieten. Nou, zegt de man van die schiettent, dat lijkt me niet zo verstanding in uw toestand, meneer. Maar ik betaal ervoor, hoor, zegt de aangeschoten man. Hij mag van de eigenaar één keer schieten. Hij mikt, mikt nog een keer en schiet dan. In de roos! De eigenaar haalt een waterschildpadje tevoorschijn: de prijs. De volgende dag komt die man weer bij die schiettent. Hij kan nauwelijks op zijn benen staan, maar mag na betaling toch weer een poging wagen. En verdomd, na drie, vier keer mikken en draaien schiet ie opnieuw in de roos. Weer krijgt hij als prijs een waterschildpadje. Twee dagen later staat ie er weer. Hij valt bijna om en komt niet meer uit zijn woorden. Maar de eigenaar strijkt nog één keer de hand over het hart en laat de man schieten. Het is niet te geloven, maar na de loop van het geweer na enige tijd de goede richting op gekregen te hebben schiet hij opnieuw midden in de roos. Helas zijn de waterschildpadjes op, dus de man krijgt een grote teddybeer. “Hüh? Zijn de gevulde koeken op?”

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. MOR. 6.1); (p.104,4-7); a. Seneca bemerkt dat hij een ander mens wordt (2)

Et hoc³⁴⁰ 5 ipsum argumentum <u>est</u> in melius translati³⁴¹ animi, <i>quod</i> vitia sua, <i>quae</i> adhuc <u>ignorabat</u>, <u>videt</u>³⁴²; quibusdam aegris gratulatio <u>fit</u>, <i>cum</i> ipsi aegros <i>se</i> ESSE <u>SENSERUNT</u>³⁴³.	En dit zelf/juist dit <u>is</u> een bewijs van een verandering van de geest naar een verder stadium, dat de geest zijn eigen fouten ziet, die <u>hij</u> tot nu toe <u>niet kende</u>; voor sommige zieken <u>wordt</u> een gelukwens gemaakt/sommige zieken krijgen een gelukwens, wanneer <u>ZE</u> zelf <u>HEBBEN BEMERKT</u> DAT zij ziek zijn.
--	---

³⁴⁰ Verwijst, zoals vaker met **hic** in een verwijzende functie, naar voren. Het alvast noemen van **hoc** vestigt de aandacht van de luisteraar of lezer op wat er dan gaat komen. **Quod vitia sua (quae adhuc ignorabat) videt**. Dus het feit dat de geest zijn eigen (gedrags)fouten ziet. Volgens Seneca is dat het bewijs van de veranderde geest/mindset. Seneca wijst Lucilius expliciet op zijn eigen filosofische ontwikkeling, natuurlijk met de bedoeling dat Lucilius, zwaar onder de indruk van zijn leermeester, hem zal volgen in zijn stappen naar **SAPIENTIA**. Alleen Lucilius? Nee, Lucilius staat – zo mogen we gerust aannemen – model voor alle mensen.

³⁴¹ wat je hier ziet, noem je een dominant PTC. Bij een dominant PTC vertaal je een PTC als een zelfstandig naamwoord in plaats van als een bijvoeglijk naamwoord of een bijvoeglijke BZ. Je kunt het ook zo formuleren: bij een dominant PTC ligt de nadruk op het PTC en niet op het zelfstandig naamwoord waar dat PTC bij hoort. Dominantie als taalkundig verschijnsel zie je ook vaak bij een GRV (in **scribendis epistulis** *in/bij het schrijven van brieven*).

³⁴² we doen weer eens een vertaling van iemand. Ik kom overal die Ben Bijnsdorp tegen. Gelukkig maar want dat is een geweldige vertaler! Ben zelf is al aardig op leeftijd en zijn website is overgenomen door Kox Kollum. Nee, die heet niet echt zo, nee. Hij heet Cock van Montfoort. Een echte classicus geeft niet zijn echte naam aan zijn website. Ik heet toch ook niet Superlatijn! Goed, voor ik het vergeet: die vertaling. Komt ie: **Ook dit is juist een bewijs van een karakterverbetering, dat je je eigen tekorten die je tot dan toe niet kende, in het oog krijgt**. Nou? Wat heeft BB uitgevogeld met dat Latijn van Seneca? Heeft ie de grammatica of de grammaticale structuur aangepast? De boef! In het Latijn zijn zowel **ignorabat** *hij kende niet* als **videt** *hij ziet* een 3 SG. En BB? Die maakt er in beide gevallen een 2 SG van! Man, man, man, wat een grammaticale aanpassing is dát, zeg! Ik word er bijkans ziek, zwak, misselijk van. Die heeft lef! Zeg maar gerust ballen! Tennisballen! Even een stilistisch dingetje, gewoon voor tussendoor. **ignorabat** en **videt** vormen elkaars tegenovergestelde. **ANTITHESE** dus.

³⁴³ Iemand gelukwensen die ziek is en daar achtergekomen is? Seneca gebruikt dit voorbeeld als een medische **METAFOR**. Hij bedoelt te zeggen dat mensen die hun eigen **morele fouten (vitia)** kennen (het **AFGEBEELDE** in een **VERGELIJKING**) inzicht hebben gekregen in hun eigen foute gedrag, zodat ze daarin verbetering aan kunnen brengen (het punt van overeenkomst/**TERTIUM COMPARATIONIS** in de **VERGELIJKING**). Net zoals mensen die weten dat ze ziek zijn geneesmiddelen nemen en dus beter worden. Een **METAFOR** is het **BEELD** in een **VERGELIJKING** waarin het expliciet noemen van het **AFGEBEELDE** achterwege blijft.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (EP. MOR. 6.2); (p.106,1-5); **b. Er is sprake van ware vriendschap tussen Seneca en Lucilius (1)**

Cuperem³⁴⁴ itaque tecum communicare³⁴⁵ tam subitam³⁴⁶ mutationem mei; tunc amicitiae nostrae certiore fiduciam habere coepissem, illius verae amicitiae quam non spes, non timor, non utilitatis³⁴⁷ suae cura³⁴⁸ divellit, illius³⁴⁹ amicitiae, cum qua 5 homines moriuntur³⁵⁰, pro qua³⁵¹ moriuntur³⁵².	Daarom <u>had ik</u> met jou de zo plotselinge verandering van/in mij <u>willen</u> bespreken; dan <u>was ik begonnen</u> om een zekerder vertrouwen te hebben in onze vriendschap, in die ware vriendschap, die niet hoop, niet angst, niet de zorg om haar nut <u>vernietigt</u>, (maar) in die vriendschap, met welke/waarmee mensen <u>sterven</u>, waarvoor mensen <u>sterven</u>.
---	--

³⁴⁴ alweer de CON van *onverwulbare wens*. Seneca beweert dat ie graag met Lucilius naar zijn eigen veranderingen had willen kijken. Maar ja, dat zit er niet in. Is dat omdat Lucilius hem toch niet zou begrijpen? De “leraar” Seneca zal nooit tegen zijn “leerling” Lucilius zeggen dat hij waarschijnlijk iets nooit zal gaan begrijpen. Dus dat zal het niet zijn. Of is het omdat Lucilius (tijdelijk) niet beschikbaar is, of zo? Of is het gewoon zijn manier van zeggen? Nou zegt Seneca meteen daarna wel iets waar je vraagtekens bij kunt zetten, als het gaat om de relatie tussen Lucilius en hemzelf. Als hij zijn eigen verandering met Lucilius had kunnen bespreken (maar hij vindt dat dat niet zo is: de onverwulbare wens **cuperem** wordt in de HZ gevolgd door een CON *irrealis coepissem*), dan had hij meer vertrouwen gehad in de stabiliteit van hun vriendschap. Oftewel, die vriendschap is kennelijk nogal broos. Of in het beginstadium, misschien is dat beter geformuleerd. Reden voor Lucilius, zou je zeggen, daar eens wat meer in te investeren. Grappig, hè, deze impliciete kritiek en even impliciete aansporing aan iemand die voor hem als een soort van boksbal fungeert en die helemaal geen brieven van Seneca krijgt!

³⁴⁵ **communicare bespreken, delen**. Dat Seneca zijn bevindingen over zichzelf met Lucilius zou willen delen duidt op ware vriendschap. Toch? Ware vrienden delen hun gedachten immers. Lees nog maar eens terug in tekst c op p100. Daar stond in r4-5 heel duidelijk **cum amico omnes curas, omnes cogitationes tuas misce**. Seneca is dus alleszins consistent, eenduidig.

³⁴⁶ grappig dat Seneca zijn eigen verandering niet heeft voelen aankomen: het is voor hem ook nogal onverwacht. Hûh? Wat heb ik nou weer aan mijn fiets hangen? Ships/chips/k*t, ik ben aan het veranderen! Help! Waar is mijn goede vriend Lucilius, die ik van deze verandering deelgenoot kan maken, ware vriend als hij van mij is? Joh, het is toch geen puber, die merkt dat ie overal haartjes krijgt?

³⁴⁷ hee, die hebben we een tijdlang niet gezien, deze wending naar een tegenhanger van ware vriendschap, namelijk die op basis van nut(tigheid). Dat is die vorm van vriendschap die voorkwam bij Aristoteles (EIS p10). Waarom dan **spes hoop** en **timor angst** in dezelfde context noemen? Omdat die emoties ook voorkomen in een vriendschap die gebaseerd is op **nut utilitas**. Je kunt hopen dat je iets aan voordeel van je vriend ontvangt. Tegelijkertijd kun je er ook bang voor zijn dat je juist helemaal noppes krijgt.

³⁴⁸ een **TRICOLON** in het wild, toch? Eentje die riekt naar **CLIMAX**, ook dat nog. En met als toetje een **ASYNDETON**. Heerlijk!! Dat **non niet** in elk van de drie zinsdelen aan het begin staat noem ik **ANAFOR**. EIS doet dat ook, nou jij nog.

³⁴⁹ kijk, het weglaten van **amicitiae** kennen we wel. Dat heet **ELLIPS**. Maar **illius** wordt nadrukkelijk herhaald aan het begin van een zinsdeel. Hoppa, een **ANAFOR**. En als je goed kijkt zie je ook een adversatief asyndeton. Niet de losse vriendschap, maar de ware vriendschap.

³⁵⁰ af en toe een extra komma kan geen kwaad. Ze horen er misschien niet altijd, maar ze vergroten vaak wel de leesbaarheid. Dus ik pleurt er gewoon af en toe eentje in, ja toch, niet dan? Kommie uit Rotterdam? Kè j’et horen dan? Wat Seneca hier bedoelt is dat ware vrienden liefst tegelijkertijd sterven. Iemand wil vanzelfsprekend niet tegelijk met een vriendschap sterven, maar met een persoon met wie hij die vriendschap heeft. Een vriend. Eigenlijk een gevalletje van een abstract begrip dat gebruikt wordt in plaats van een concreet iemand. Toch? Vriendschap is abstract, een abstract begrip, en een vriend kun je vastpakken (stel dat die dat wil). Nou ff wat Engelse wijsheid debiteren. If it walks like a duck, and quacks like a duck, it's probably a duck. Als er een abstracte term wordt gebruikt in plaats van een concrete term dan hebben we een stilistisch middel. **METONYMIA** hier. **ABSTRACTUM PRO CONCRETO een abstract begrip in plaats van een concrete term**. Bij Seneca moet je af en toe goed kijken wat ie nou weer zegt. Ik zeg niet dat je hem niet voor 100% moet vertrouwen, hè. Laat Seneca je ware vriend zijn! Sjeezus, ik takel wel zienderogen af, zeg.

³⁵¹ **qua** is een betrekkelijk voornaamwoord, net als het **qua** in r4. Bij betrekkelijke voornaamwoorden komt heel vaak het fenomeen antecedent voor. Waar heeft het betrekkelijk voornaamwoord betrekking op? Waar verwijst het naar terug? In dit geval verwijzen beide betrekkelijke voornaamwoorden terug naar **illius (verae) (amicitiae)**.

³⁵² en hoe heet het als een tekstelement niet aan het begin herhaald wordt maar aan het eind? Juist, een **EPIFOR**. Hoef je niet te kennen, dat stilistische middel. Wat je wel moet kennen is **PARALLELLISME**. Dat zeg ik niet om te plagen, maar er is hier ook sprake van een **PARALLELLISME**. Da’s dat geklooi met a’tjes en b’tjes ja. **cum qua** (a) **moriuntur** (b) **pro qua** (a) **moriuntur** (b).

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. MOR. 6.3); (p.107,1-5); c. *Vrienden hebben alles gemeenschappelijk (1)*

Multos tibi <u>dabo</u>, <i>qui</i> non amico sed amicitia <u>caruerint</u>.³⁵³ hoc³⁵⁴ non <u>potest</u> accidere, <i>cum</i> animos in societatem honestam³⁵⁵ <u>cupiendi</u> par voluntas <u>trahit</u>³⁵⁶. Quidni non³⁵⁷ <u>possit</u>³⁵⁸ accidere? <u>SCIUNT</u>³⁵⁹ enim <i>ipsos</i>³⁶⁰ omnia <u>HABERE</u> communia, et quidem 5 magis adversa³⁶¹.	Ik zal jou velen <u>noemen</u>, die niet een vriend maar (wel) vriendschap <u>hebben</u> <u>gemist</u>: dit <u>kan</u> niet gebeuren, wanneer een gelijke wil geesten <u>brengt</u> tot een gemeenschappelijk streven naar deugdzame dingen/het moreel goede. Waarom <u>zou</u> dit niet <u>kunnen gebeuren</u>? <u>ZIJ WETEN</u> immers DAT zichzelf alles gemeenschappelijk hebben, en wel het meest tegenspoed.
---	--

³⁵³ Het werkwoord **carere** *missen, niet hebben, ontberen* heeft het lijdend voorwerp in de ABL. Vandaar dat **amico** en **amicitia** allebei in de ABL staan. Niet gezien, hè? Sufkoppie. Ben Bijnsdorp vertaalt deze zin: *velen kan ik je noemen die het niet zozeer zonder vriend moesten stellen, maar zonder vriendschap in de ware zin*. De vertaler heeft aan het eind natuurlijk wel iets toegevoegd dat er in het Latijn niet stond: *in de ware zin*. Seneca maakte in het begin van brief 3 bezwaar tegen Lucilius' onzorgvuldige woordgebruik. Lucilius noemde iemand een vriend, maar uit de status van die persoon bleek dat het eerder om een kennis van Lucilius ging. Seneca maakte daar in die brief al een heel punt van. Tuurlijk, het is en blijft Seneca. Bendsdorp maakt door het toevoegen van *in de ware zin* duidelijk dat Seneca opnieuw onderscheid maakt tussen een vriend *in algemene zin* (**publicus**) en vriendschap *in ware, specifieke zin* (**proprius**). Volgens EIS hebben we hier een **PARADOX**. Die *vele multos* mensen die geen vriend maar wel vriendschap hebben gemist, zij hebben geen vriend die een ware vriend is. Schijnbare tegenstelling, **PARADOX**. Je zou kunnen zeggen dat je geen vrienden kunt hebben zonder ook vriendschap te hebben. Toch? Maar dan ken je Seneca nog niet.

³⁵⁴ **hoc dit** verwijst hier terug naar het feit dat er veel mensen zijn die wel denken dat ze een ware vriend hebben, maar waar die ware vriend slechts een kennis blijkt te zijn, omdat hij niet streeft naar het moreel goede. Die missen dus ware vriendschap. Dat verkeerd begrijpen van wat ware vriendschap inhoudt kan niet voorkomen bij vriendschappen waarin beide vrienden evenzeer streven naar het moreel goede.

³⁵⁵ **honestam** is hier ACC PL N van **honestus** *eerzaam, fatsoenlijk, eervol*. Het is namelijk een lijdend voorwerp bij **cupiendi**.

³⁵⁶ *echte*, dus ware vrienden streven allemaal naar *het moreel goede, de deugd honestam*. Dat onderscheidt ware vrienden van gewone vrienden. Ook hier grijpt EIS weer terug naar Aristoteles die ook beweert dat ware vrienden zelf deugdzaam/moreel goed zijn, ook voor de ander, en ook naar deugdzaamheid streven. EIS p12: de perfecte vorm van vriendschap bestaat tussen mensen die goed zijn en elkaars gelijke zijn in deugd. HERM noemt deze zin een sleutelzin voor hoe Seneca en Lucilius inderdaad een gelijke wens hebben tot morele verbetering. Dat kan doordat zowel Seneca als Lucilius een **PROFICIENTIS** is. Seneca mag dan, als Lucilius' "leraar", aanstuurder, iets verder omhoog geklommen zijn op de ladder van **PROFICIENTES** richting volkomen **SAPIENTIA** dan "leerling" Lucilius. Maar ze blijven beiden **PROFICIENTIS**. En als Lucilius model staat voor alle mensen die op zich de goede kant op willen, dan zijn alle mensen in principe **PROFICIENTES**. Mooie gedachte: de mens wil in principe het goede. Of, zoals Rutger Bregman het als titel van zijn goed verkochte boek formuleert: "De meeste mensen deugen".

³⁵⁷ *als quidni al waarom niet betekent, dan moet je niet ook non nog een keertje gaan zitten vertalen. Dan wordt het namelijk een beetje raar zinnetje. Ik bedoel een zelfs voor Seneca beetje raar zinnetje.*

³⁵⁸ *goed voorbeeld van een FICTIEVE OPPONENT of, zoals EIS het liever noemt, een FICTIEVE UITSPRAAK. Seneca legt iemand, Lucilius of zo, een kritische vraag in de mond. U beweert dat dat niet kan. Waarom kan dat niet dan? Enne ... possit is een CON potentialis.*

³⁵⁹ *onderwerp van sciunt zij weten is ware vrienden.*

³⁶⁰ *met ipsos zichzelf (ipsos is ACC omdat het onderwerp is in de Acl) bedoelt Seneca mensen die weten wat de essentie is van ware vriendschap. En niet alleen zij, maar ook hun vrienden.*

³⁶¹ *Seneca bedoelt dat, wanneer twee mensen een gelijke wil hebben om het moreel goede te bereiken, er vanzelf ware vriendschap ontstaat. Ware vriendschap is inherent aan de identieke wil van twee personen om de ware deugd, het moreel goede te bereiken. Inclusief de bereidheid tegenspoed te delen. Over dat delen van tegenspoed, pech gesproken: in de Laelius haalde Cicero een spreuk aan van de oude dichter Ennius. Je weet wel, die spreuk van dat Delftsblauwe tegeltje op p38 van dit documentje. **amicus certus in re incerta cernitur** *een echte vriend wordt in onzekere tijden herkend*. Goh, lang geleden hè? Als je echt een vriend van iemand bent, een ware vriend dus, dan laat je hem ook niet barsten als ie in de shit zit. Zou je dat gewoon keihard wél doen, hem overlaten aan zijn lot, dan zou je niet deugdzaam, niet moreel goed handelen. En dan ben je dus geen ware vriend. Simple as that.*

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. MOR. 6.3-4); (p.108,1-9); d. Zonder vriend kan men niet genieten van zijn bezit (1)

Concipere animo non potes, *quantum* momenti³⁶² *ADFERRE* mihi *singulos dies* videam³⁶³. ‘Mitte’ inquis³⁶⁴ ‘et nobis ista’³⁶⁵, *quae* tam efficacia³⁶⁶ expertus es. Ego vero omnia in te cupio transfundere, et in hoc aliquid gaudeo discere, ut doceam³⁶⁷; nec me ulla res delectabit, *licet* sit eximia et salutaris, *quam* mihi uni sciturus sum. *Si* cum hac exceptione³⁶⁸ detur sapientia, *ut* illam³⁶⁹ inclusam³⁷⁰ teneam nec enuntiem, reiciam: nullius boni sine socio iucunda possessio est³⁷¹.

Je kunt je niet voorstellen, hoeveel voordeel ik zie **DAT** elke dag mij brengt. ‘Stuur’, zeg je, ‘ook ons die dingen, die jij als zo doeltreffend hebt ervaren.’ Ik verlang inderdaad/werkelijk alles op jou over te brengen, en hierom alleen al verheug ik mij erop iets te leren, om (het) te onderwijzen; en geen enkele zaak zal mij een plezier doen, ook al is die uitstekend en heilzaam, die ik bestemd ben voor mij(zelf) alleen te weten. Als er met/onder dit voorbehoud wijsheid gegeven/verleend zou worden, dat ik die opgesloten zou (moeten) houden en niet zou (mogen) uitspreken, (dan) zou ik (die) weigeren; van geen enkel goed is het bezit aangenaam zonder een deelgenoot.

³⁶² eigenlijk is *momenti* van voordeel, dus een GEN bij *quantum* hoeveel. Hoeveel van dus eigenlijk. GEN *partitivus* noem je dat.

³⁶³ de CON is die van de afhankelijke vraag, *obliquus*. Hoeveel voorbeelden ik daar al van gegeven heb, weet ik niet meer hoor. Chips, doe ik het per ongelijk toch weer. Sorry!!

³⁶⁴ zogenaamd doet Lucilius Seneca het verzoek hem te laten delen in Seneca's ontwikkeling. Misschien dat Seneca hem boeken kan sturen met filosofische thema's. Als er toen podcasts hadden bestaan, had Lucilius die willen hebben. Niets is zo heerlijk rustgevend als sufgeluld worden door Seneca. Nou ja, de *FICTIEVE OPPONENT* aan het woord dus. Seneca kan met deze truc zelf bepalen welke route hij kiest voor zijn lessen aan Lucilius. Als hij als een leraar gaat oreren dan heeft Lucilius daar zelf om gevraagd. En oreren gaat ie, Seneca. Nou ja, blijft ie.

³⁶⁵ *ista die dingen* (zonder negatieve bijmaak voor *iste*...) blijken later boeken. Teksten van anderen, eigen teksten, vol met wijsheden en stoïsche theorieën, het kan allemaal mee met Post.NL, naar Lucilius.

³⁶⁶ *efficacia doeltreffend, effect hebbend*. Hoezo dan? Nou, als Seneca hem de info wil mailen waarmee hij zichzelf elke dag beter heeft weten te maken, dan heeft Lucilius daar wel interesse in. Dan schiet ie nog eens een keertje op. Dat Seneca zijn kans schoonziet om Lucilius nog een extra wijsheid in zijn maag te splitsen, ach het is Seneca. Die wijsheid gaat over het delen van informatie die tot verbetering leidt, het delen daarvan met een vriend. Kennis is alleen maar efficiënt als je die deelt met een vriend. Houd je die kennis namelijk alleen maar voor jezelf, dan doe je er twee tekort: die vriend en jezelf.

³⁶⁷ leuk dat spelen met woorden als *discēre leren* en *docēre onderwijzen* die elkaars tegengestelde zijn. **ANTITHESE** heet dat.

³⁶⁸ dat voorbehoud, voor Seneca onbespreekbaar, zit 'm in de voorwaarde dat je wijsheid voor jezelf zou moeten houden en niet zou mogen delen. Als dat een voorwaarde zou zijn zou Seneca er niet mee akkoord gaan. Wijsheid is juist bedoeld om te delen – met een ware vriend natuurlijk, of iemand die dat kan worden - en niet voor jezelf te houden.

³⁶⁹ *illam die* is de ACC SG F van *ille*, dat hier verwijzend gebruikt is. Het verwijst naar een eerder genoemd woord dat ook SG F is. *SAPIENTIA wijsheid* dus.

³⁷⁰ *inclusam opgesloten* in zichzelf. Seneca wil zijn kennis als iets verder gevorderde *PROFICIENS* uitdragen aan andere *PROFICIENTES*, Lucilius bijvoorbeeld.

³⁷¹ een *SENTENTIA* van Seneca. Een veralgemeniserende, clichématige uitspraak, waarbij cliché gedefinieerd kan worden als “een waarheid als een koe”. Deze wijsheid vat samen wat Seneca van het leren en onderwijzen van stoïsche wijsheden vindt: samen iets nuttigs of aangenaams bezitten is leuker dan in je eentje. Je kunt niet zonder vrienden. In je uppie genieten van wat wijsheden? Lukt niet. Ik zal je zeggen, dat dat is wat het beroep van leraar zo leuk kan maken. Als je als leraar je enthousiasme en je kennis op leerlingen kunt overbrengen is je dag helemaal goed. Hoe hard het buiten ook regent. Hoe groot je ruzie met een geliefde ook was. Hoe onverwacht je onvoldoende ook is binnengekomen. Hoezeer je er ook van baalt dat ze alweer verloren hebben. Afijn, je snapt waarschijnlijk in dit geval wel wat ik bedoel. Mathieu de Bakker heeft ook Seneca vertaald, ook deze brief, en dus ook deze zin, deze *SENTENTIA*. Zo: *Geen enkel bezit geeft genoeg als je het niet met iemand kunt delen*. Deze meneer De Bakker hantseert wat met het oorspronkelijke Latijn, en dat is altijd geinig. Zo maakt hij van *iucunda* (...) *est geeft genoeg*. Leuk toch? Nou wil jij natuurlijk weten hoe hij *sine socio* verbasterd, sorry vertaald heeft. Eerst zelf nadenken en dan pas verder lezen, ja? De postbode gooit brieven in de bus, waarop de buschauffeur zegt: “Hé, hou daar eens mee op!”. Haha, mopje tussendoor. Antwoord: als je het niet met iemand kunt delen.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. MOR. 6.5); (p.109,1-8); e. Voorbeelden zijn effectiever dan voorschriften (1)

Mittam itaque ipsos tibi libros, et ne multum operae inpendas, dum passim profutura³⁷² sectaris, inponam notas³⁷³, ut ad ipsa protinus, quae probo et miror³⁷⁴, accedas. Plus tamen tibi et viva vox et convictus quam oratio 5 proderit; in rem praesentem³⁷⁵ venias oportet, primum quia homines amplius oculis quam auribus credunt, deinde quia longum iter³⁷⁶ est per praecepta, breve et efficax per exempla³⁷⁷.	Ik zal je daarom de boeken zelf sturen, en opdat je niet/om te voorkomen dat je veel (van) moeite besteedt, terwijl je overal op zoek gaat naar dingen die (je) van voordeel zullen zijn, zal ik er kanttekeningen in plaatsen, zodat/opdat je meteen op de dingen zelf stuit, die ik goedkeur en bewonder. Toch zal voor jou zowel de levende stem als het contact meer van nut zijn dan een geschreven verhandeling; het is nodig dat je naar de overeengekomen plaats komt, eerst omdat mensen meer geloof hechten aan hun ogen dan hun oren, vervolgens/verder omdat de reis lang is door (middel van)/via voorschriften, (maar) kort en doeltreffend door (middel van)/via voorbeelden.
--	---

³⁷² de passages die, als het van Seneca afhangt, nuttig zullen zijn voor Lucilius. Zelf is Seneca in ieder geval een bewonderaar van zijn eigen nuttige inzichten: **quae probo et miror** (1 SG) **die ik goedkeur en bewonder**. Wat heb je aan een leraar die niet overtuigd is van zijn eigen inzichten? Rhetorische vraag...

³⁷³ aha, ook Seneca ging al bij wijze van spreken met de markeerstift aan de gang. Sympathieke baas hoor. Alvast de belangrijkste passages voor Lucilius gaar koken. Maar het blijft nog steeds lezen wat Seneca propageert. Terwijl mondelinge overdracht, dus echte lessen waarin leraar en leerlingen aanwezig zijn, veel effectiever is. Als leerling hoor je bij wijze van spreken nog de stem van je leraar, zelfs vele jaren later. Die stem, zoetgevooid, zalvend, geruststellend en, in mijn geval, ook slaapverwekkend. Seneca noemt de mondelinge overdracht iets verderop de **viva vox de levende stem, een gesprek** en **convictus het contact**. Die vormen een **ANTITHESE** met **libros boeken** (r1). Een gesprek van man tot man komt beter over dan instructies in een boek, dus op papier. En zo is het nog steeds.

³⁷⁴ o, het zijn wel zaken die Seneca zelf belangrijk vindt voor de ontwikkeling van Lucilius die hij becommentarieert. Dat Lucilius zelf bepaalt in welke opmerkingen van Seneca hij toegevoegde waarde ziet, dat was niet helemaal zoals Seneca zijn lessen stoïsche ontwikkeling zag. Meteen bevangt mij de gedachte – kijk maar wat je ermee doet – dat ik met dit examendocumentje eigenlijk hetzelfde doe als Seneca. Veel, hééééel veel dingen voorkoken voor alle Latinisten in het land, zodat ze zelf minder moeite hoeven te steken in het eruithalen van de essentie. Ja ja. Dat zou mij een, natuurlijk minder, soort Seneca maken en dan zijn jullie allemaal Luciliusjes. Grappige gedachte. O nee, eigenlijk helemaal geen grappige gedachte. Ik zou nooit met Seneca willen ruilen. Astma? Please no! Nero? Griezel! Veel geld? Mmm, oké dan.

³⁷⁵ Lucilius moet van Seneca ergens naar toe komen (wink wink nudge nudge) waar hij de meester himself in levenden lijve aan kan horen. Dan kan hij daar diens wijze lessen ervaren in plaats van erover lezen. Je ziet dat Seneca erg overtuigend overkomt als het gaat over of die Lucilius nou wel of niet echt bestaan heeft. "Live" horen wat Seneca de mensheid te bieden heeft, kent twee voordelen. Mensen vertrouwen hun ogen meer dan hun oren, dus als Lucilius Seneca ziet zal hij eerder diens woorden geloven en daarmee niet twifelen aan de autoriteit van zijn leermeester. En het tweede voordeel is dat Lucilius dan getuige kan zijn van hoe Seneca de Stoa in praktijk brengt. Teksten en instructies lezen die daarover gaan komen minder binnen dan daadwerkelijk getuige zijn van de voorbeelden die in de lessen gegeven worden.

³⁷⁶ de **iter reis** is hier als een **METAFOR** gebruikt. Doe 's een keer gek, Seneca! Om aan te geven dat het lang kan duren voor je enigszins in de buurt bent van de **SAPIENTIA wijsheid** gebruikt Seneca het toegankelijker beeld van een reis. Een reis naar een bepaalde bestemming kan lang duren, maar hij is de moeite van het afwachten waard. Verschil tussen een echte reis naar een echte bestemming en de reis die Seneca bedoelt is dat die eerste ergens toe leidt. De reis naar de volkomen wijsheid is er, zoals eerder al gezegd, eentje naar een einddoel dat in de praktijk niet gehaald wordt.

³⁷⁷ Seneca gebruikt hier een **CHIASME**. Je weet dat de stilistische middelen CHIASME en PARALLELLISME te verwachten zijn als er sprake is van een tweedeling. En met **oculis ogen** en **auribus oren** (vertrouwen) is hier zo'n tweedeling. De voorschriften uit de teksten van Seneca spreken als ze aangehoord worden minder tot de verbeelding dan de voorbeelden van stoïsch gedrag die men live kan ervaren als men de leermeester die voorbeelden ziet praktiseren, in praktijk ziet brengen. Dus je zou het **CHIASME** hier zo kunnen noteren: **oculis (a) auribus (b) praecepta (b) exempla (a)**. De tegenstelling, ja ja, **ANTITHESE**, tussen oren en ogen enerzijds en die tussen voorschriften en praktijkillustratie anderzijds wordt door zo'n **CHIASME** benadrukt. Zijn ANTITHESE en CHIASME de enige stilistische middelen die Seneca inzet in deze laatste BZ (**quia ... exempla**)? EIS noemt nog **SENTENTIA** (de zin **longum ... exempla** kun je opvatten als een cliché-uitspraak: soms is een sententia een SUBJECTIEF iets. Dooddoeners, waarheden als een koe, gemeenplaatsen, banaliteiten, platitudes, afgezaagde uitspraken, je kunt ze eigenlijk overal wel inzetten), **ADVERSATIEF ASYNDETON** (tussen **praecepta** en **breve**), **ALLITERATIE** (**per praecepta**) en een **PARALLELLISME**: (**longum (a) per praecepta (b) breve et efficax (a) per exempla (b)**). Het kan allemaal niet op, en dan moet het kerstdiner nog komen!

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. Mor. 6.6); (p.110,1-5); f. *Filosofen leren het meest van omgang met elkaar (1)*

Zenonem³⁷⁸ Cleanthes non **expressisset**, **si** tantummodo
audisset³⁷⁹: vitae³⁸⁰ eius³⁸¹ **interfuit**, secreta **perspexit**, **observavit**
 illum, **an** ex formula sua **viveret**³⁸². Platon et Aristoteles
 et omnis in diversum itura³⁸³ sapientium turba³⁸⁴ plus ex
 5 moribus quam ex verbis Socratis³⁸⁵ **traxit**;

Cleanthes was niet het evenbeeld van Zeno geweest, als hij hem alleen had
gehoord: hij heeft deelgenomen aan zijn leven, hij heeft zijn geheimen
grondig leren kennen, hij heeft op hem gelet, (om te zien) of hij volgens zijn
 eigen regel leefde. Plato en Aristoteles en die gehele menigte (van) filosofen,
 die zich in verschillende richtingen zouden ontwikkelen, hebben meer profijt
getrokken/ gehad van de levenswijze/het gedrag dan van de woorden van
 Socrates;

³⁷⁸ Zeno van Citium (op Cyprus) geldt als grondlegger van de Stoa. Seneca gaat door op de lijn die hij propageert: in levenden lijve lessen krijgen van meesters werkt beter dan boeken van die mensen lezen. Dat heeft de Griek Cleanthes, de opvolger van Zeno, ook zo ervaren. Ik zou eigenlijk dit hele examendocument op een flitsende wijze op moeten nemen voor een YT-filmpje. Maar dat doe ik niet. Ik ben lui, aartslui.

³⁷⁹ de CON **expressisset** en **audisset** zijn allebei *irrealis*. Ze geven een niet-werkelijkheid aan. Cleanthes was dus per saldo wél het evenbeeld van Zeno (heeft daarom ook diens school voortgezet) en hij heeft hem niet alleen maar aangehoord. Nee, hij stond heel dicht bij Zeno, hij maakte hem dagelijks mee en kon met eigen oogjes waarnemen of Zeno wel volgens zijn eigen leefregels, principes en normen leefde. Met de naam Zeno zet Seneca een *ANALOGIEREDENERING* in werking die bedoeld is om Lucilius ervan te overtuigen dat **exempla voorbeelden** (zoals bedoeld in r8 van de vorige passage) echt beter werken dan het lezen van instructies in boeken. Na Zeno (de school van de Stoa) volgen nog de namen van Socrates (de Academie, eigenlijk de school van Plato) en Epicurus (de school van het Epicurisme). Net zoals deze drie een positief effect hadden op hun leerlingen (en die leerlingen, dat waren bepaald niet de minsten!) juist doordat ze met hen samenleefden en elke dag qua gedrag een voorbeeldfunctie hadden, dus juist doordat die leerlingen hun leermeester, hun lichtend voorbeeld, zagen en meemaakten, zo moet Lucilius Seneca als zijn lichtend voorbeeld beschouwen. Lucilius kan maar beter bij Seneca aanwezig zijn en hem dagelijks zien voordoen (**exemplum!**) hoe je als beginnend stoïcijn steeds beter kunt worden. Dus vandaar dat Seneca er in de vorige passage zo bij Lucilius op aandrong dat die naar de afgesproken plaats moest komen (**in rem praesentem venias oportet**) en moest snappen dat direct contact met Seneca (**viva vox et convictus**) beter was dan alleen diens geschriften en instructies lezen. Ja ja. Ik geloof dit zo, maar tegenwoordig zouden we dat toch een klein beetje wonderlijk vinden, een leraar die samenleeft met zijn leerlingen. De woordjes goeroe en en sekte komen spontaan bij mij op. Voor alle duidelijkheid: ik streef er niet naar voor welke leerling dan ook mijn huis open te stellen. Ook al wil je live zien wat ik allemaal doe, in stoïsche zin of verre daarvan, jammer dan! Toch plukken wij vandaag de dag nog steeds de vruchten van iemand die ons in levenden lijve laat zien hoe we dingen moeten doen. Dus meer vruchten van een live demonstratie dan van regeltjes lezen in een al dan niet ingewikkeld boek. Tegenwoordig hebben we daar een mengvorm van, dankzij internet, dankzij YouTube (bijvoorbeeld). We kunnen nu zien hoe een klusjespersoon een fietsband plakt of hoe die een PowerPoint opleukt, zonder dat die persoon bij ons aanwezig is. Ook die filmpjes werken beter dan een saai instructieboekje, hoe duidelijk getekend ook, van laten we zeggen de IKEA. Bedenk zelf maar meer voorbeelden. Tenzij je het na één keer al begreep.

³⁸⁰ DAT vanwege **interfuit hij heeft deelgenomen**. **Intersum aanwezig zijn bij, deelnemen aan** gaat met de DAT.

³⁸¹ verwijst naar ... nou? Naar wie verwijst **eius zijn, van hem**? Toe dan, denk eens effe zelf na. Ik maak er een meerkeuzevraag van. **A** Zeno **B** Zeno **C** Zeno en **D** Trump. Mag jij kiezen. Niet moe worden hoor!

³⁸² enkele stilistisch middelen, die je wellicht opvallen, zijn het **TRICOLON** en het **ASYNDETON** (geen voegwoorden in de opsomming van drie). Onderwerp van **viveret** is Zeno. Onderwerp van **interfuit, perspexit** en **observavit** is Cleanthes. **Viveret** is de CON van de afhankelijke vraag.

³⁸³ **itura** vind je never nooit in het woordenboek. Ja, als je slecht leest vind je de **Ituraei**. Da's een volksstam in het noordoosten van Palestina. Dus dikke doe met je woordenboek dan. Maar meneer, ik kan **itura** niet vinden in mijn Pinkstertje. Nee, dūh! **itura** is het F van **iturus**, en **iturus** is het PFA van **ire gaan**. **Itura** hoort, net als **omnis heel** (!) dat ook F NOM SG is, bij **turba menigte**. EIS is zo aardig, hè. Die vertalen dat gewoon voor! **in diversum itura die zich in verschillende richtingen zou(den) ontwikkelen**. Die filosofenscholen, die bedoelt ie. Die zouden zich op enig moment allemaal in een andere richting gaan ontplooiën. Stoa/Stoïcisme, Epicurisme, Academie.

³⁸⁴ goed beschouwd heb je hier een **TRICOLON**, gewoon omdat er drie individuen/groepen genoemd worden die meer profijt hadden van kijken naar hun leermeester dan van het lezen van hun voorschriften. En als je met het stilistische middel **CLIMAX** op de proppen zou komen vanwege de (toenemende) lengte van de drie onderdelen van het **TRICOLON**, dan zou ik dat goed rekenen. Joh, ik ben soms zo soepel!

³⁸⁵ de enige echte Socrates die het zijn gesprekspartners zo moeilijk maakte en die in 399 voor Christus de gifbeker moest drinken. Seneca neemt een klein beetje een loopje met de historische feiten, want Aristoteles is nooit een leerling van Socrates geweest. Aristoteles werd pas in 384 voor Christus geboren. Plato was wel een leerling van Socrates. **ANTITHESE moribus <> verbis** gezien? Nee zeker. Ik wel.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. MOR. 6.6); (p.110,5-9); f. *Filosofen leren het meest van omgang met elkaar (2)*

Metrodorum	niet de school van Epicurus
et Hermarchum et Polyaenum³⁸⁶ magnos viros non schola Epicuri sed contubernium³⁸⁷ fecit. Nec in hoc te accerso³⁸⁸ tantum, ut proficias³⁸⁹, sed ut prosis³⁹⁰; plurimum enim alter alteri³⁹¹ conferemus.	maar de hechte vriendschap heeft Metrodorus en Hermarchus en Polyaenus tot grote mannen gemaakt. En niet ontbied ik je slechts hiervoor, dat jij vorderingen maakt, maar dat jij (ook zelf) van nut bent; het meest zullen wij immers elkaar helpen.

³⁸⁶ weer drie namen in één adem, **TRICOLON**. **POLYSYNDETISCH** zelfs. Het lijdend voorwerp (deze drie namen) staat helemaal vooraan in de zin. Vrij ongebruikelijk, als we de standaard zinsvolgorde in het Latijn aanhouden (SOV, wat staat voor eerst **Subject**, dan het **Object** en tot slot het **Verbum**. Eerst Onderwerp, dan lijdend voorwerp Lijdend Voorwerp en tot slot de Persoonsvorm, zo kun je het ook zeggen). Door het vooropplaatsen van het lijdend voorwerp komt het onderwerp pas helemaal achteraan aankakken: **non schola Epicuri sed contubernium niet de school van Epicurus maar hechte vriendschap**. Alle drie zijn deze kerels leerlingen van Epicurus. Wij zullen ons dit jaar voornamelijk bezighouden met de Stoa, maar het Epicurisme komt ook voor in de syllabus als te bestuderen filosofische school. De Academie van Plato trouwens ook, al is dat aandeel beperkt. Waar zitten de verschillen tussen het Epicurisme (ook weleens Epicureïsme genoemd) en de Stoa/het Stoïcisme nou eigenlijk? Je komt daar in de rest van het jaar veel van te weten. Nou moet ik wel zeggen dat de leerlingen die de examenbundel van HERM hebben niet met Cicero begonnen zijn, maar met Seneca. En zij hebben dus ook al meer filosofische theorie en termen langs zien komen. Tja, dat krijg je als de auteurs van de ene bundel een andere volgorde van teksten aanhouden dan de andere. Inhoudelijk maakt het geen reet uit, maar collega's die op YouTube filmpjes maken van hoe je al die lastige Latijnse teksten nou vertaalt (instructie uit een boekje, maar dan eentje waar je virtueel bij bent), hebben al vele Senecabrieven doorgenomen als ze HERM gebruiken. Evenzo alles van Cicero al doorgenomen als ze EIS gebruiken. Het is mij bekend dat die filmpjes op snelheid anderhalf of twee worden aangezet om ervan te leren. Ze worden op snelheid één gezet om in slaap te kunnen vallen. Nee, dat is flauw. Op YouTube zijn uitermate degelijke filmpjes te vinden op de kanalen van Rob Menting, van Didas Kala, van Festina Lente en ook nog een paar oudere filmpjes van Classica Nova. Ook op antiquitas.nl kun je volop materiaal vinden, zoals de mooie eindexamenjournals Latijn (en Grieks) van Marianne Goossens. Zelf heb ik niet zo'n geschikte stem voor het maken van zo'n filmpje en bovendien staat er voldoende goed materiaal op internet. Basta.

³⁸⁷ een **contubernium** is een term die gebruikt wordt in de militaire wereld. Daarmee zou je het een militaire **METAFOOR** kunnen noemen. Het betekent letterlijk **tentgenootschap**. De kleinste militaire eenheid binnen een legioen soldaten heette **contubernium** en dat hield in dat acht soldaten één legertent deelden. Die acht soldaten moesten onderling een uitstekende verstandhouding hebben, omdat anders de veiligheid in het geding zou komen. Vertaal een uitstekende verstandhouding nu eens als hechte vriendschap en je begrijpt waarom Seneca deze **METAFOOR** gebruikt. Enne.... **schola** <> **contubernium**, doen we daar nog iets mee? Denk het wel, anders zou ik het niet vragen. Je mag zelf bedenken of dit een antithese is, een contrast of een tegenstelling.

³⁸⁸ dat had Seneca al eerder van Lucilius gevraagd, namelijk om zijn luie karkas van zijn warme nest te verheffen en zich naar Seneca toe te begeven. Als ik dit nu zo opschrijf, is er misschien weinig verschil met de situatie van nu, waarin ik ook de slaap (inclusief het meurende warme nest waar ze tien minuten eerder uitgerold zijn) nog wel eens ruik aan te laat komende leerlingen die ehm ehm voor de open brug moesten wachten. O nee, de kat eten moesten geven. De zomer- en wintertijd door elkaar hadden gehaald. Wat wij vroeger 'een leuke band' noemden zeg maar. Seneca had in passage e (EIS) Lucilius te verstaan gegeven dat **in rem praesentem venias oportet**. **Accersere** betekent **ontbieden**. Haha. Alleen de allerbesten kennen de betekenis van dat woord. Ontbieden heeft niks te maken met het kopen van een huis voor een lagere prijs, ook niet met eerbied voor oude, grijze leraren. Het betekent bij zich laten komen. En dan ook nog eens zonder protest.

³⁸⁹ **proficias** is 2 SG, dat ziet zelfs een blinde vink. Dus het is Lucilius die vorderingen moet maken (toch? Seneca laat hem bij zich komen met een doel (**ut opdat, met de bedoeling dat**). En dat doel is dat hij vorderingen maakt in de stoïsche leer). Door toedoen van wie kan Lucilius dan die vorderingen maken? Wat denk je? Begint met Se-, eindigt op neca. Jippie! Seneca.

³⁹⁰ **prosis** is ook 2 SG. Opnieuw is Lucilius het onderwerp. Deze keer gaat het over Seneca's vraag wie Lucilius dan kan helpen, wie hij tot voordeel kan zijn door vorderingen te maken in de Stoïsche leer. Nou? Raad eens Tuurlijk! Seneca. De leermeester leert ook van zijn leerlingen. Even een weetje van mijn kant: dat is ook echt zo. Standaard leert een leraar tussen de regels door ook van zijn/haar leerlingen. Ik wel in ieder geval. Leraar en leerling helpen daarmee elkaar. Leuk weetje hebben? Ons woord "proost" is afgeleid van hetzelfde werkwoord **prodesse baten, van nut zijn**, maar nu niet de 2 SG CON PR, maar 3 SG CON PR: **prosit moge het je voordeel brengen**.

³⁹¹ wij kennen in het Nederlands de wederkerende voornaamwoorden me, je, ons en zich. Er is maar één wederkerig voornaamwoord en dat is elkaar. In het Latijn is dat **inter se** of **alter alteri**. Weet je, ik heb eens modern gedaan en Al gevraagd om wederkerige voornaamwoorden in het Nederlands. Nou, daar komt ie braaf mee. Viel me alleszins mee.

17 – SENECA: AD LUCILIUM; 2 VRIENDEN DELEN HUN KENNIS (Ep. MOR. 6.7); (p.111,1-5); *g. Lucilius moet een vriend voor zichzelf zijn (1)*

Interim³⁹² *quoniam* diurnam tibi mercedulam³⁹³ debeo³⁹⁴, *quid*
 me hodie apud Hecatonem delectaverit³⁹⁵ dicam. ‘Quaeris³⁹⁶,
inquit³⁹⁷ ‘*quid profecerim*³⁹⁸? Amicus esse mihi coepi³⁹⁹.’
 Multum profecit: numquam erit solus. SCITO *ESSE hunc*
 5 *amicum*⁴⁰⁰ omnibus⁴⁰¹. Vale.

Omdat ik je ondertussen de dagelijkse kleine bijdrage verschuldigd ben, zal ik
zeggen, wat mij vandaag in het werk van Hecaton een plezier heeft gedaan. ‘Je
vraagt’, zegt hij, ‘in welk opzicht/waarin ik vorderingen heb gemaakt? Ik ben
begonnen een vriend voor mij(zelf) te zijn.’ Hij heeft veel vorderingen/een grote
 vooruitgang gemaakt: hij zal nooit alleen zijn. WEET DAT allen deze/een
 dergelijke vriend hebben/DAT er voor allen zo’n vriend is/bestaat. Het ga je
goed.

³⁹² zolang er nog geen ontmoeting tussen Seneca en Lucilius plaatsgevonden heeft moet een uitspraak van Hecaton (stoïcijn van Rhodos) maar even de lessen van Seneca vervangen. Toch weer tekst dus, geen aanschouwelijk onderwijs. Het blijft een wonderlijk fenomeen, die Lucilius in de brieven van Seneca.

³⁹³ in zijn eerste 29 brieven sluit Seneca steeds af (op brief 1 na) met een citaat van een of meer filosofen, dat Lucilius zou moeten beschouwen als een toegift. Seneca geeft dat geschenk elke keer een andere naam. Zo gebruikt hij de term tolgeld, iets wat hij uit andermans tuin geplukt heeft, winst, een schuld die hij bij Lucilius heeft, buit uit een plundering, cadeautje etc. In deze brief haalt hij dus een uitspraak van Hecaton aan, een uitspraak die hij *diurnam* (...) *mercedulam* noemt een *dagelijkse armzalige betaling*. Stilistisch hebben we een financiële *METAFOR* en, inderdaad, een klein *HYPERBATON* neke.

³⁹⁴ uit *debeo ik ben (jou) verschuldigd* blijkt dat Seneca het tot zijn taak rekent Lucilius te voorzien van wijze uitspraken van anderen. Hij vindt als het ware dat hij Lucilius in de steek laat als hij hem niet verwent met een mooie stoïsch verantwoorde uitspraak. Ik ken een leraar die snoepjes uitdeelt bij de bespeking van een toets. Opvallend weinig klachten over de toets. Vroeger had ik een leraar en die corrigeerde streng. Maar aan het begin van de bespreking gaf hij dan iedereen een halfje extra, op voorwaarde dat niemand een vraag stelde. Dat soort uitwassen hebben we nu niet meer. Niet dat ik weet althans. Maar ik sta open voor roddels hoor.

³⁹⁵ CON van de afhankelijke vraag. Ik dacht, ik doe er eens een lekkere simpele no shit-mededeling over grammatica bij. Voor wie dat lekker vindt. En die zijn er, zeker weten.

³⁹⁶ Ook Hecaton past iets toe dat ons bekend voorkomt. Het is niet duidelijk wie er aan Hecaton gevraagd heeft, of hij in enig opzicht vorderingen gemaakt heeft (het onderwerp van *quaeris vraag jij* dus), maar zo kan hij op die vraag wel een antwoord geven, dat uit zijn eigen koker komt. Sounds familair. *FICTIEVE OPPONENT/UITSPRAAK*. Seneca is de enige niet.

³⁹⁷ onderwerp van dit *inquit hij/zij zegt, hij/zij zei* is Hecaton.

³⁹⁸ ook een CON van de afhankelijke vraag. Onderwerp is Hecaton. Lekker kort hè, deze voetnoot? Ik wil hem best wat langer maken hoor. Zo trof ik ergens dit mopje aan, waarvan het onderwerp bloedserius is.

Lieve man. Ik schrijf je deze brief om je te vertellen dat ik je voor altijd verlaat. Ik ben een goede vrouw voor je geweest de afgelopen 7 jaar en ik krijg er niets voor terug. De laatste tijd was verschrikkelijk. Je baas belde me vandaag zelfs om me te laten weten dat je ontslag hebt genomen?! Dat was echt de druppel die de emmer deed overlopen. Vorige week kwam je thuis en zag je niet dat ik naar de kapper was geweest, ik had je favoriete eten gekookt en ik droeg splinternieuw zijden ondergoed. Je hebt alles in 2 minuten naar binnen gewerkt en bent daarna gewoon tv gaan kijken. Je zegt nooit meer dat je van me houdt, je wilt niet meer met me naar bed.. Of je gaat vreemd, of je houdt gewoon niet meer van me. Wat er ook aan de hand is; ik ben er in ieder geval vandoor. Je EX-vrouw. P.S. Probeer me niet te vinden, je broer en ik verhuizen samen naar de andere kant van de wereld! Een fijn leven verder!

Lieve ex-vrouw. Niets maakt me gelukkiger dan het vinden van je brief. Het is waar dat jij en ik al 7 jaar getrouwd zijn, hoewel je het bepaald geen goed huwelijk kunt noemen. Ik kijk de laatste tijd zoveel tv omdat ik probeer om je gezeik en gemekker buiten te sluiten. Helaas werkt het niet zo goed, je praat overal doorheen. Ik heb wel degelijk gezien dat je vorige week naar de kapper bent geweest, het eerste wat ik dacht was dat je veel gelijkenis toont met de bejaarde hond van de burens. Mijn moeder heeft me echter geleerd dat wanneer je niets aardigs te zeggen hebt, je beter niets kunt zeggen. Verder denk ik dat je me verwart met mijn broer als het gaat om het eten, ik eet namelijk al 5 jaar geen varkensvlees meer. En over dat zijden ondergoed? Er hing een kaartje aan met 49,95 en ik hoop dat het niets te maken heeft met de 50 euro die ik gister aan mijn broer geleend heb. Na dit alles, hield ik wel nog steeds van je. Ik wilde er aan werken en proberen samen een leven op te bouwen.. Dus toen ik vanochtend de loterij won en 10 miljoen euro rijker werd, heb ik ontslag genomen en 2 tickets naar Curaçao gekocht.. De plek waar je altijd al heen wilde. Maar toen ik thuis kwam was je weg. Succes ermee. Je ex-man, schathemeltierlijk en zo vrij als een vogel! P.S. Ik weet niet of ik het je ooit heb verteld, mijn broer Simon werd geboren als Simone. Ik hoop dat het geen probleem voor je is.

³⁹⁹ een vriend worden van jezelf, dat is de conclusie van Hecaton. Voor een stoïcijn is dat een vrij gebruikelijke terminologie, vrij normaal jargon. In het begin van deze brief 6 had Seneca daar ook al op gehint, toen hij zei dat hij graag had gewild dat Lucilius getuige was van zijn plotselinge verandering. Want dan zou Lucilius daarvan kunnen profiteren en ook verder kunnen gaan met het zichzelf ontwikkelen. Als je je eigen vriend wordt, vervult die vriend als het ware de rol van dat *alter ego*, waarover we in brief 3 hebben gelezen. “samen” probeer je dan een beter mens te worden. Een *alter ego* is te beschouwen als een fysieke vriend die bij je aanwezig is en die je helpt door naar je te luisteren. Met een ware vriend, en dus met je *alter ego* ook, kun je zó openhartig praten dat je er beter van wordt.

⁴⁰⁰ deze vriend? Dat ben je zelf. Je alter ego, kun je ook zeggen.

⁴⁰¹ lastige vorm, deze DAT. Het is de DAT *possessivus* die in combinatie met het werkwoord *esse* voorkomt. Als een Romein wilde zeggen “Ik heb een boek”, dan zei hij niet *Ego habeo librum*, maar *Mihi liber est*. Letterlijk staat daar: *aan mij is een boek >> ik heb een boek*.